

АРХЕОЛОГІЯ

53*1986

В сборнике помещены статьи по вопросам древней истории и археологии, публикации и сообщения о новых открытиях на территории УССР, материалы об охране памятников истории и культуры.

Для археологов, историков, краеведов, преподавателей и студентов вузов.

У збірнику вміщено статті з питань стародавньої історії і археології, публікацій та повідомлення про нові відкриття на території УРСР, матеріали про охорону пам'яток історії та культури.

Для археологів, істориків, краєзнавців, викладачів та студентів вузів.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

I. I. Артеменко (відповідальний редактор), *B. D. Баран, C. M. Бібиков, C. D. Крижицький, M. P. Кучера, E. B. Максимов* (заступник відповідального редактора), *T. I. Латуха* (відповідальний секретар), *D. Я. Телегін, P. P. Толочко, C. O. Висоцький, E. B. Черненко, A. Ф. Міровський*

АДРЕСА РЕДКОЛЕНДІІ:

252014 Київ 14, вул. Видубицька, 40. Інститут археології
АН УРСР

Тел. 95-35-81

Редакція літератури з соціальних проблем зарубіжних країн, археології та документалістики

A 0507000000-223
M221(04)-86 62-86

53 АРХЕОЛОГІЯ

ЗАСНОВАНО В 1971 р.

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК
НАУКОВИХ ПРАЦЬ

КІЇВ НАУКОВА ДУМКА 1986

СТАТТІ

Л. І. ІВАНЧЕНКО, Р. С. ОРЛОВ

Про локалізацію літописного Юр'єва

Початок XI ст. став новим етапом у зміцненні південноруських рубежів від набігів кочовиків. За князування Ярослава Мудрого кордони молодої держави східних слов'ян були перенесені з лінії Стугни в Поросся. П. П. Толочко вважає, що кордон Київської землі доходив до Тясмина Під 1031 р. Іпатський літопис згадує про похід Ярослава та Мстислава Володимировичів на Червенські гради, в результаті якого «...многи ... приведоста и разделивша я, Ярослав посади своя по Рси и суть до сего дни»². А вже в 1032 р. «...Ярослав поча ставити городаы по Ръси»³.

Одним з найбільш значних економічних, політичних та релігійних центрів на південному кордоні Київської землі був Юр'їв. Повідомлення про місцеву єпископію в писемних джерела зустрічаються навіть частіше, ніж про саме місто (під 1072, 1089, 1091, 1113, 1115, 1122, 1147, 1183, 1197, 1231 роками). Заснування єпископії в цьому місті було пов'язане з потребою охрещення «своїх поганих» — кочовиків, що переходили на службу до київських князів⁴.

Розміщення міста в досить «гарячому» районі Русі сприяло неодноразовим нападам вороже настроєних орд степняків. Так, під 1095 р., коли вперше згадується про саме місто, в літописі відзначається: «...придоша Половць ко Гуреву и стояша около его лѣто все, мало не взяша его. Стополкъ же вмири я. Половцъ же придоша за Рось. Гуревци же вибѣгоша и придоша къ Кыеву. Стополкъ же повелъ рубити городъ на Витачевъскомъ холъмъ имя свое нарекъ Стополчъ градъ и повелъ

епископу Мюриму со Гюргевцѣ сѣсть ту и Засаковцемъ и, прочимъ от них а Гюргевъ зазглаша Половцѣ тощъ⁵. Через деякий час, коли згаданий вище князь знову почав змінювати Пороську оборонну лінію, Юр'їв був відбудований. Під 1103 р.: «иде Стополкъ и сруби Гурьговъ его же бѣша пожъгль Половци»⁶. Протягом XII ст. населення міста відбивало половецькі напади, свідченням чого є поразки половців від юр'ївців та союзних так званих чорних Клобуків у 1158 і 1162 рр.⁷

В питанні локалізації Юр'їва в літературі не було єдиної думки. Так, М. Андрієвський вважав, що Юр'їв знаходився на городищі Райгородок на р. Горохуватці на схід від Білої Церкви. Одним з основних його аргументів проти місцевознаходження давнього Юр'їва та території міста Біла Церква була відсутність залишків тут древніх храмів, тоді як про Райгородок існувала легенда, в якій розповідалось, що в давнину в цьому місці було багато храмів. Інші дослідники підтримували стару гіпотезу Л. Похилевича і локалізували Юр'їв в районі Білої Церкви, а М. М. Тихомиров на околиці міста — «Палієвій горі»⁸.

Відповідь на це питання дали археологічні дослідження. Так, при спостереженнях за будівельними роботами в м. Біла Церква в 1949 р. (проводив історико-краєзнавчий музей) на території садиби сільсько-гospодарського інституту (площа Свободи) зафіксовано наявність значного культурного шару XI—XII ст., а у дворі будинку № 8 по вул. Росевій виявлено поховання, яке О. І. Богданов відніс до давньоруського часу. Матеріали давньоруського часу були виявлені в різні роки на площині Замкової гори, тобто пізньосередньовічна фортеця була побудована на місці «слов'янського» укріплення⁹.

Місцевознаходження літописного Юр'їва в районі сучасної Білої Церкви підтверджують і матеріали з Замкової гори, які вказують на наявність в місті решток кам'яної церкви давньоруського часу. Влюстрації Білоцерківського замку 1622 р. відзначено, що збереглася «каплиця на місці або фундаменті церковному збудована невелика»¹⁰. Проте Б. С. Бутник-Сіверський помилявся, коли вважав, що каплиця на Замковій горі, тобто і церква давньоруського часу, мають відношення до залишків давньої церкви на садибі Миколаївського собору — це різні за часом і в топографічному відношенні будови.

В результаті будівництва дороги в 1957 р. через Замкову гору культурний шар було майже повністю знищено, проте співробітникам музею вдалося зібрати матеріал XI—XIII ст.: посуд, залізні ножі, наральник, сокиру, шпору, деякі прикраси, уламки скляних браслетів, зерно та простежити квадратну у плані будову і господарчі ями. Важливими були знахідки цілої цеглини ($29 \times 19 \times 4$ — $4,5$ см) і уламків плиток від підлоги церкви з поливою зеленого кольору. Простежувались сліди пожежі, що раптово спустила місто. В цілому треба погодитись з думкою М. Ю. Брайчевського та П. А. Трохимця, що культурний шар Замкової гори свідчить про поселення міського типу, а наявність кам'яної церкви є досить серйозним аргументом на користь локалізації дитинця Юр'їва саме тут¹¹.

Під час археологічної розвідки під керівництвом М. П. Кучери і П. П. Толочки на обох городищах (Замкова та Палієва гори) зібраний матеріал давньоруського часу, проте більш-менш значні розкопки не проводились¹².

За літописними даними в історії розвитку міста Юр'їва можна виділити два етапи: 1) період з часу заснування до розгрому половцями в 1095 р.; 2) з 1103 р. (коли місто було знову відбудоване) до навали орд Батія. Очевидно, що руїни Юр'ївської церкви дали нову назву місту — Біла Церква; в 60-х роках XIV ст. литовський князь Ольгерд звільнив від татар «...Торговицю, Білу Церкву, Звенигород і всі поля від Очакова до Київа і від Путівля до гирла Дону...»¹³. Можливо, ці події відбувалися незадовго до часу битви на Синіх Водах (1362 р.), ніж згадуваний у хроніці Стрийковського 1331 рік, тобто це і є перша згадка про м. Білу Церкву.

Рис. 1. Загальний вигляд на Замкову гору з заходу.

Сама собою напрошується думка, що розгром Юр'їва в першій половині XIII ст. був настільки значний, що, ймовірно, більшість населення покинули його межі і з різних причин не повернулися назад, а відроджений населений пункт отримав нову назву.

В 1978 р. з метою перевірки ступеню збереженості культурного шару на городищах і визначення віку міста було створено Білоцерківську експедицію Інституту археології АН УРСР*, яка провела дослідження в різних частинах сучасного міста протягом кількох польових сезонів (1978, 1980—1983 рр.).

Городище на Палієвій горі знаходиться на території Білоцерківського заповідника «Олександрія» і має вигляд кола діаметром близько 60 м, що оточений валом (ширина 7—8, висота 1,5 м) та ровом (ширина 5—6, глибина 1,5 м). З напільногого боку проходила ще одна лінія укріплень¹⁴. На площі була закладена траншея довжиною 3 і шириною 1 м, в якій на глибині 0,2—0,4 м виявлено кераміку XII—XIII ст. та фрагмент ліпного горщика. В північній частині траншеї, де була ще зроблена прірізка 2×1 м, на глибині 0,6—1 м від сучасної поверхні трапилася заглиблена частина споруди довжиною 3,7 м (за стінкою траншеї). Можливо, що то було житло. Тут виявлено залізну ліроподібну пряжку, вінця та стінки ліпних горщиків, уламки сковорід без бортіків, ліпний горщик висотою 0,25 м. Цей матеріал датується VI—VII ст. н. е. і має аналогії серед багатьох пам'яток пеньківської культури. Подальші археологічні роботи на Палієвій горі провести не вдалося в зв'язку з забороною пошкодити трав'яне покриття заповідника. В 1980—1981 рр. під час побудови дендропарком пам'ятного знаку на честь Семена Палія були пошкоджені укріплення і культурний шар городища. І хоча за земляними роботами не був встановлений археологічний нагляд, очевидно, що укріплення городища не відносяться до фортифікації XVII—XVIII ст.

* Керівник експедиції Р. С. Орлов. Звіти про польові дослідження в м. Біла Церква в 1978, 1980—1983 рр. зберігаються в НА ІА АН УРСР, матеріали передані до фондів Білоцерківського краєзнавчого музею. Значну допомогу експедиції одержала від Київської обласної організації Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури.

Городище на Замковій горі являє собою знівельовану площадку прямокутної форми розміром 135×125 м (рис. 1). На площі городища знаходилося кілька споруд. Територія, на якій можна було проводити археологічні роботи, становила близько 2,5 тис. м² (рис. 2).

Під час проведення археологічних робіт (досліджено близько 1000 м² до глибини 3,5—4,5 м) вдалося встановити, що верхні прошарки ґрунту насичені матеріалами XVII—XVIII ст., що пов'язано з інтенсивною забудовою цієї території в пізньосередньовічні часи. Нижче трапились матеріали XIV—XV

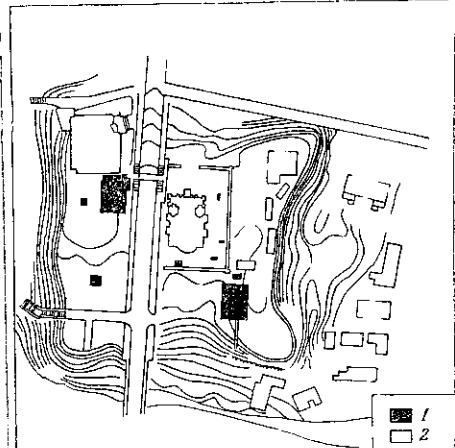

Рис. 2. План Замкової гори (зйомка Білоцерківської експедиції 1983 р.):
1 — розкопи, 2 — сучасна забудова.

ямами, виробничими печами. Досліджено чотири житла XI ст. та чотири житла і дві споруди господарчого призначення XII—XIII ст. Заглиблені на 1—1,5 м від давньої поверхні частини згаданих споруд прямокутні чи квадратні в плані і орієнтовані кутами за сторонами світу. До двох жител XI ст. через коридори шириною близько 1 м примикали господарчі ями (рис. 4). В одному випадку житло XII—XIII ст. було двокамерним: до жилого підкліту примикала будівля стовбової конструкції з піччю. Всі печі в житлах глинобитні, каркасної конструкції з добре збереженим черенем діаметром 1—1,3 м. Тільки в одному випадку черінь був дуже зруйнований, коли в житлі XII—XIII ст. піч обвалилась з помосту в підкліт. Споруди Замкової гори розміщені досить щільно, але ж таки вдається простежити садибний характер забудови. З однією з садиб пов'язується цікавий комплекс, що складається з трьох будівель і семи печей. Відсутність слідів керамічного чи металургійного виробництва, наявність залишків зерна дають можливість вважати, що в даному випадку знайдені залишки «поварні». Аналогічний комплекс був розкопаний Б. О. Рибаковим в Білгороді-Київському¹⁵. Стратиграфічні спостереження дозволяють з високим ступенем точності зробити графічну реконструкцію поварні, до комплексу якої входила «вежа» з погребом (рис. 5).

В культурному шарі на Замковій горі простежуються сліди двох великих пожеж. В результаті однієї з них згоріли житла, в заповненні яких виявлені матеріали XI ст. Значно більша пожежа знищила місто в XIII ст. Між двома етапами міста існує взаємозв'язок — житла XII—XIII ст. знаходяться на місцях будівель XI ст. Іноді повторюються одні й ті ж конструктивні особливості будівництва окремих садиб. Так, будівля № 4 складається з поглиблого підклету, в південному куті якого збереглися залишки глинобитної печі (рис. 6, 1). Піч знаходилась біля входу, до якого вела прибудована з північного заходу камера стовбової конструкції довжиною 1,5 м. В заповненні виявлені кераміка XI ст.

Привертає увагу відсутність добре вираженого шару XV—XVI ст. Найбільш перспективною в плані досліджень виявилась південно-західна частина гори. Тут розкопано кілька жител XVII—XVIII ст., а також будівля XIV—XV ст. — важливий ланцюг для розуміння переростання давньоруського міста в пізньосередньовічне (рис. 3, 1). В цьому житлі трапились численні фрагменти кераміки переважно кухонних горщиків (рис. 3, 2, 3, 5—9) і численні залишки косторізного виробництва. Серед кераміки виділяються білогляніні глечики, прикрашені врізними лініями і темно-зеленою поливою (рис. 3, 4).

На глибині 1,5—4,5 м було зафіковано залишки кількох давньоруських наземних жител і споруд з підкліттями, льохами, господарчими

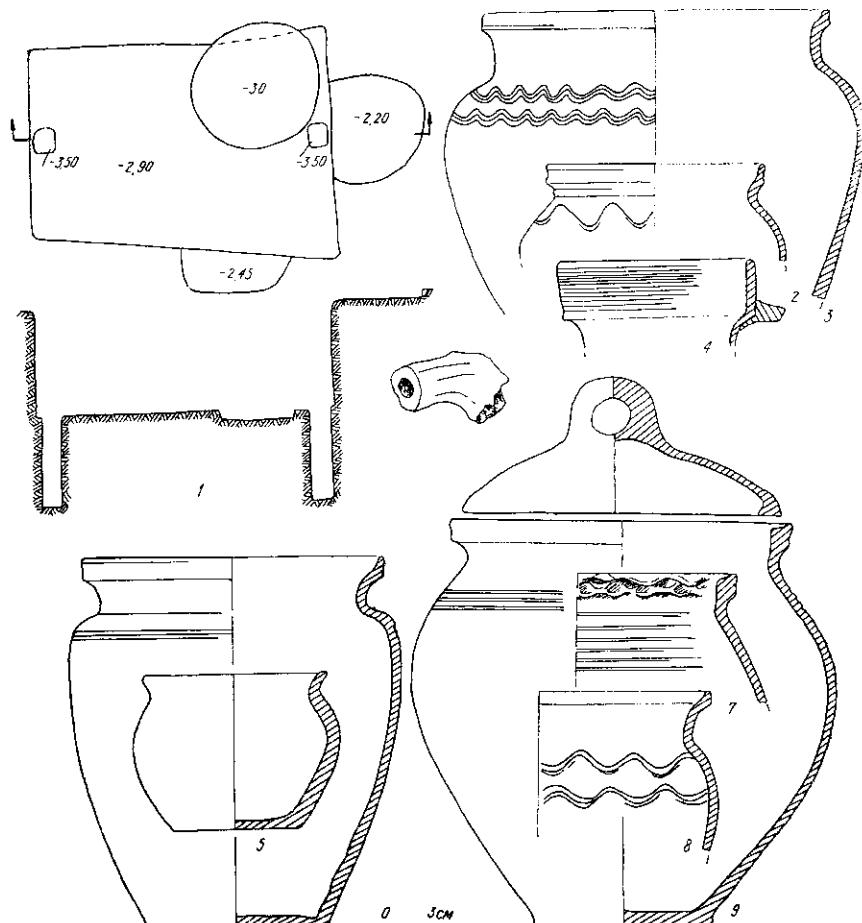

Рис. 3. Будівля XIV—XV ст.:
1 — план і розріз, 2—9 — кераміка.

(рис. 6, 2). Після пожежі споруда була відбудована так, що зберегла планове рішення XI ст., вона мала менш заглиблений підклет, але була більших розмірів. Піч № 6 нової будівлі знаходилась на західному кутку і своїми челюстями, як і піч № 4, направлена в бік нової стовпової камери довжиною 4 м. Збільшений об'єм прибудови потребував додатковий обігрів і тому біля входу в північному кутку споруджено нову піч. Всі знахідки з заповнення будови № 6, у тому числі кераміка, вироби з заліза, кістки, скла, датуються XII—XIII ст. (рис. 6, 3).

Так само, як будівля № 6 наслідує за часом та конструктивними особливостями будівлю № 4, в поглиблений частині будівлі № 1 виявлено два етапи функціонування будови і відповідно два шари з матеріалами XI (рис. 7, 2—5) і XII—XIII ст. (рис. 7, 6—14). Споруда XI ст., що мала підземний «коридор», який закінчувався господарчою ямою, загинула під час великої пожежі, як і будівля XII—XIII ст. В останній каркасно-глинобитна піч, що розміщувалася на верхньому поверсі, разом з дерев'яним перекриттям звалилася в підклет або погреб наземної споруди. Ці факти підтверджують літописні дані про пожежу в місті в кінці XI ст., про втечу і тимчасове переселення жителів Юр'їва на вісім років на Вітачевську гору. Пожежа і руйнування міста в XIII ст. пов'язані, ймовірно, з навалою орд Батия. Остання не припинила зовсім життя на території міста — при розкопках зустрічається кераміка XIV—XV ст., а можливо, і другої половини XIII ст. Цим часом датується будівля господарчого призначення (вже згадувана косторізна майстерня).

В заповненні будівель і культурному шарі біля них виявлено речові знахідки, що свідчать про різноманітні заняття населення. Трапилось ба-

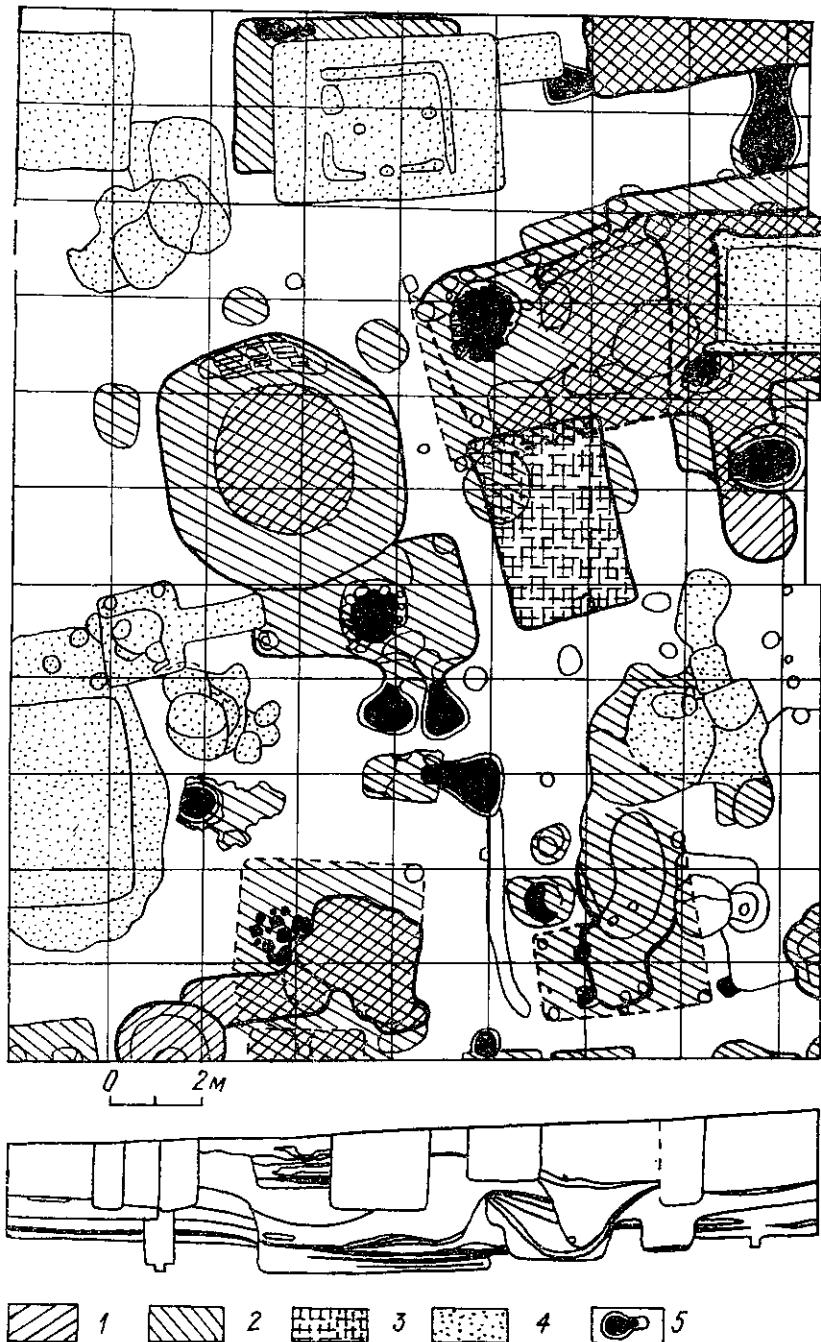

Рис. 4. План розкопу І на Замковій горі:

1 — споруди XI ст., 2 — споруди XII—XIII ст., 3 — споруда XIV—XV ст., 4 — споруди XVII—XVIII ст., 5 — печі давньоруських жителів і «поварні».

гато уламків жорен, з обробкою заліза пов'язані знахідки шлаків, а з обробкою кольорових металів — шматки мідного ліття, обрізки пластин. Знахідки шпор XII—XIII ст., псалій, наконечників списів та стріл характеризують військовий побут міста — фортеці на Росі. Інші знахідки звичайні для міського культурного шару; трубчасті замки, ключі до них, ножі, пряслица з профілітого сланцю, чотиригранні гвіздки, кільця — поясні та трензельні, точильні бруски. Слід відзначити знахідки уламку ланцюга хороса, двобічної набірної гребінки, кістяних руків'їв ножів з циркульним орнаментом, скінорешітчастої і хрестовидної привісок.

В горілому шарі першої половини XIII ст. знайдена візантійська тканина — двошарова саржа, забарвлена червенцем. Шиття з візантійського пряденого золота, виконане напроріз, відтворює сітку з діагональних квадратів з вписаними в окремі осередки рівнокінцевими хрестами. Техніка шиття давньоруська. З інших рідких знахідок відзначимо чотири «писала», або стиля, одне з яких з мідного сплаву, а інші залізні, і значідку невеликого (діаметром близько 20 мм) колта з мідного сплаву.

В будівлях і культурному шарі XII—XIII ст. виявлено десятки уламків скляних браслетів, кубків — гостродонних і з піддоном (рис. 7, 2, 6), намистин з очками та золотоскляніх. Вироби зі скла переважно давньоруського виробництва. Численні уламки візантійських червоноглиняних амфор з світлим ангобом відносяться до типу великих грушоподібних з дуговидними ручками, що були поширені на Русі в цей час¹⁶ (рис. 7, 11).

Керамічний комплекс давньоруського Юр'їва різноманітний: кухонні горщики з покришками, миски, глечики, амфори київського та волинського типів, столовий білоглиняний посуд зі світло-зеленою поливою. В будівлях XI ст. частіше зустрічаються горщики біло-чи червоноглиняні, тонкостінні вінця з закраїною без потовщення, іноді з косими зрізами. Декор скромний, в тісті зрідка домішки мінералу, що дає золотисті бліскітки. Горщики XII—XIII ст. мають більш валькоподібні, ніж в горщиках XI ст., вінця і, як правило, жовті бліскітки в тісті, а також значно товщі стінки та багатий орнамент з паралельних ліній, хвиль, зашипів тощо.

Керамічний комплекс з розкопу 1 (1981 р.), в якому досліджено вісім будівель давньоруського часу, був статистично оброблений. Для цього найбільш масовий матеріал — вінця «кухонних» горщиків, був розглянутий за окремими комплексами — заповненнями виявлених споруд. Цьому сприяли стратиграфічні спостереження під час розкопок і шість стратиграфічних розрізів через весь розкоп. Із загальної кількості вінців (блізько 2,5 тис. екз.) лише 684 надійно пов'язані з заповненням будівель. За конфігурацією вінця поділяються на 11 основних типів. Проте кількість типів значно зросла б, якщо був би оброблений матеріал інших років розкопок або ми до списку зарахували б типи, що представлені 1—5 екз. (рис. 8).

Найпізніші за часом будови (№ 6—9), що загинули біля 1240 р., мають багато вінців валикоподібних, з потовщеним валиком і широкою закраїною. Це типи 9—11. Горщики цих типів характеризуються багатою орнаментацією по плічках та тулубу. Це переважно прорізні лінії, хвили, зашипи, іноді відбитки штампу (рис. 6, 3; 7, 7—14). А матеріали споруди № 4 XI ст. і нижній шар заповнення будівель № 5, 7 мали вінця стрілоподібні, зрізані з невеличким валиком зверху або зрізані так, що нагадують в перетині паралелограм. Ці типи і близькі до них (1—4, 4—А) трапились і в спорудах № 5 і 7, що функціонували в XII—XIII ст., але в нижніх шарах, які за стратиграфічними спостереженнями відносяться до XI ст.

Відзначимо, що вінця, які за формою нагадують стрілоподібні, проте дещо заокругленішої форми і з розчленованім жолобком по зовнішньо-

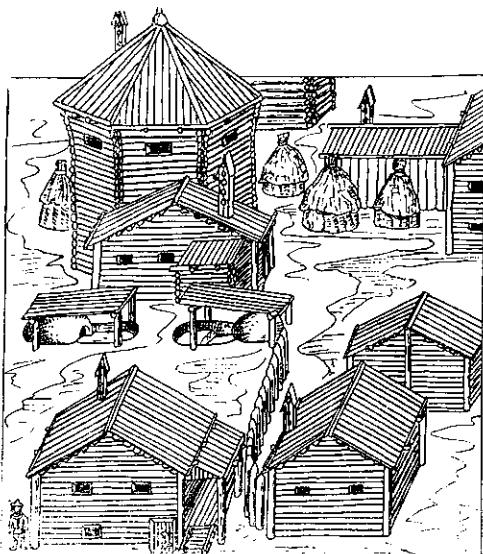

Рис. 5. Садиба з «поварнею» і господарчою «вежею». Реконструкція Р. С. Орлова.

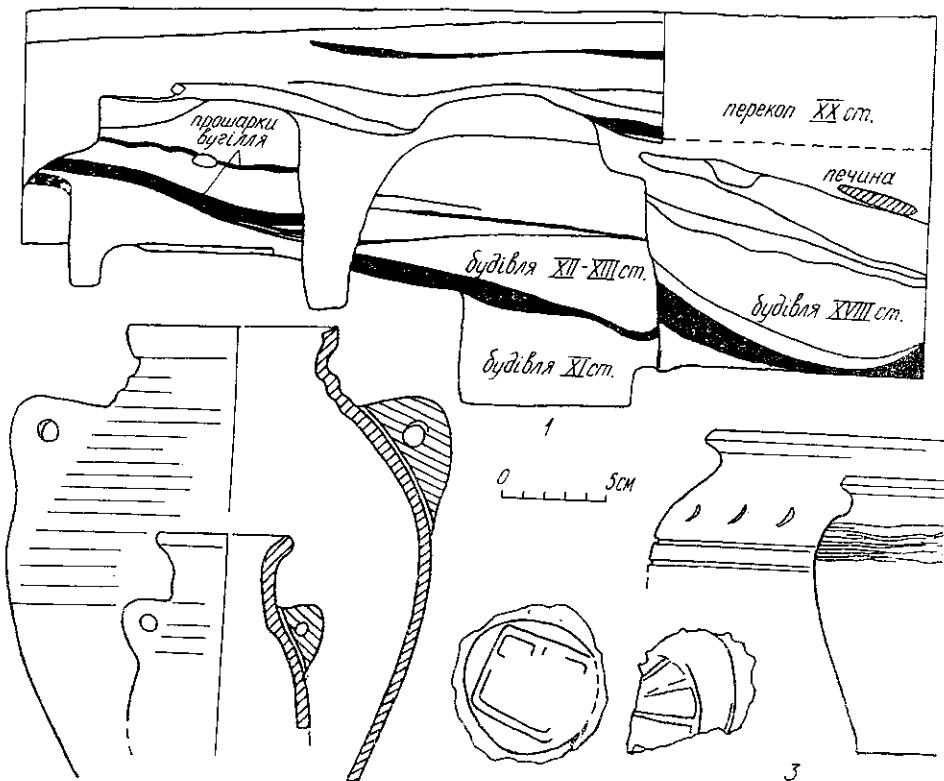
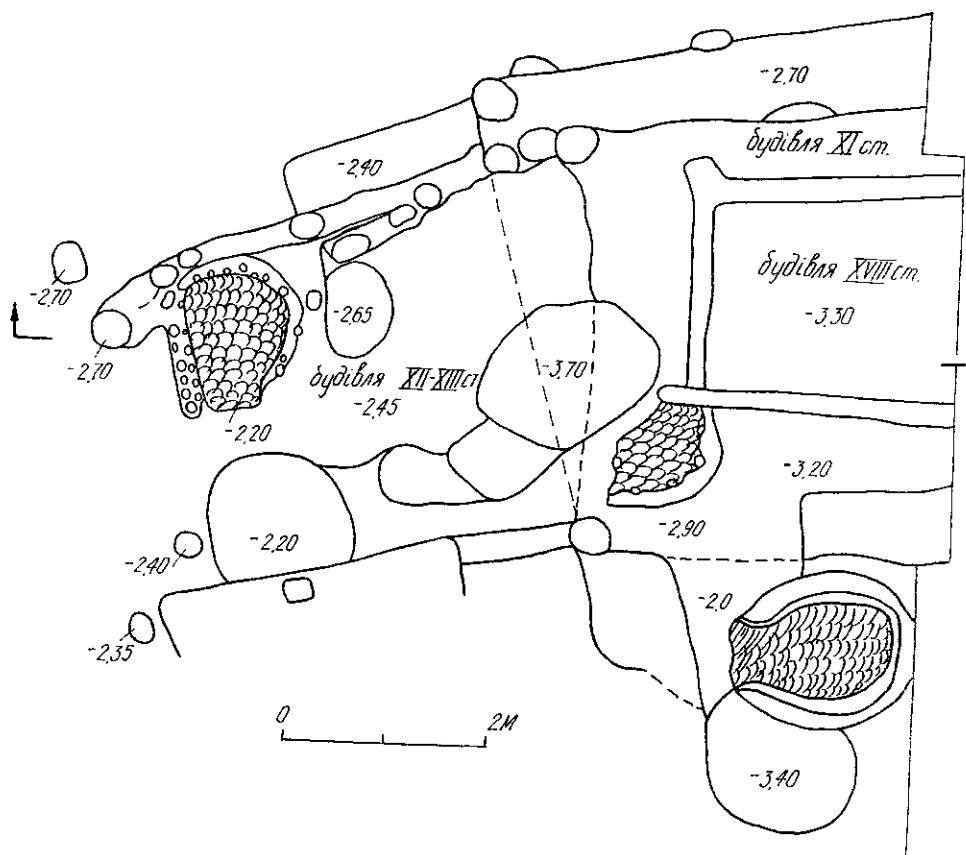
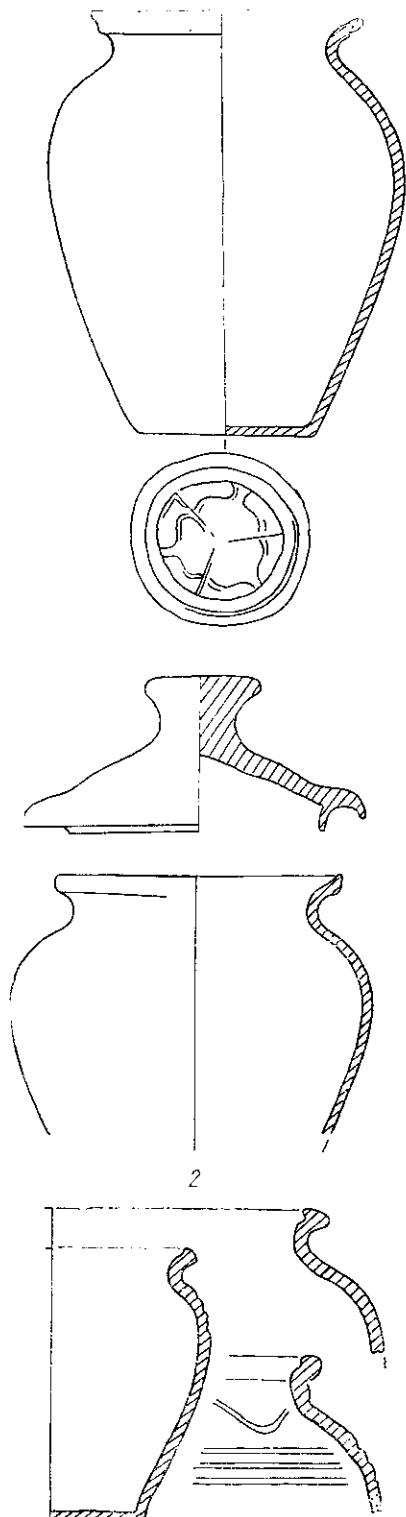

Рис. 6. Будівлі № 4 і 6:
1 — план і розріз; 2 — кераміка XI ст.; 3 — кераміка XII—XIII ст.

му краю (тип 5), зустрічаються в спорудах XI—XIII ст. (рис. 8). Це може свідчити про виготовлення посуду з такими вінцями у другій половині XI — першій половині XII ст. Вінця з потовщеним валіком в значній кількості (64 екз.) трапилися лише в споруді № 6 (рис. 8, тип 11). Таким чином, масовий матеріал — кераміка підтверджує стратиграфічні спостереження щодо двох етапів розвитку міста: XI ст. (до 1095 р.) і XII — середина XIII ст. (після 1103 р. до 1240 р.).

В північній частині Замкової гори (розкопи II і III) на площині 296 м² досліджено давньоруський могильник XI—XIII ст. і залишки фундаментів храму (рис. 9). Значна частина могильника знищена внаслідок будівельних робіт в XIX—XX ст. Розкопано 36 добре збережених поховань і близько 10 зруйнованих. Поховання в ямах в дерев'яних трунах, що збиті цвяхами, обряд християнський. З датуючих знахідок відзначимо гудзики у вигляді порожнистої кульки з петелькою, а також поясний набір з ліроподібної пряжки та двох кілець і натільний залізний хрест.

Протягом грудня 1982 р.— березня 1983 р. на Замковій горі проводилися значні земляні роботи: на місці старого будинку краєзнавчого музею був викопаний котлован глибиною до 4 м (для нового будинку музею) і прокладена теплотраса до будинку костьолу. Як і у 1957 р., краєзнавчий музей обмежився спостереженнями за роботою механізмів. З'ясовано, що на північний схід від розкопаної частини могильника траплялись поховання давньоруського часу. Збережено кілька черепів і скроневе (?) кільце з тонкого перекрученого дроту.

Влітку 1983 р. залишки фундаменту були повністю розкриті. Найбільш збереженим виявився фундамент північної та центральної апсид і північної стіни шириною до 1,4 м. Нижній ряд каменів фундаменту складений з найбільших брил місцевого граніту, які мають ширину 0,5—0,7 м, 1—2 ряди кладки над ними складені з брил меншого розміру. Проміжки забутовані дрібнішими уламками. На стику фундаменту північної стіни і апсид збереглися залишки кладки плинфою і брусковою цеглою. В нижній частині фундаменту брили граніту укладені на глині, а вище — политі вапняковим розчином. Оскільки рівень підлоги церкви був на рівні сучасної поверхні, а в деяких місцях і вище, то великих скупчень буді-

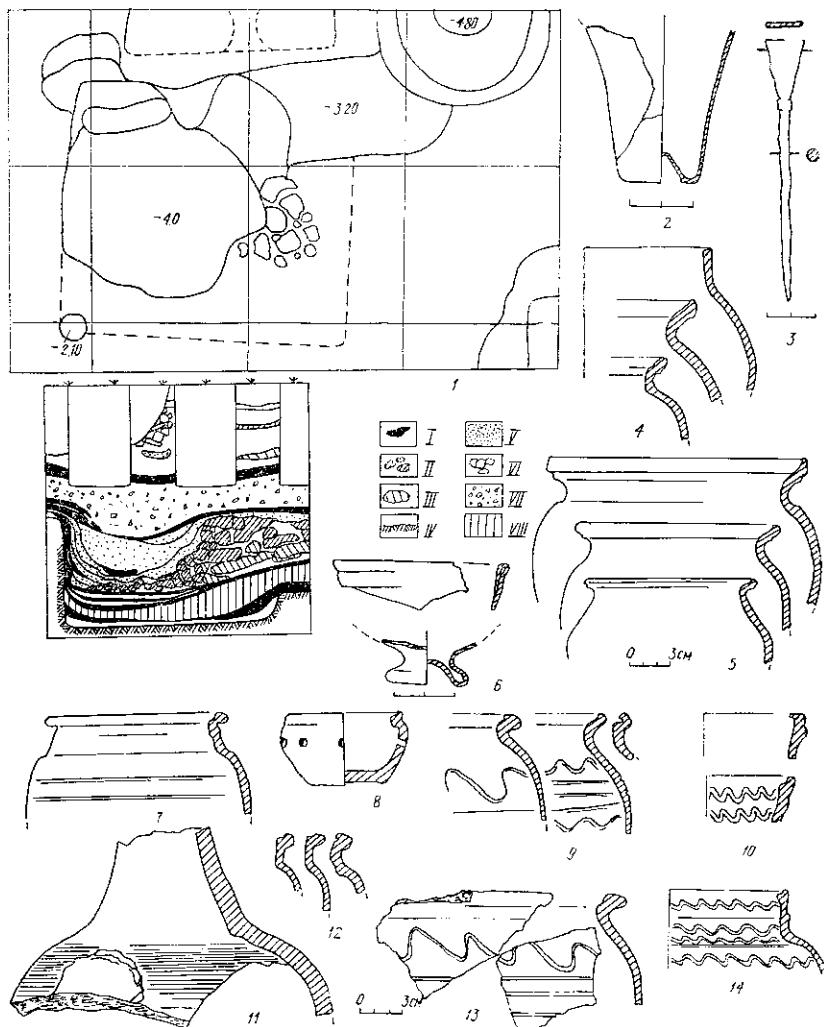
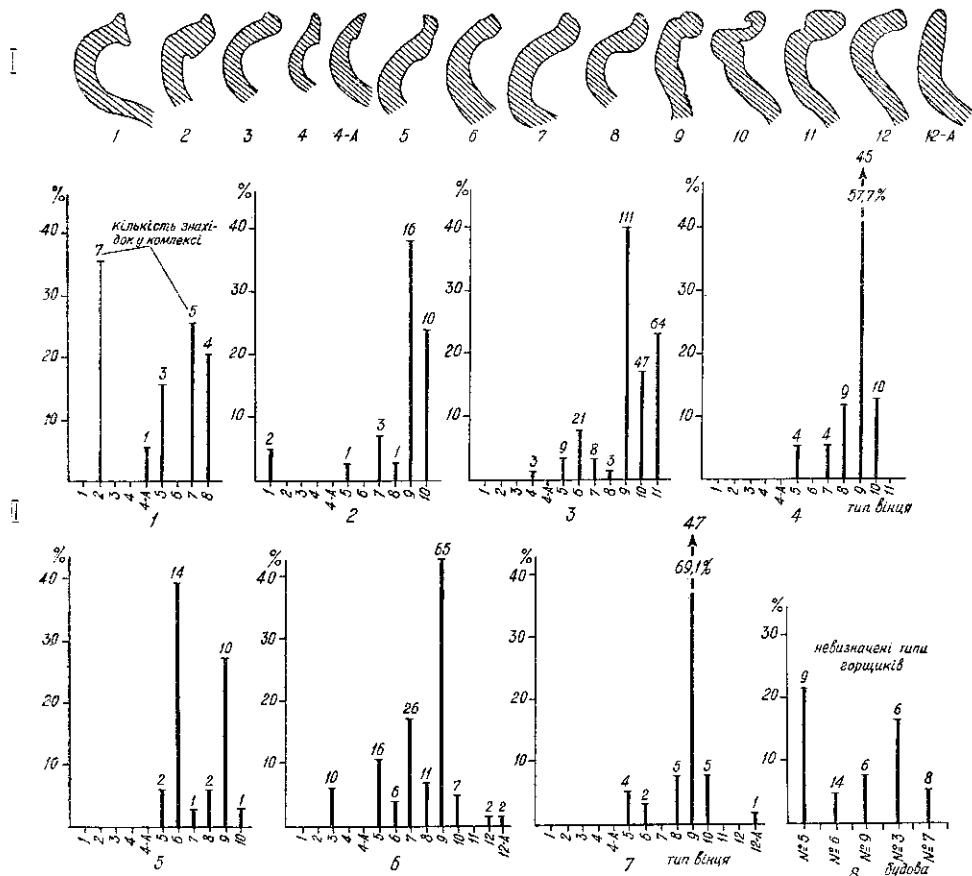

Рис. 7. Будівля № 1:

I — план і розріз (I — обпалене дерево, II — печина, III — спондилова глина, IV — материк, V — пошіл, VI — кераміка, VII — кераміка XVII—XVIII ст., VIII — перевідкладений материк), 2—5 — матеріали XI ст., 6—14 — матеріали XII—XIII ст.; 2, 6 — скло, 3 — залізо, 4, 5, 7—14 — кераміка.

великих матеріалів не зустрінуто. Проте проміри виявили середній розмір плінфи: $25,5—29 \times 18,5—21 \times 3,5—4,5$ см і брускової цегли: $24,5—26,5 \times 11,1—11,5 \times 6,8—7,4$ см. Аналогічні за розмірами плінфа і цегла трапилися в культурному шарі і в заповненні будівель у розкопі і південній частині Замкової гори. Збереглись і інші будівельні матеріали: вапняковий розчин, керамічні плитки від підлоги з поливою зеленого, коричневого та жовтого кольорів. Зазначимо, що фундаменти з місцевого каменю складалися в Переяславі для споруд кінця XI ст. Так, церква на вул. Радянській має фундамент, складений насухо у нижній частині. Спаська церква має фундамент з рваного каменю, що тільки зверху политий розчином¹⁷. Церква на Замковій горі не зберегла стін й верхні частини фундаменту, проте можна припустити подібність її будівельних прийомів до архітектури Переяслава. На місці стику північної і західної стін храму, з внутрішнього боку виявлено саркофаг, стіни якого (збереглися три ряди кладки) складені з брускової цегли, а підлога — з плінфи. На будівельних матеріалах відсутні сліди повторного використання, що свідчить про одночасовий ремонт церкви і спорудження саркофага.

В результаті досліджень 1981—1983 рр. встановлено, що відкритий храм був триапсидною чотиристовповою спорудою довжиною 18, ширин

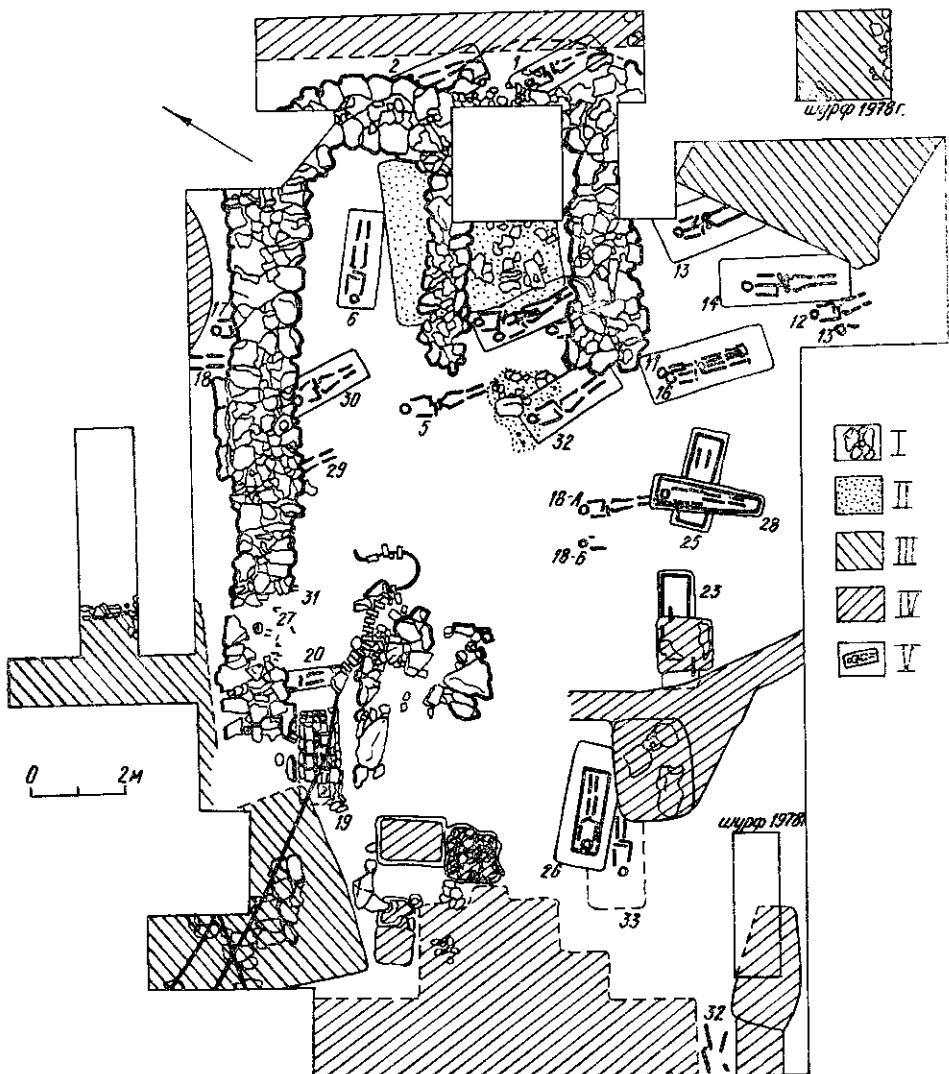

Рис. 9. Розкоп II:

I — камінь, II — заповнення будівлі XI ст., III — заповнення будівель XVII—XVIII ст., IV — перекопи XX ст., V — поховання № 1—33.

Саркофаги були оббиті червоною тканиною, а шовкова тканина з гаптуванням (золочені нитки) прикрашала ворот сорочки похованого в саркофазі № 23 (рис. 11, 1—7). Поховання, зважаючи на розкішне оздоблення домовин, можна віднести до поховань соціальної верхівки. Можливо, що в саркофагах поховано діячів юр'ївської єпископії. Ними могли бути юр'ївські єпископи, що правили в кінці XII — початку XIII ст. Це Андріан (згадуваний у літописі під 1190 р., 1197 р.) або Алексій (1225 р.).

На території храму і могильника виявлене тільки одне поховання № 28, яке можна віднести до часу після середини XIII ст. Цей факт пояснюється тим, що після навали орд Батия єпископські кафедри в Юр'їві і Білгороді були закриті і приеднані до Київської митрополичної єпархії, в зв'язку з чим кордони Київської єпархії були приближені до р. Рось²².

Дослідження останніх років дають можливість локалізувати дитинець давньоруського Юр'їва на Замковій горі. Культурний шар XI—XIII ст. свідчить, що це було значне за інтенсивністю життя місто, великий культурний та ідеологічний центр Поросся. Крім матеріалів XI—XIII ст., які переважають, тут досліджені горизонти XIV—XV і XVII—XVIII ст. Район Замкової гори і прилеглих вулиць потребує постійного спостереження за земляними роботами.

Рис. 10. План Білоцерківської фортеці 1735 р. Кошия знята Л. А. Кочетю в ДВІА СРСР

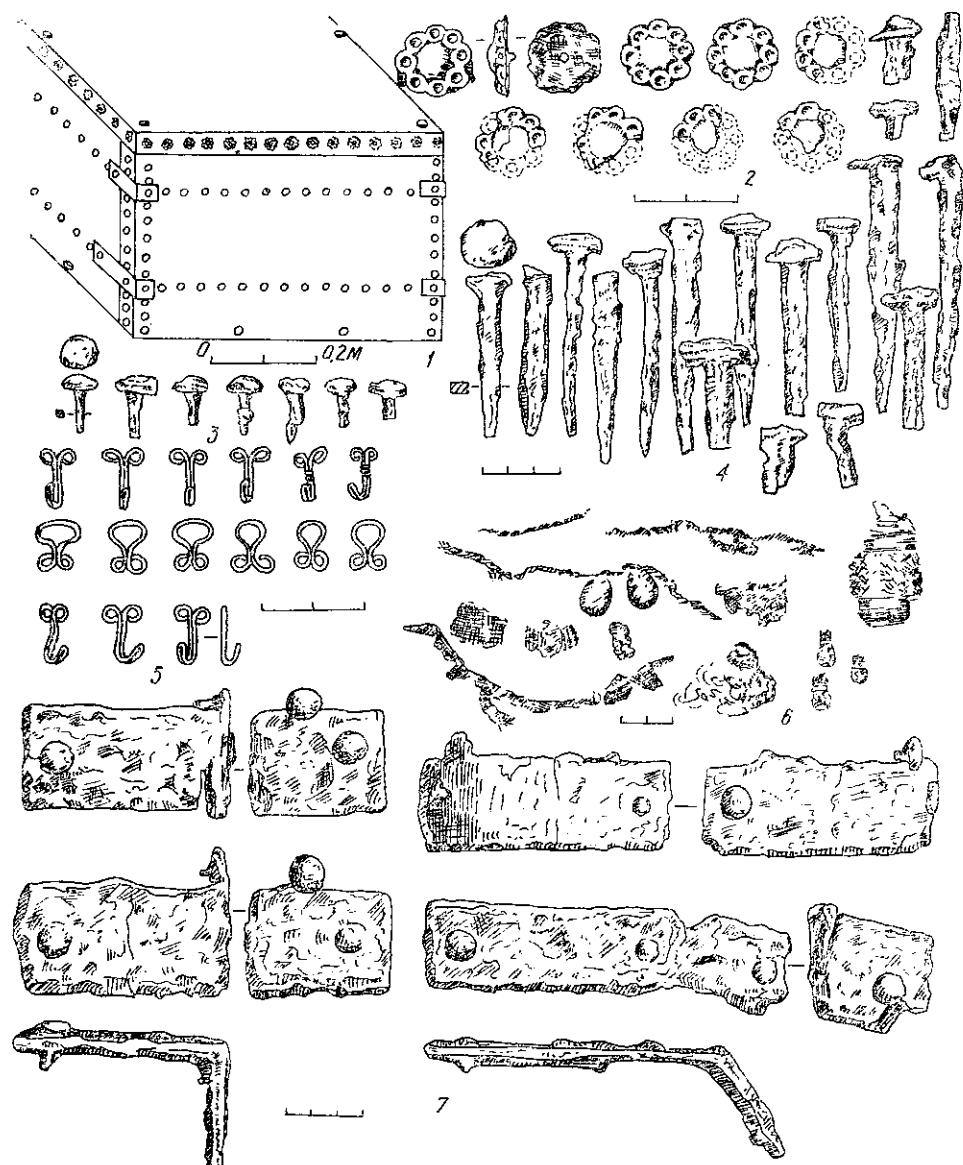
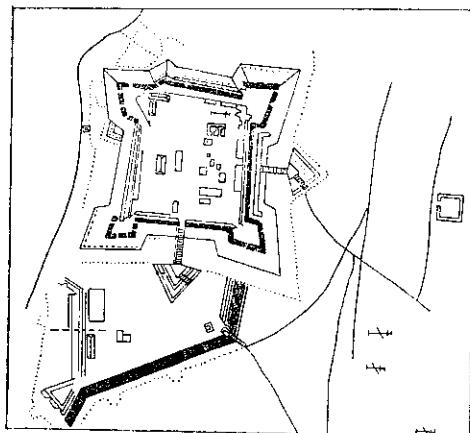

Рис. 11. Поховання № 11:

1 — реконструкція саркофага, 2—7 — інвентар поховання, деталі оздоблення саркофага.

О локализации летописного Юрьева

Резюме

Анализ письменных источников и немногочисленных археологических данных позволил исследователям в разные годы высказать мнение о локализации Юрьева в зоне Поросской оборонительной линии, а точнее — в районе современной Белой Церкви (Л. И. Пыхилевич, А. И. Богданов, М. Н. Тихомиров, Б. С. Бутник-Сиверский, М. Ю. Брайчевский, М. П. Кучера, П. П. Толочко). Белоцерковская экспедиция ИА АН УССР в 1978, 1980—1983 гг. исследовала городище Замковая гора, где и был выявлен мощный культурный слой с материалами и постройками XI—XIII вв. и позднесредневековыми — XIV—XVIII вв. Обилие материалов, характерных для культурного слоя южнорусских городов, наличие специализированного комплекса «поварни» и остатков фундамента церкви и могильника XI—XIII вв. позволили локализовать летинец Юрьева и епископскую церковь Георгия в районе позднесредневековой крепости — Замковой горы. Район Замковой горы и прилегающих улиц нуждается в проведении охранных раскопок до начала любых земляных работ.

¹ Толочко П. П. Киевская земля. — В кн.: Древнерусские княжества X—XIII вв. М., 1975, с. 13.

² ПСРЛ, М., 1962, т. 2, с. 137.

³ Там же.

⁴ Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков. — Киев, 1980, с. 152.

⁵ ПСРЛ, т. 2, с. 219.

⁶ Там же, с. 256.

⁷ Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков, с. 153.

⁸ Андреевский М. Летописный Юрьев на Роси. — Киев, старина, 1883, 7, с. 1—32; Пыхилевич Л. И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. — Киев, 1864, с. 489; Тихомиров М. Н. Древнерусские города. — М., 1956, с. 308.

⁹ Богданов О. І. Нові дані про давньоруське місто Біла Церква. — Археологія, 1952, 6, с. 133—134.

¹⁰ Бутник-Сиверский Б. С. О городе Белая Церковь. — СА, 1958, № 2, с. 263—267.

¹¹ Брайчевский М. Ю., Трохимец П. А. Новые археологические материалы по истории Белой Церкви. — СА, 1961, № 4, с. 218—226.

¹² Толочко П. П. Киевская земля, с. 50; Кучера М. П. Давньоруські городища на Правобережжі Київщини. — В кн.: Дослідження з слов'яно-руської археології. К., 1976, с. 189.

¹³ Strijkowski M. Kronika Polska, Litowska; wszystkiej Rusi. Warszawa, 1846, т. 2, с. 4, 6—7.

¹⁴ Кучера М. П. Вказ. праця, с. 189.

¹⁵ Рыбаков Б. А. Отчет об археологических раскопках на Белгородском городище ИА АН СССР (1969 г.) — НА ИА УССР, 1969/38, с. 16, табл. XVI.

¹⁶ Якобсон А. Л. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики. — Л., 1979, с. 113.

¹⁷ Pannoport P. A. Русская архитектура X—XIII вв.: Каталог памятников. — САИ, 1982, вып. Е1-47, с. 35, 36.

¹⁸ Толочко П. П., Боровский Я. Е., Высоцкий С. А. и др. Новое в археологии Киева. — Киев, 1981, с. 232.

¹⁹ Зберігається в державному Військово-історичному архіві СРСР, ф. № 349-3, інв. № 2162/1—2.

²⁰ Пенькевич С. Топография нынешней Киевской епархии в XVII веке по Андрею Целларию. — Киев, 1877, с. 89.

²¹ Голубинский Е. История русской церкви. М., 1901, т. 1, с. 568.

²² Рыбинский В. Киевская митрополичья кафедра с половины XIII до конца XVI века. — Киев, 1891, с. 87—92.

В. В. ОТРОЩЕНКО, Ю. Я. РАССАМАКІН

Половецький комплекс Чингульського кургану

В 1981 р. Запорізька експедиція ІА АН УРСР дослідила унікальний поховальний комплекс у кургані № 5¹ поблизу с. Заможне Токмакського р-ну Запорізької обл. Чингульський курган здіймався понад широкою Молочансько-Чингульською заплавою на краю степового плато високого правого берега р. Чингул, в 2 км на захід від села. Неораний насип кургану мав правильну півсферичну форму (висота 5,8, діаметр 68 м).

Стратиграфія кургану. Основою для половецької споруди став курган доби ранньої бронзи (висота 1,5, діаметр 55 м)*, на поверхні якого зібрані численні фрагменти середньовічних амфор з рифленою поверхнею, ідентичних амфорам з половецького поховання № 3. Отже, земляним роботам на кургані передувала тризна. Потім довкола вершини насили бронзового віку спорудили вал з брикетів дерну (висота валу 3 м). Вал складався з чотирьох дуг, розділених проходами, по два зі сходу та заходу. Могильну яму поховання № 3 почали копати після спорудження валу. Викид з могили частково перекрив внутрішні поли валу. Після завершення поховання яму перекрили дерев'яним настилом і довкола неї поклали п'ять загнузданих та осідланих коней. Туші тварин прикрили шаром глини. Далі внутрішній простір валу засипали чорноземом з прошарками глини, поки не утворилося своєрідне грутове підвищення — майданчик зі сплощеною вершиною, відокремленою від гребеня валу неглибокою виїмкою. Площа підвищення на висоті 3,3 м від рівня давньої поверхні була поділена на дві частини вапняковою огорожею в два ряди (довжина 2,3), орієнтованою по лінії північ — південь. Частина огорожі просіла у могильну яму. У просадці виявлено череп коня, пов'язаний з майданчиком та огорожею. Черговий шар чорнозему перекрив майданчик з огорожею і курган набув вигляду конуса зі зрізаною вершиною. На цьому рівні (висота 3,6 м від рівня давньої поверхні) були побудовані дві кам'яні споруди (рис. 1).

Споруда 1 знаходилась в 6 м на південний захід від центру та в 1 м на захід від могили. Вона збереглась фрагментарно у вигляді абсидоподібного фундаменту, заокругленого на схід і орієнтованого довгими стінами по лінії захід-схід. Фундамент був викладений з кількох рядів вапняку, зафікована максимальна висота — 0,64 м. Загальна ширина споруди 3,6 м, ширина кладки 1,4, довжина південної стіни 3,2 м, північна стіна майже не збереглася, а західна — відсутня. Всередині споруди зафіковані залишки вогнища, діаметр 1 м, на висоті 3,4 м від давньої поверхні. Над вогнищем, у насипу, виявлений уламок ручки середньовічної амфори. На 0,4 м південніше вапнякової кладки збереглася стінка, викладена з гранітних брил. Довжина стінки 5 м, максимальна висота 0,8, ширина — до 1 м. Поверхня гранітної кладки знаходилась на одному рівні з поверхнею вапнякової (3,7—3,9 м від давньої поверхні). Гранітна стіна була розділена на дві частини нешироким (0,5 м) проходом, позначенням з боків вапняковими брилами.

Споруда 2 знаходилась в 10 м на південь від центру і в 4 м від могили, на тому ж рівні, що й споруда 1. Вона мала вигляд площини, складеної з одного шару брил вапняку, розмір окремих з них $0,8 \times 0,6 \times 0,4$ м. Форма споруди — прямокутна ($3,5 \times 2$ м), орієнтація північ — південь. Відстань між спорудами 1 і 2 — 4,5 м. Під час остаточної досипки кургану кам'яні споруди зникли під двометровим шаром чорнозему.

Комплекс кам'яних споруд кургану доповнює групу половецьких святилищ на півдні України, виділену М. Л. Швецовим. Для них характерні кам'яні огорожі та вимостки на сплощених верхівках курганів, залишки вогнищ, тризи з кістками тварин та уламками посуду, кам'яна скульптура². Хоча останньої і не виявлено на Чингульському кургані, але це ще не значить, що статуй тут не було взагалі. На половецькому святилищі у кургані № 5 біля с. Новоселівка Тельманівського р-ну Донецької обл. теж не було кам'яних скульптур, а під камінням вимостки лише трапилася верхня частина амфори, ідентичної чингульським³.

Рів. Підніжжя насипу було оточене широким та глибоким ровом (діаметр 58—60 м, ширина 1,8, глибина 2,2 м від рівня поля), що мав цілий ряд перемичок та проходів, які поділяли його на сім ділянок. У південно-західній, південній та східній частинах рову відзначенні три найбільших проходи шириною відповідно: 2,5, 2, 1,6 м. У перетині рів мав

* Матеріали доби бронзи з Чингульського кургану публікуватимуться окремо.

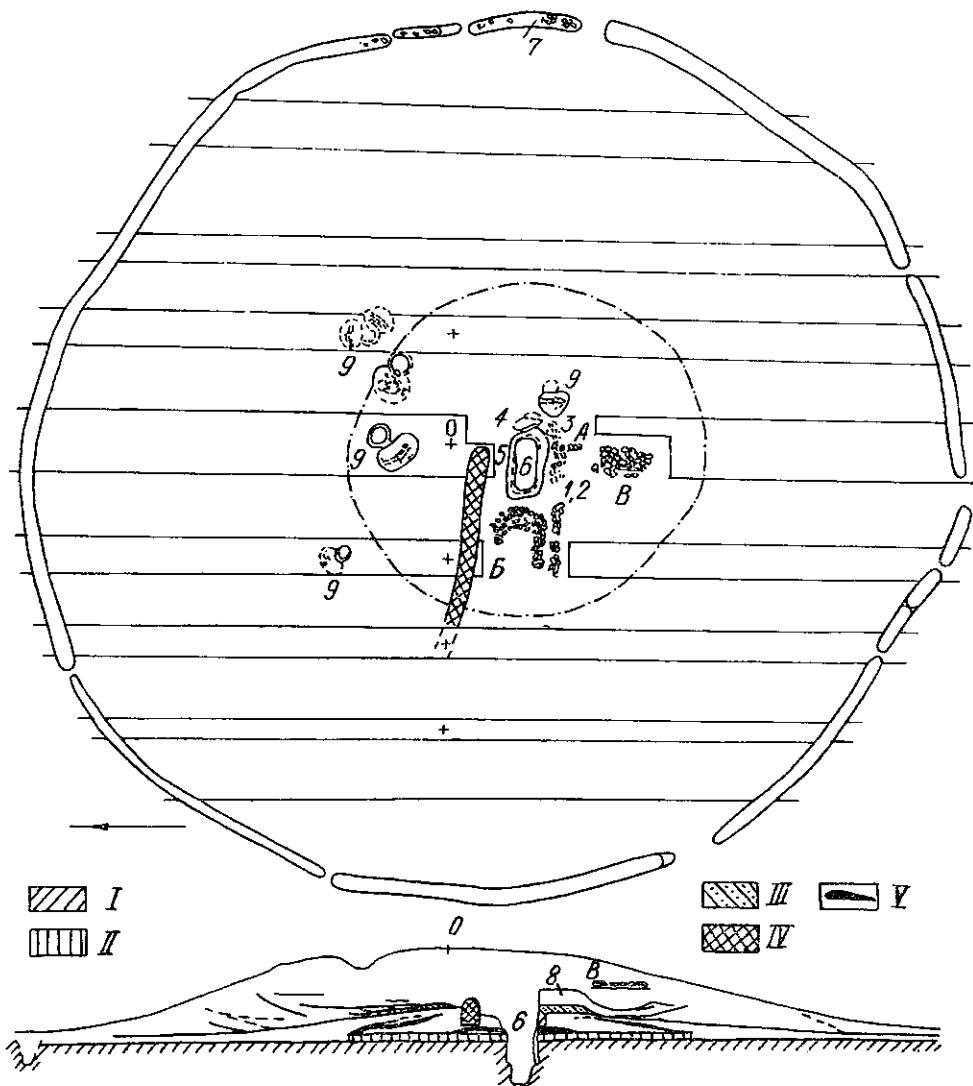

Рис. 1. План та розріз центральної бровки Чингульського кургану:

I — материк; II — похованням червонем; III — прошарок глини довкола поховання 3 (полівецького); IV — пізній перекоп; V — викиди материкової глини з поховань; А — кам'яна огорожа; Б — споруда 1; В — споруда 2; 1—5 розташування коней; 6 — поховання 3; 7 — фрагменти амфор у рові; 8 — підніжня частина поховання; 9 — поховання катакомбної культури у кургані.

похилі стіни, що звужувались до неширокого плоского дна. У східному секторі, у заповненні та на дні рову, зібрано багато фрагментів однотипних округлодонних амфор з рифленими плічками, уламок стінки глазурованого білоглинняного глечика та череп коня. Зазначимо, що проходи з південного заходу та сходу співпадали з проходами в товщі валу, які веді безпосередньо до поховання № 3.

Поховання № 3 знаходилося в 4 м на південь від умовного нуля і було впущене з верхівки кургану доби бронзи. Материковий викид з могильної ями лежав двома великими плямами зі сходу та заходу від могили. Слід також відзначити вуглістий прошарок на майданчику, що утворився довкола ями. На захід від ями виявлені численні уламки стінок та ручок однотипних амфор з рифленою поверхнею. Всі коні були покладені довкола ями на краях плах перекриття, у однакових позах, на череві з підгбаними попід себе ногами та нахиленими направо, до могили, головами. Морди перших трьох коней спрямовані на захід, четвертого — на південь. Орієнтацію п'ятого коня встановити не вдалося.

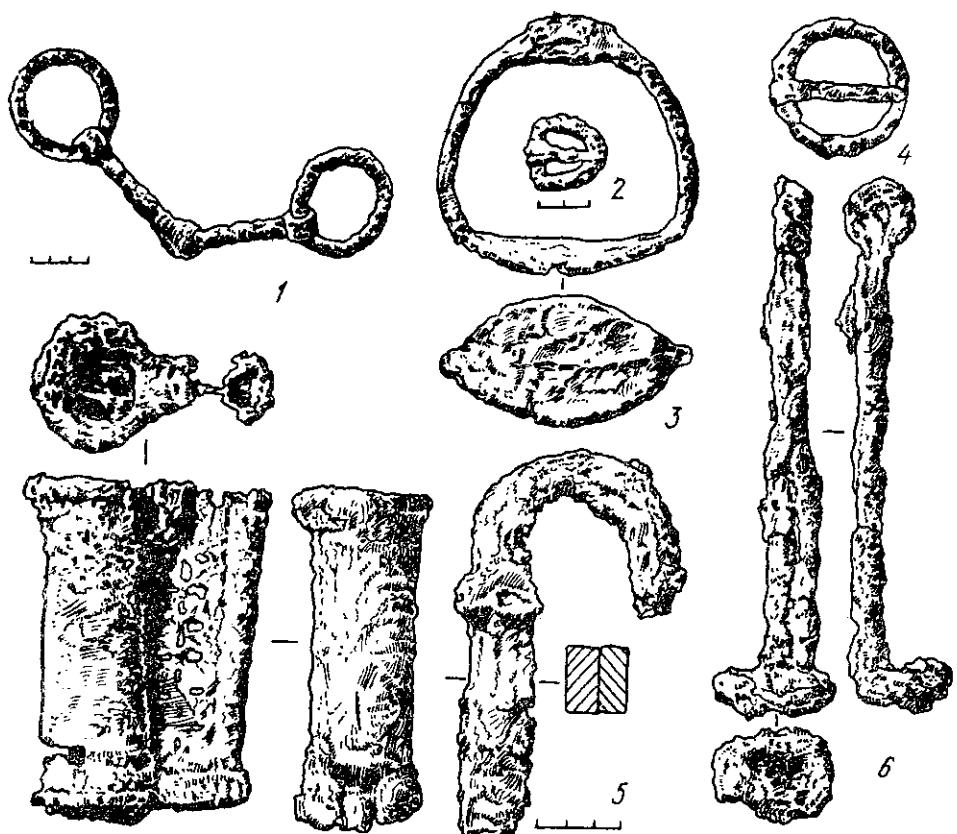

Рис. 2. Приналежності вузди та замок з ключем, залізо:
1—4 — деталі вузди; 5 — замок; 6 — ключ.

Коні 1 та 2 знаходилися біля південно-західного кута могильної ями. Кінь 3 лежав у хвості двох перших, більше до південно-східного кута ями, кінь 4 — вздовж східного краю ями, а кінь 5 — вздовж північного (рис. 1). Внаслідок пізніх перекопів кістяки коней 4 і 5 були порушені. Усі коні були загнуздані та осідлані, мали однотипові вудила, стремена, підпружні пряжки (рис. 2, 1—4).

Кінь 1 був багато прибраний. Крім згаданих вище залізних вудил, стремен та пряжок при ньому були невеликі срібні скоби від бляшок, що прикрашали ремені вудил. Самі ж бляшки простежувались біля черепа, грудей, черева та тазу. Від сідла збереглася висока передня лука та залишки дерева, що допомогли встановити загальний його розмір — 45×35 см. Лука мала тонку дерев'яну основу, обтягнуту шкірою, що кріпилася до луки сідла срібними гвіздками з півсферичними шляпками. Шкіряне поле оздоблене срібними фігурними бляшками з позолотою. На ніжках лук зроблені спеціальні виступи шириною 8 см для кріплення полиць. Загальна висота луки 27 см. Під сідлом добре простежувався тонкий прошарок повсті від пітника довжиною 60 см.

Кінь 2 був пишно прибраний. Залізні деталі вузди доповнювались ременями наголів'я, нагрудним та підхвостним, прикрашеними срібними з позолотою бляшками. Наголів'я мало нащочні, нагубний та підборідний ремінці, прикрашені серцевидними срібними бляшками з позолотою, а також нашийний — з прямокутними срібними бляшками та двома срібними кільцями. Попід шиею знаходився відполірований квадратний у плані та прямокутний у перетині шматок гірського кришталю з нарізними отворами хрест-навхрест у вузьких гранях — розподілювач ременів. На лобі коня кріпилось срібне сплощеносферичне брязкальце, стулене з двох півсферичних бляш. В середині кожної з бляш зроблено

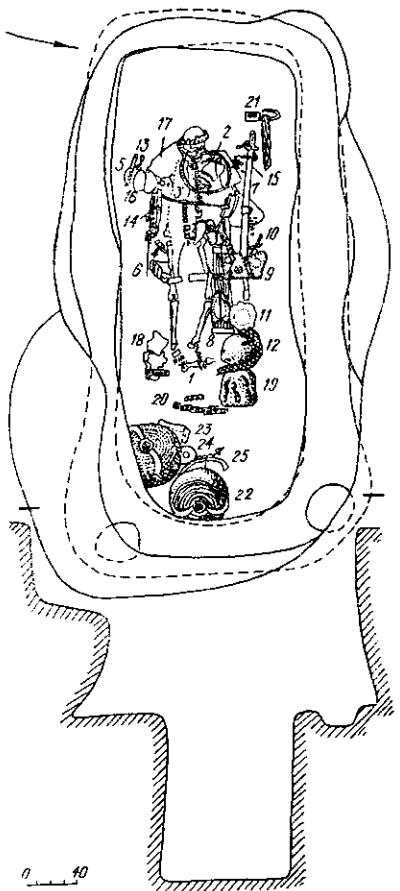

Рис. 3. Загальний план і розріз поховання:

1 — золотий ланцюжок; 2 — нагрудний ланцюг; 3 — шовковий ремінь 1; 4 — шовковий ремінь 2; 5 — шовковий ремінь 3; 6 — золотий стрижень-жезл; 7 — шабля; 8 — сагайдак; 9 — налучча; 10 — ніж сагайдачний; 11 — щит; 12 — шолом; 13 — ніж 1; 14 — ніж 2; 15 — срібна чаша; 16 — курильниця; 17 — каптан 1; 18 — золототкані стрічки; 19 — кольчуга; 20 — стрічка з позолоченими платівками; 21 — замок; 22 — амфори; 23 — альбарела; 24 — глечик; 25 — кістки тварин.

Могила мала чітку класичну форму ями з заплічками. Деякі порушення прямокутної форми пов'язані з незначним зсувом стінок та залишками більш ранніх могил, порушених при будівництві половецької (рис. 3). Розмір ями $4,35 \times 2,1$ м, орієнтація — захід—схід. Заплічки знаходились на глибині 3,8 м від обрізу ями. Ширина заплічок від 0,3 до 0,7 м. Яма перекривалась дерев'яним накатом двічі: зверху понад краями — широкими, покладеними навскіс дошками та на заплічках — також широкими, щільно припасованими одна до одної дошками шириною 0,2 м, покладеними впоперек ями. Розмір ями нижче заплічок $3,5 \times 1,3$, загальна глибина її 5 м. На заплічках зі сходу попід дошками нижнього накату по кутах виявлено два чахоподібні заглиблення діаметром 0,3—0,35 та глибиною 0,1—0,12 м. Близьче до південно-східного кута, вздовж південної стінки лежала дошка ($1 \times 0,3$ м) із забитими в неї залізними скобами, на кінцях були прикріплені залізні кільця. Вздовж східної стінки могили, на дошках нижнього перекриття були

по отвору, оточеному з одного боку срібною витою дротиною і прикритому срібною ж прокладкою з малим отвором по центру. Крізь отвори пропущено срібну виту дротинку з петлями на кінцях. У петлі вправлені рухомі срібні кільця. По максимальному діаметру брязкальце оздоблене позолоченою кільцевою смужкою та чеканим орнаментом з лапатих рослинних волют. Діаметр брязкальця 5,5, товщина 3,5 см. Нагрудний та підхвостний ремінці вузди кріпились до сідла, на жаль, поганої збереженості, аналогічного сіду першого коня.

Кінь 3 лежав під сідлом найкращої збереженості, обтягнутим срібною фольгою. Простежувались передня й задня луки та полиці сідла, що також були покриті сріблом. Передня лука мала більш видовжені пропорції, порівняно з лукою коня 1, за однакової висоти (27 см). З обох боків вона була покрита срібною фольгою, а спереду прикрашена двома золоченими фігурними платівками. Задня лука стояла під нахилом до спини коня, довжиною 34, висотою 10 см, й мала арочний виступ посередині. Знизу вкрита срібною фольгою. Ширина полиць 5—6 см. Загальна довжина сідла 45, ширина між полицями 25 см. Зліва на сідлі простежувалось кілька невеликих прямокутних отворів, що використовувались, можливо, для пропускання ремінців путьлища. Понад скелетом закритого глиною коня була покладена дошка розміром $1,2 \times 0,45 \times 0,02$ м.

Кінь 4 лежав поряд із східним краєм ями поганої збереженості. Понад ним також на глині лежала широка дошка ($1,5 \times 0,3 \times 0,02$ м).

Скелет людини у скорченому стані черепом на південь був виявлений біля східного проходу крізь вал. Ця знахідка дозволяє зробити припущення, що поховальний ритуал не обмежувався забоєм тварин, а включав і людські жертви.

Загальна форма ями з заплічками. Деякі порушення прямокутної форми пов'язані з незначним зсувом стінок та залишками більш ранніх могил, порушених при будівництві половецької (рис. 3). Розмір ями $4,35 \times 2,1$ м, орієнтація — захід—схід. Заплічки знаходились на глибині 3,8 м від обрізу ями. Ширина заплічок від 0,3 до 0,7 м. Яма перекривалась дерев'яним накатом двічі: зверху понад краями — широкими, покладеними навскіс дошками та на заплічках — також широкими, щільно припасованими одна до одної дошками шириною 0,2 м, покладеними впоперек ями. Розмір ями нижче заплічок $3,5 \times 1,3$, загальна глибина її 5 м. На заплічках зі сходу попід дошками нижнього накату по кутах виявлено два чахоподібні заглиблення діаметром 0,3—0,35 та глибиною 0,1—0,12 м. Близьче до південно-східного кута, вздовж південної стінки лежала дошка ($1 \times 0,3$ м) із забитими в неї залізними скобами, на кінцях були прикріплені залізні кільця. Вздовж східної стінки могили, на дошках нижнього перекриття були

розкладені задні частини баранячих туш. На дні могили до східної стінки були прихилені дві грушовидні червоноглиняні амфори з високими ручками та рифленням на плічках, висотою 54, діаметром тулуба 42 см (рис. 3, 22; 4). Поміж амфорами лежали хребці та ребро великої тварини (рис. 3, 25), стояв кружальний полив'яний глечик з розтрубними вінцями, високою вузькою шийкою та кулястим тулубом на кільцевому піддоні (рис. 3, 24), висота глечика 25 см; діаметри: вінець — 5 см, тулуба — 13, денця — 8,5 см (рис. 5, 1). Інша посудина, альбарела, лежала тут же на боці (рис. 3, 23). Вона мала відгнуті назовні заокруглений край вінець, коротку циліндричну шийку, покаті плічка, восьмигранний тулуб на кільцевому піддоні. Зовнішня поверхня посудини вкрита підглазурним розписом — чергування синього та чорного кольорів на білому тлі, висота 23,5 см; діаметри: вінець — 10 см, тулуба — 12, дна — 10 см (рис. 5, 2).

Труна займала майже всю площину ями. Вільною залишалася частина дна східної стінки, де й знаходився посуд. Труна мала відкідну кришку, що закривалася на чотири циліндричні замки (рис. 2, 5). Розмір труни $2,6 \times 1,1 \times 0,35$ м. На кришці труни зафіксовані шматочки шовкової тканини та втулка залізного вістря до спису, яка знаходилась приблизно над головою небіжчика. Біля північної стінки труни лежала «зв'язка» з чотирьох ключів, які підходять до чотирьох відповідних замків (рис. 2, 6).

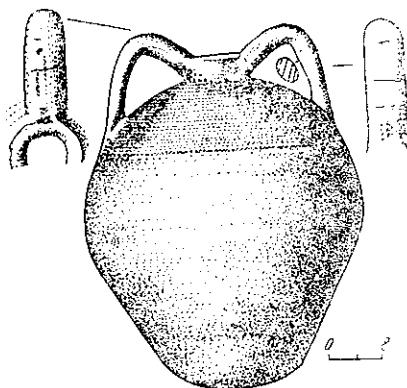

Рис. 4. Амфора з поховання.

Рис. 5. Полив'яний посуд:
1 — глечик; 2 — альбарела.

рина 2 см) з «паркетним» візерунком та шовковим ременем, перевернутим пряжкою навиворіт і розстебнутим (рис. 3, 3). Другий ремінь лежав на стегнах під каптаном, розстебнутий і розвернутий навиворіт (рис. 3, 4). Третій шовковий ремінь лежав складеним біля правого плеча (рис. 3, 5). Доповнювали вбрання два золотих персні, оздоблені

Похований у труні був чоловіком зірого віку (40—50 років) і міцної статури, зріст — 180 см. Він лежав на спині головою до заходу. Руки були ледве зігнуті у ліктях і розсунуті. Ліва нога — трохи підігнута у коліні вліво, а ступні ніг були зв'язані пружним золотим ланцюгом (рис. 3, 1). Череп — задовільної збереженості, лише перенісся значно деформоване обвалом. На потилиці помітні сліди прижиттєвих деформацій: ум'ятина та два рубці від шабельних (?) ударів і невеликий п'ятигранний наскрізний отвір у тімені *. На чолі збереглися залишки шовкової стрічки, оздобленої прямокутними срібними бляшками з скляними та бурштиновими вставками, а за головою лежали дрібні пташині кістки та хребет риби. Померлого вбрали у шовковий каптан, поли якого сягали колін. На грудях знаходився ланцюг з електрового дроту (рис. 3, 2). Каптан був підперезаний шовковою стрічкою (ширина 2 см)

* Антропологічне обстеження скелета проводилося С. І. Круц.

самоцвітами, на безіменних пальцях рук. Долонею правої руки був затиснутий кінчик витого золотого стрижня (рис. 3, 6).

З броя була розкладена зліва від померлого вздовж північної стінки труни. Вздовж лівої руки лежала довга шабля, вістря якої знаходилося на рівні колінних суглобів, а руків'я — на рівні голови (рис. 3, 7). Нижче, біля лівої ноги, знаходився великий сагайдак із стрілами, оздоблений срібними з позолотою платівками, петлями, ремінними кільцями (рис. 3, 8). Поруч з сагайдаком, на лезі шаблі, знаходилось налуччя, що розпалось на дві стулки (рис. 3, 9). Одна із стулок налуччя прикривала лезо ножника для правки стріл (рис. 3, 10). Від луки вдалося виявити лише окремі шматки дерева, недостатні для його реконструкції. Торець сагайдака перекривав дерев'яний щит, обернений лицьовою частиною вниз (3, 11). Щит був покладений на залізний шолом, поставлений впритул до сагайдака, лицьовою півмаскою — до ступнів ніг небіжчика (рис. 3, 12). Поряд з шоломом у північно-східному кутку труни лежала залізна кольчуга (рис. 3, 19). Справа від померлого виявлені два ножі. Менший з них був пристебнутий до ременя З і лежав поруч з правим плечем небіжчика (рис. 3, 13), а більший знаходився під пахвою правої руки, поруч із ременем 1, вістрям до ніг (рис. 3, 14).

Металевий посуд був розставлені симетрично: біля лівого плеча, під руків'ям шаблі, знаходилась срібна чаша з кільцевою ручкою (рис. 3, 15), а біля правого — стояла срібна з позолотою курильниця (рис. 3, 16). Серед інших речей виділимо кресало у шовковому мішечку, припасоване до ременя З, та кістяну прикрасу у срібній opravі, знайдену біля руків'я шаблі разом з невеликою залізою пряжкою темляка.

Комплекс тканин не обмежується каптаном 1 (рис. 3, 17). Численні фрагменти інших каптанів та сорочок виявлені у східній половині труни, зокрема під обладунком, зліва від небіжчика. Особливо цікавий каптан 2. Біля ступні правої ноги лежала згорнута у сувій широка (8 см) шовкова стрічка із зображеннями стилізованих дерев, тварин, птахів, сірінів та вершників (рис. 3, 18). Зверху на стрічці лежали залишки кратки у вигляді смужки срібних нашивних бляшок. Інша стрічка, прикрашена срібними з позолотою прямокутними бляшками з штампованим орнаментом, знаходилась під східною стінкою труни (рис. 3, 20). Остаточно кількість та номенклатуру одягу можна буде встановити лише після завершення реставрації тканин.

В і б і р к о в и й о п і с з на х і д о к

1. Золотий ланцюг, сплетений з дротинок, запаяних на кінцях, де в плетиві було зроблено по круглому отвору, довжиною 30 см, діаметром 0,3 см, діаметр отворів — 1,5 мм (рис. 6, 6). Ймовірніше за все, ланцюг служив шийною гривною, хоч тут його використали як вірьовку для сповіття кінцівок ніг.

2. Нагрудний ланцюг, сплетений з товстих електрових дротинок. Кінці ланцюга сховані у рурчасті втулки, срібні з позолотою, закриті з торців такими ж платівками. У платівки впаяні стрижні з петлями, вправленими у глухе кільце, тобто ланцюг був замкнений наглухо і вдягався через голову. Втулки були прикрашені на торцях обідками-косицями з плетених дротинок (рис. 7, 3а). Діаметр ланцюга у перетині 1, діаметр замкненого ланцюга 35 см; довжина втулок 4, діаметр 1,3 см; діаметр з'єднуючого кільця 1,5 см (рис. 7, 3).

3. Шовковий ремінь 1 (рис. 8, 5—7) мав ширину 1,5 см і був декорований з інтервалом у 2 см срібним фігурним окуттям. Окуття мали три півсферичні розширення з потрійними рельєфними валиками між ними. Середнє розширення мало наскрізний отвір по центру. Задня планка окуття плоска. Окуття кріпилося до стрічки ременя двома заклепками. На окутті від пряжки, на спеціальному вушці, висіло рухоме срібне кільце. Довжина окуттів 2 см, ширина 0,5, діаметр кільця 1 см (рис. 8, 5). Наконечник ременя виготовлений з вузької срібної платівки, перегнутої на дві рівні половини, стулені одна до одної. В основі наконечника зроблено неглибокий виріз півколом, а стулені половини пла-

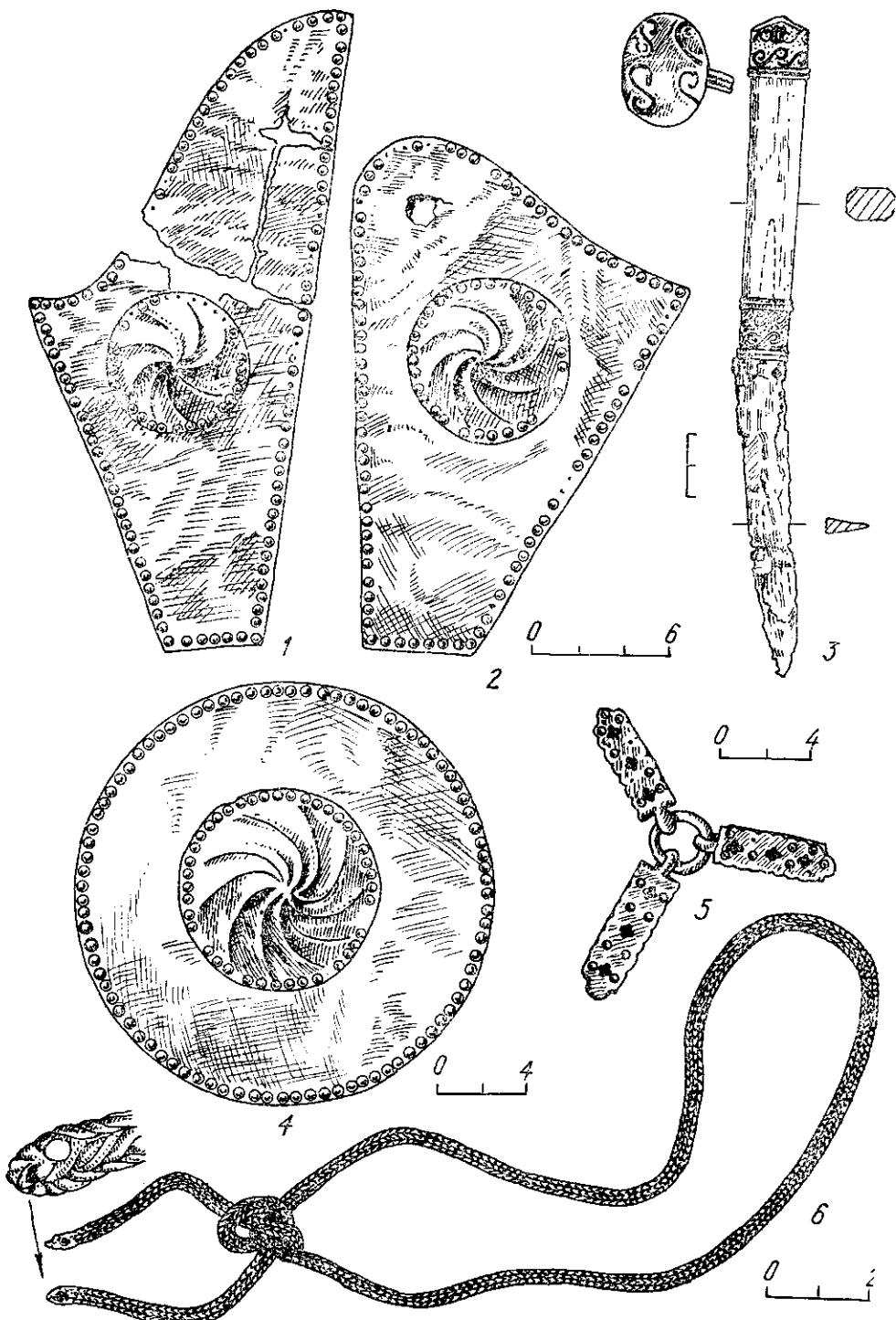

Рис. 6. Речі з поховання 3;

1, 2, 4, 5 — срібло з позолотою; 3 — залізо, кістка, срібло з позолотою; 6 — золото.

тівок були скріплени і трьома заклепками: дві в основі і третя — посередині. Зовні заклепки увінчані кулястими голівками. Довжина наконечника 8, ширина 1,3 см (рис. 8, 7). Голівка пряжки складається з щитка та фігурної рамки-приймача. Щиток зроблений подібно до наконечника, тобто із зігнутої навпіл вузької срібної платівки з пазами

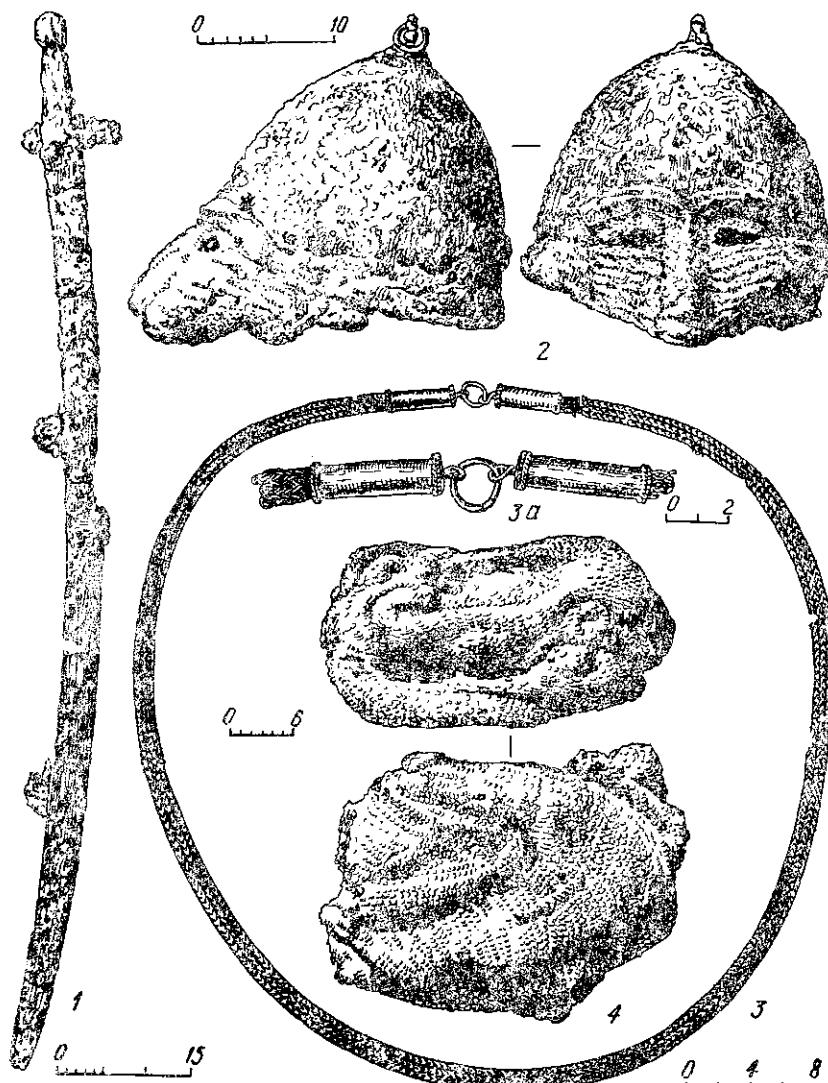

Рис. 7. Шабля, шолом, нагрудний ланцюг, кольчуга:
 1, 4 — залізо; 2 — залізо з позолотою; 3 — електра; 3а — фрагмент нагрудного ланцюга.

для рамки-приймача й дуговидною віймою в основі. Щиток кріпився до ременя за допомогою п'яти заклепок: по дві на кутах і одна посередині. Кутові заклепки прикрашені кулястими потовщеннями, а центральна — срібною з позолотою розеткою у вигляді розкритої квітки. Довжина щитка 11, ширина 1,4 см. Срібна рамка-приймач ліровидної форми з рухомим язичком мала фігурну передню планку з півсферичними виступами на кутах і посередині та рельєфними валиками між ними. Довжина приймача 2, ширини 2,7 см. Рамка поєднувалась з приймачем за допомогою стрижня-шарніра, на якому був зафікований і язичок пряжки (рис. 8, 6).

4. Шовковий ремінь 2 (рис. 8, 8—10) мав стрічку, аналогічну ременю 1, декоровану фігурним окуттям, подібним до описаних вище, але без середнього потовщення з отвором. Довжина окуття 1,5 см, ширина 0,3 см (рис. 8, 8). Наконечник виготовлений із зігнутої навпіл срібної платівки і прикрашений зовні рельєфними лініями та трубчастим пушоном, які облямовували профільне зображення лева, виконане у високому рельєфі. Хижак припав на передні лапи й розкрив пащу, готовий до нападу. Наконечник кріпився до ременя за допомогою двох заклепок.

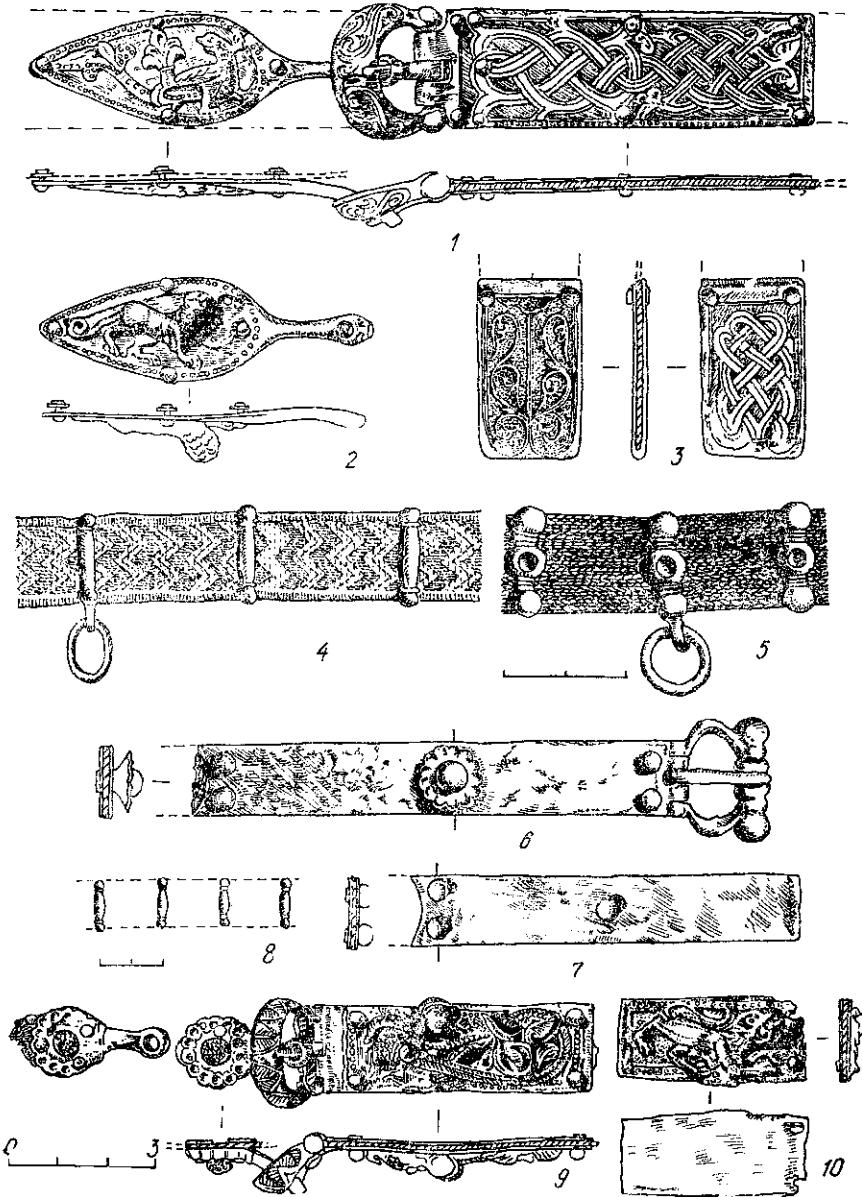

Рис. 8. Поясні набори, срібло з позолотою, шовк:
1—4 — ремінь 3; 5—7 — ремінь 1; 8—10 — ремінь 2.

Довжина наконечника 4, ширина — 1,5 см (рис. 8, 10). Застібки рамки-приймача, срібні з позолотою (2), зроблені у вигляді багатопелюсткової розетки. Кожна пелюстка прикрашена круглими заглибинами. Від розетки відходить вигнутий стрижень з потовщенням на кінці. Потовщення має отвір для просмікування язичка рамки-приймача. До ременя застібки кріпились за допомогою трьох заклепок. Знаходились застібки на левній відстані одна від іншої, з розрахунком на «сите» та «голодне» черево господаря: Діаметр розетки-застібки 1,3, загальна довжина — 3 см (рис. 8, 9). Пряжка складалась з щитка та рамки-приймача. Щиток виготовлений із зігнутого навпіл платівки з пазами для кріplення рухомої рамки. Лицьовий бік щитка ажурний, прикрашений зображенням фантастичного птаха-сіріна з виразно модельованою у високому рельєфі головою людини, випинутою наперед грудкою та довгим пір'ям крил, що закінчуються волютами з елементами рослинно-

го декору. Зображення обмежене рельєфними смугами та відбитками трубчастого пуансона. Щиток кріпився до ременя чотирма заклепками з кулястою голівкою. Довжина щитка 5,8 см, ширина — 1,8, висота рельєфу 0,6 см. Рамка-приймач овальної форми, теж срібна, була прикрашена по передній дужці каймою із стилізованих листків. Язичок рамки мав з обох боків широкі лопаті, прикрашені штриховкою. Зовнішня поверхня рамки позолочена, довжина її 1,5 см, ширина — 2,3, ширина лопатей 1,6 см (рис. 8, 9).

5. Шовковий ремінь 3 (рис. 8, 1—4) мав вигляд стрічки шириною 2 см, декорованої вертикальними золототканими зигзагами. Срібне окуття кріпилось до стрічки через кожні 3,5 см і мало вигляд подвійних стрижнів з кулястими закінченнями із зовнішніми відокремленими від центральної частини валиком. На одному окутті у спеціальну петлю було вправлене рухоме кільце. Окуття кріпилось до стрічки за допомогою пари заклепок. Довжина окуттів 2,2, ширина — 0,3 см (рис. 8, 4). Наконечник ременя стулений із зігнутої навпіл широкої срібної пластівки, скріпленої двома заклепками в основі. Зовнішній бік наконечника прикрашений рослинним мотивом: стилізоване дерево із звивистими стеблами, квітками-трилистниками та листками-напівпальметками на обробленому позолотою та пуансоном тлі. Рельєфні площини оздоблені черню. Внутрішній бік наконечника декорований складним гравірованим плетивом на обробленому пуансоном позолоченому тлі. Розмір наконечника $3,8 \times 2$ см (рис. 8, 3). Срібні з позолотою застібки (2) мають мигдалевидну форму. Для з'єднання з рамкою-приймачем від мигдалевидної основи відходить стрижень з розширеною зооморфною голівкою, що має отвір для язичка рамки. За обрисом застібки прикрашенні відбитками трубчастого пуансона. Лицьовий бік першої застібки декорований рельєфною фігурою незgrabного дракона, зображену у профіль з повернутою назад людиноподібною головою (рис. 8, 1). Тулуб істоти опирається на дві короткі лапи з пазурами, а перекручені кінцівки хвоста та крило (?) закінчуються рослинними пагінцями. Слід відзначити специфічну хохолю на потилиці. Друга застібка прикрашена зовні профільним зображенням лева, що рухається із повернутою до глядача мордою. Кінець довгого хвоста тварини закручений у кільце (рис. 8, 2). Рельєфно виконана і ретельно модельювана пишна лев'яча грива. Загалом зображення виконано у техніці високого рельєфу. Застібки кріпились до ременя за допомогою чотирьох заклепок. Розмір першої застібки $7,5 \times 2,5$, другої — $6,5 \times 2,2$ см. Голівка пряжки складається з прямокутного щитка та рамки-приймача. Щиток стулений з двох срібних пластівок, з'єднаних між собою та з ременем сімома заклепками. Ще двома заклепками до щитка спереду прилаштована зігнута навпіл коротка срібна пластівка з пазами для язичка та рамки. Вздовж довгих боків та основи щиток оздоблений відбитками трубчастого пуансона, а лицьова поверхня його декорована рельєфним плетивом з рослинними пагінцями та позолочена. Довжина щитка 8, ширина — 2,5 см. Підковоподібна рамка-приймач має півсферичні потовщення на кутах основи. Зовнішня поверхня дуги, обабіч кінчика язичка, прикрашена подвійними спіраллями з рослинними пагінцями та вставками емалі. Матеріал рамки — срібло з позолотою, розмір — $2,5 \times 2,8$ см (рис. 8, 1).

6. Золотий перстень з правої руки мав плоску в перетині дужку, зпаяну з двох частин і декоровану різьбленим геометричним орнаментом, та восьмигранний щиток-кошик, що звужувався до дужки і в який був вправлений гранчастий камінь темно-вишневого кольору, дещо пошкоджений в одному місці. Камінь кріпився за допомогою розклепаних країв щитка, які напливали на бічні грані самоцвіту. Висота персня 2,8 см, діаметр дужки 2,2, висота щитка 0,7, довжина 2,3, ширина 0,7—1,5 см (рис. 9, 1).

7. Золотий перстень з лівої руки мав округлу в перетині дужку та піраміdalний, основою до дужки, щиток, вершина якого увінчана

прозорим самоцвітом бузкового кольору, вправленим у відповідний паз на вершечку щитка. Лінії з'єднання дужки з щитком позначені пушоном. Висота персня 2,5 см, діаметр дужки 2,3, сторона основи щитка 1,5, висота щитка 0,8 см (рис. 9, 2).

8. Золотий витий стрижень-жезл, квадратний у перетині в центральній частині і круглий на потоншених кінцях, загорнутих у невеличкі петлі. На одній з граней помітний шов проковки. Довжина стрижня 42 см, максимальна товщина 1×1 см, вага 188 г (рис. 10).

9. Залізна шабля мала довгий широкий слабо вигнутий клинок. Оббито деревом руків'я було прикрашене бурштиновим бісером і закінчувалось залізним навершям, перехрестя — пряме, поганого збереження. Шабля була вкладена у дерев'яні піхви з залізним трубчастим наконечником довжиною 9 см і залізним поперечним окуттям. Довжина шаблі 1,3 м, ширина леза 4 см, довжина руків'я 15 см (рис. 7, 1). Біля перехрестя шаблі знаходилась пряжка темляка, залізна, прямокутної форми. Ремінь кріпився прямо до осі. Виготовлена пряжка з круглого у перетині дроту розміром $2,8 \times 2,5$ см.

10. Сагайдак складався з довгого, трохи розширеного донизу футляра з плоским денцем та фігурної кришки. Дерев'яна основа футляра була обтягнута шкірою, а вінця — оббиті смугою срібного з позолотою листа збоку та вузькою смужкою зверху (рис. 11, 6). Ширина бокової смуги 5, верхньої — 0,5 см. Подібною ж смugoю позолоченого срібла був спереду оббитий нижній край сагайдака (рис. 11, 8). Ця смуга

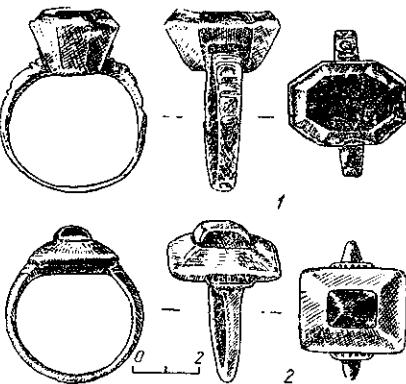

Рис. 9. Золоті персні з самоцвітами (1—2).

Рис. 10. Золотий стрижень-жезл.

обмежена з боків косими зрізами, що надали їй вигляду трапеції: нижня довжина 24 см, верхня — 19, ширина 3,5 см. Відстань між верхньою та нижньою поперечними стрічками (80 см) визначає довжину футляра. До згаданих вище косих зрізів впритул прибиті срібні з позолотою смуги, що піднімались уверх вздовж вузьких бокових площин, трохи звужуючись (рис. 11, 9). Нижні кінці їх були скосені відповідно до бокових зрізів нижньої поперечної смуги, а верхні — обрізані поперек. Довжина бокових смуг 44, ширина 2 см. До дерев'яної основи усі згадані вище смуги прибивались срібними гвіздками. У верхній частині футляра бокові смуги змикалися з фігурними срібними з позолотою платівками, що прикрашали футляр з обох боків попід верхньою поперечною стрічкою. Платівки мали форму неправильного чотирикутника з боковими напівкруглими вирізами. За обрисом вони були декоровані суцільною низкою гвіздочок з півсферичними голівками. Крім того, центральну частину кожної з платівок прикрашав конус, теж срібний з позолотою і порожній всередині. Порожнина конусів, цих і всіх наступних, була заповнена бурштиновою масою. Основа конусів була оббита по колу гвіздками з півсферичними голівками, зробленими в усіх випадках із срібла з позолотою (рис. 11, 7). Між шкірою обтяжки і платівками знаходилися ще й срібні прокладки, вирізані за обрисом платівок. Платівки поєднувались між собою шовковими стрічками між боковими виступами та зверху футляра. Стрічки оздоблені складним золототканим візерунком. На зовнішній поверхні платівок помітні численні подряпини. Довжина

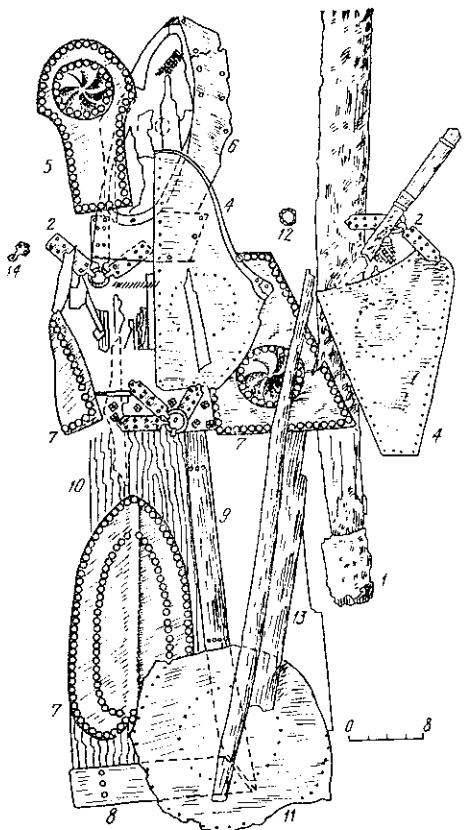

Рис. 11. Розташування у труні сагайдака, налуччя та шита:

1 — шабля; 2 — розподілювачі ременіців портупеї; 3 — сагайдачний ніж; 4 — накладки налуччя; 5 — кришка сагайдака; 6 — верхнє окуття сагайдака; 7 — бокові накладки сагайдака; 8 — нижнє окуття сагайдака; 9 — дерев'яний настил; 11 — залишки центральної частини шита; 12 — срібне кільце; 13 — берестяні смуги; 14 — застібка другого ременя.

ширина — 2,2, довжина вирізу 2, Виготовлені петлі з срібла і вкриті тонким шаром золота. Попід кришкою сагайдака та біля великої платівки під футляром знайдені бронзові брязкальця у вигляді кульок з прорізом внизу. Внутрішня поверхня сагайдака була оббито тканиною. Всередині знаходилися п'ять стріл із залізними наконечниками, що скилілись між собою, та дерев'яними древками, обмотаними біля вістря та яблучка берестяними стрічками. Одна обмотка відтворює форму вирізу самого яблучка. Древка були пофарбовані тонкими червоними лініями, що утворювали сітку, а потім виходили двома паралельними смужками до вістря. У 2 м від яблучка починалось оперення довжиною 5 см. Загальна довжина стріл 50, діаметр древка 0,5—0,6 см.

11. Налуччя було деформовано обвалом і від нього збереглися лише дві бокові платівки-оббивки на шкіряній основі (рис. 11, 4). Форма платівок повторює профіль налуччя. Одна платівка підчотиркутної форми, з одним заокругленим кутом та отвором (діаметр 1,5 см) для підвішування. Довжина платівки 21 см, ширина зверху 1,5, знизу — 5 см (рис. 6, 2). Друга платівка відрізнялась від першої більш видовженою формою з довгастим виступом у верхній частині, де був зроблений отвір діаметром 1,5 см. Трохи вище лежало срібне кільце (рис. 11, 12) з вигнутого дроту (діаметр 1,5 см). Довжина другої платівки 26 см, ширина

платівок 19 см, ширина в основі 14,5, зверху — 5, діаметр конусів 7,5 см. Нижню передню поверхню футляра прикрашала видовжена серцеподібна платівка з рельєфною вузькою смужкою на довгій осі. Платівка була прикріплена загостреним кінцемверх та оббита разками гвіздків з півсферичними голівками за обрисом та близче до середини платівки, довжина її 26 см, ширина — 14, відстань між зовнішнім та внутрішнім разками голівок гвіздків 2, ширина осьової смужки 0,5, висота — 0,1 см. Закривався футляр дерев'яною кришкою, оббитою зверху фігураною платівкою, яка поєднує у своїй формі прямокутник та напівколо. Останнє оздоблене витим конусом. Контури платівки та основа конусу декоровані гвіздками з півсферичними голівками. Довжина платівки 19 см, ширина прямокутної пластини 7, діаметр півколо 10, конуса — 7 см (рис. 11, 5). Вздовж переднього краю сагайдака мав дві петлі. Верхня, з одним вигнутим кінцем, мала три округлі отвори для кріплення до футляра і прямокутний виріз в місці потовщення петлі. Біля отворів та вирізу виразно помітні сліди затертості від вірьовок та ремінця. Довжина петлі 15,5 см, ширина — 2,2, діаметр отворів 0,6, довжина вирізу 1,8 см. Нижня має трапецієвидну форму з прямою основою і потовщеннем посередині, проти вирізу. Кріпилася петля за допомогою чотирьох круглих отворів. Довжина її 16,5 см, діаметр отворів 0,5 см (рис. 11, 10).

Виготовлені петлі з срібла і вкриті тонким шаром золота. Попід кришкою сагайдака та біля великої платівки під футляром знайдені бронзові брязкальця у вигляді кульок з прорізом внизу. Внутрішня поверхня сагайдака була оббито тканиною. Всередині знаходилися п'ять стріл із залізними наконечниками, що скилілись між собою, та дерев'яними древками, обмотаними біля вістря та яблучка берестяними стрічками. Одна обмотка відтворює форму вирізу самого яблучка. Древка були пофарбовані тонкими червоними лініями, що утворювали сітку, а потім виходили двома паралельними смужками до вістря. У 2 м від яблучка починалось оперення довжиною 5 см. Загальна довжина стріл 50, діаметр древка 0,5—0,6 см.

знизу 4,5, максимальна — 12 см (рис. 6, 1). Платівки прикрашені круглими витими конусами діаметром 5,5 см. Платівки та конуси були оздоблені за контуром гвіздачками з півсферичними голівками.

На налуччі та сагайдаці знаходились розподілювачі пасків — трійники (3), усі однотипні (рис. 11, 2). До срібного кільця кріпилися за вушка три рухомі фігурні платівки-наконечники. Кожна платівка зігнута вдвоє: нижня половина рівна, верхня має фігурні контури та три чотирипелюсткові прорізи. До пасків трійники кріпились заклепками, кожна платівка по-іншому. Поверхня срібних платівок позолочена. Діаметр кільця 2,5 см, довжина платівок 6, ширина — 1,6 см (рис. 6, 5).

12. Ніж сагайдачний, однолезовий (рис. 11, 3), має пряме та вузьке залізне лезо, закріплене у кістяній ручці, оздобленій срібними з позолотою муфтами на кінцях. Кожна муфта оконтурена подвійними рельєфними пружками та орнаментована спіральним візерунком. До верхньої муфти-ковпачка збоку припаяне вушко для підвішування. Довжина ножа 21 см, леза — 10, ручки — 11, ширина леза 1,3, ручки — 1,1, муфт — 1,9 см (рис. 6, 3).

13. Дерев'яний щит, обтягнутий пофарбованою у червоний колір шкірою, не зберігся (рис. 11, 11). Лише на зворотньому боці бляхи зафіковані залишки шкіри. Діаметр щита перевищував 50 см. Центральна бляха мала вигляд круглої срібної з позолотою платівки з витим конусом у центрі. Основа платівки бронзова. Платівка та конус по колу оббиті срібними з позолотою гвіздачками з півсферичною шляпкою. Порожнина конуса залита бурштиною масою. Діаметр платівки 18, конуса — 9 см (рис. 6, 4).

14. Шолом залізний з крутобоким куполоподібним наголів'ям та напівмаскою з позолоченими поверхнями. Навершям шолома служить залізний стрижень з кільцем. По нижньому ободу шолома кріпилася кольчужна бармиця, розріз якої прикрито наносником напівмаски. Полотно бармиці загорнуто всередину шолома, де воно й скипілося. На напівмасці простежуються валики надбрівних дуг та мигдалевидні прорізи для очей. Напівмаска приклепана до шолома. Висота шолома 23 см, діаметр обода 20, висота напівмаски 11 см (рис. 7, 2).

15. Ніж залізний, однолезовий, з пласкою кістяною колодочкою, оздобленою двома срібними з позолотою муфтами: нижньою, при переході черенка у лезо, та верхньою, у вигляді підпрямокутного ковпачка, на торці колодочки. Муфти прикрашені пуансонним орнаментом та зображеннями хижих птахів. Довжина ножа 23,5 см, леза — 12,5, ручки — 11, ширина леза 2, ручки — 2,5 см (рис. 12, 2).

16. Ніж залізний великий, однолезовий, з кістяною гранчастою у перетині колодочкою, оздобленою двома срібними з позолотою та чернью муфтами: нижньою, при переході черенка у лезо, та верхньою, шломоподібною, на торці колодочки. На нижній муфті — зображення сіріна та хижака з двох боків та рослинні мотиви, на верхній — силуети хижаків, що переходять у рослинні мотиви, доповнені пуансонним орнаментом. На ножі зафіковані залишки дерев'яних піхов, що закривали знаряддя аж до навершя колодочки. Довжина ножа 34,5 см, леза — 21, руків'я — 13, ширина руків'я 3,5 см (рис. 12, 1).

17. Чаша срібна з позолотою мала півсферичну форму, дутий кільцевий піддон та ручку-кільце, прикриту на рівні вінець платівкою-трилистником, прикрашеним гравіровкою. Тулуб чаші поділений на шість клинів, обведених арочним фризом з хвилястих стеблин. Клини з зображенням людини на повний зріст чергаються зі стилізованими деревами життя. Зображення людей не повторюються. Усі вони у довгому вранні з головними уборами, з однією опущеною рукою та зігнутою уверх другою. У руках зображені якісь предмети. Вінця прикрашені фризом з пальметок у серцеподібному оточенні. Зображення виконані тонкими протиснутими іззовні лініями. На дні чаші, іззовні, надряпані дві паралельні лінії — родова тамга кічаків. Висота чаші близько 10, діаметр

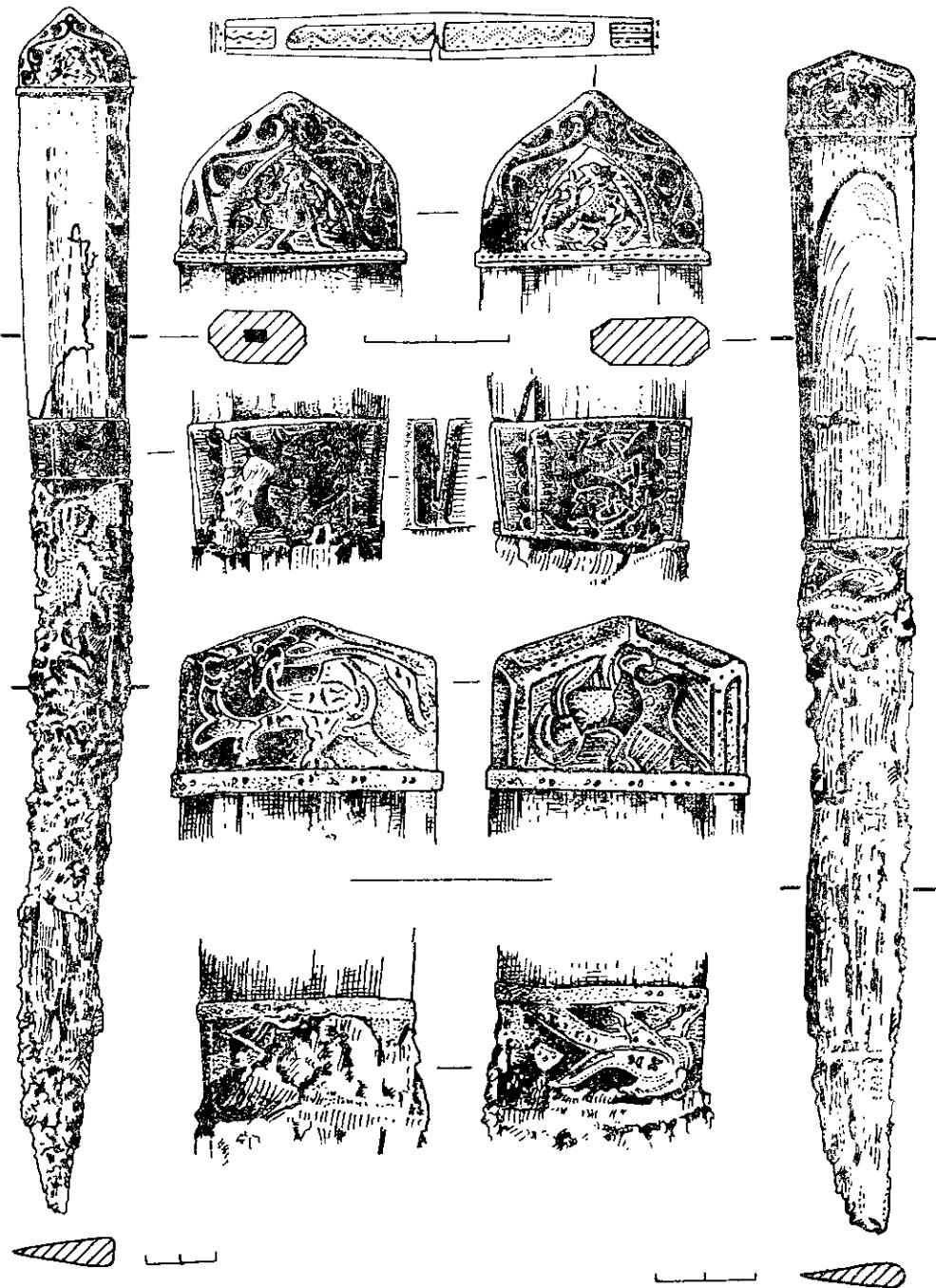

Рис. 12. Ножі залізні з кістяними ручками та срібними з позолотою муфтами.

дна 4 см. Чаша роздавлена на дрібні шматочки обвалом. Більш детальний опис її до повної реставрації неможливий.

18. Курильниця срібна з позолотою у формі півсферичної чаші на високому конічному піддоні, закрита півсферичною притертою кришкою. Кришка прикрашена кулястим навершям, увінчаним четырелюстковою квіткою з бутоном (рис. 13). Ажурна куля утворена складним переплетінням рослинних пагінців і кріпилась до кришки розширеною основою за допомогою четырьох заклепок. Уся зовнішня поверхня посудини

у закритому вигляді позолочена. Піддон, чаша та кришка вкриті іззовні горизонтальними фризами зі складним орнаментом у формі рослинних пагінців, що переплітаються на викарбуваному пуансоном тлі (рис. 14). Нижня частина кришки та вінця чаши прикрашенні фризами з чотирипелюсткових кринів. У місці з'єднання ніжки з чашею за допомогою роз'ємного кільця кріпились загорнутіверх листочки з рельєфним орнаментом. Ніжка піддона поєднувалась з внутрішнім простором чаши за допомогою бронзової рурки. Отже, денце чаши мало отвір. Рурка піднімалась на кілька сантиметрів над дном чаши. Верхній отвір її був запаяний. Цю внутрішню рурку повністю накривала більш широка зовнішня, що обpirалась на конічну основу, приклепану до дна чаши зсередини чотирма заклепками. На конічній основі зовнішньої рурки шість отворів. Верхній отвір рурки теж запаяний, але на ребрі спай прорівся і в щілині простежувалась шляпка внутрішньої рурки. Зовнішня рурка увінчана шишкою пінії, що підіймається над краєм вінця чаши. До шишкі тягнеться м'ясистим язиком лев, срібний з позолотою та інкрустованими камінцями-очима (рис. 15): Задніми лапами лев обирається на конічну основу рурки, а передніми — ледве не сягає її верхнього краю. Довгий хвіст опоясуює лев'яче тіло знизу, рельєфними смугами підкреслені ребра, а грифа гравірована тонкими лініями. Срібне тло внутрішньої поверхні чаши прикрашено симетрично розташованими медальйонами, кожен з яких окантований подвійним колом, а всередині

Рис. 13. Кришка курильниці, вигляд збоку, срібло з позолотою.

Рис. 14. Чаша курильниці на високому піддоні, понад краєм вінця здіймається «шишка пінії», вигляд збоку, срібло з позолотою.

піддона 10,5, верхній — 2,7, висота рурки на конічній основі 6,7, діаметр — 1,5, діаметр медальйонів 2,7 см.

19. Залізне кресало знаходилося у шовковому мішечку. Від мішечка залишився кут зі швом. Форма кресала — вузький овал з овальним

знаходиться зображення певної істоти: вовка, грифона, бика та орла із змією у дзьобі. Поверхня медальйонів позолочена. Усі тварини передані у русі з піднятого передньою правою ногою та загорнутимверх над кропом хвостом. Поза орла більш статична. Голова грифона пташина, закінчується великим дзьобом, акрила різко піднятіверх, перпендикулярно хребту. Рисунки в медальйонах виконані пуансоном. Курильниця використовувалась протягом дового часу і неодноразово ремонтувалась. Загальна висота посудини у закритому вигляді 31 см, діаметр чаши по вінцях 15,8, діаметр кришки 1,1, максимальні діаметри кришки та чаши 16,5, висота чаши 8,5, кришки без навершя — 7,8, навершя — 9,5, піддона — 6,8, нижній діаметр

же прорізом, воно відноситься до типу дволезових. У прорізі виявлені відбитки грубої тканини та плоский шматочок кременю. Довжина кресала 12 см, прорізу — 6,5, ширина кресала 3, прорізу — 0,8 см.

20. Кістяна прикраса темляка у вигляді «плодушечки» у срібній оправі розміром 1×1 м. Поряд з нею лежав фрагмент багатожильної срібної дротинки, зав'язаний вузлом.

21. Каптан 1 з шовку малинового кольору, розпашний та відрізний по талії. Подол був зібраний у поясі дрібною гофрировкою, прикритою

зверху неширокою золототканою візантійською стрічкою з складним візерунком. Низ каптана обшивий багатою золототканою стрічкою з мотивами дерева життя у формі п'ятисвічника. Широка смуга шитого золотом візерунка йшла від коміра до низу подолу, а також прикрашала плечі та обшлаги рукавів. Візерунок складався з двох рядів квадратів, у кожному з них вигаптувано по золотому медальйону (5 см у діаметрі), обнізаному дрібними перлами. У медальйон вміщена голівка ангела, теж обнізана по контуру перлами, з крихітною перлиною у діадемі. Лики ангелів вигаптувані кольоровим шовком, волосся — нитками пряженої золота. Пере хрестя візерунка оздоблені спеціально виготовленими дрібними бляшками з позолоченого срібла. За контуром смуги візерунок був облямований півсферичними, теж срібними з позолотою бляшками. Сам же контур орнаменту обведений пряженим золотом, скрученим у спіралі. Комір, поли, поручі для стягування широких рукавів на зап'ястях прикрашали паски з позолочених срібних бляшок зі вставними самоцвітами. Бляшки на комірі квадратні, на рукавах та грудях — круглі. Каптан був опущений хутром і підперізувався шовковим ремінцем (див. рис. 1). Переобтяженість прикрасами дозволяє вважати цей каптан за верхній парадний одяг. Повна реконструкція каптана здійснена А. К. Йолкіною⁴.

22. Каптан 2 шовковий. Від нього збереглась права нагрудна частина до поясу. На рештках тканини вдалося розглядіти ноги, нижню частину хітона та ліве крило архангела. Нижче ніг архангела — візантійський візерунок із завитків та кринів (лілій). Збереглась також частина відрізного пояса калтана з вісімома збирками подолу, обшивого візантійською золотою стрічкою, а також обшивка низу подолу з візантійської стрічки шириною 6 см та довжиною близько 2 м. На основному фрагменті каптана, зліва від ніг архангела, вигаптована маленька людська фігурка, облямована вишитим написом. Вишиті літери обнізані дрібними перлами. Напис поки ще не прочитано.

Процес реставрації та дослідження речового комплексу Чингульського кургану триває. Можливі певні уточнення наведених вище характеристик знахідок.

Результати дослідження Чингульського кургану відразу були оцінені спеціалістами. На думку С. О. Плетньової, таких багатих поховань археологи ще не розкупували в Європейському степу⁵. Широка географія походження речей з половецького комплексу свідчить, що значення Чингульської знахідки виходить далеко за межі західного Надазов'я. Вводячи Чингульський курган до наукового обігу, насамперед зупинились на питаннях його хронології.

Рис. 15. Оформлення центральної частини курильниці.

22. Каптан 2 шовковий. Від нього збереглась права нагрудна частина до поясу. На рештках тканини вдалося розглядіти ноги, нижню частину хітона та ліве крило архангела. Нижче ніг архангела — візантійський візерунок із завитків та кринів (лілій). Збереглась також частина відрізного пояса калтана з вісімома збирками подолу, обшивого візантійською золотою стрічкою, а також обшивка низу подолу з візантійської стрічки шириною 6 см та довжиною близько 2 м. На основному фрагменті каптана, зліва від ніг архангела, вигаптована маленька людська фігурка, облямована вишитим написом. Вишиті літери обнізані дрібними перлами. Напис поки ще не прочитано.

Процес реставрації та дослідження речового комплексу Чингульського кургану триває. Можливі певні уточнення наведених вище характеристик знахідок.

Результати дослідження Чингульського кургану відразу були оцінені спеціалістами. На думку С. О. Плетньової, таких багатих поховань археологи ще не розкупували в Європейському степу⁵. Широка географія походження речей з половецького комплексу свідчить, що значення Чингульської знахідки виходить далеко за межі західного Надазов'я. Вводячи Чингульський курган до наукового обігу, насамперед зупинились на питаннях його хронології.

Численні знахідки з поховання № 3 можна умовно поділити на дві групи: речі широкого вжитку та унікальні вироби. До перших відносяться кольчуга, шабля, вудила, стремена, підпружні пряжки, кресало, амфори тощо. Згадані речі були в ужитку кочовиків Південно-Східної Європи протягом XII—XIV ст. Отже, самі собою вони конкретизувати дату поховання не можуть.

Серед унікальних виробів найбільш перспективними з точки зору хронології є поясні набори. Вони західного походження і являють собою характерні зразки рицарської культури. Типологія та хронологія поясних наборів розроблена І. Фінгерлін. Досить близькі аналогії пряжкам другого та третього поясів відомі з другої чверті XIII ст. у Німеччині (Віден, Фрейбург)⁶. Особливо цікава пряжка першого поясного набору (рис. 8, 6), що відноситься до пізнішого типу, датованого І. Фінгерлін другою половиною XIII ст.⁷ Знахідка рамки подібної пряжки у фортеці хрестоносців Монтфорту у Палестині, зруйнованій мамелюками у 1271 р.⁸, дозволяє припустити, що такі пряжки були в ужитку ще у першій половині XIII ст. М. Г. Крамаровський вважає першу чингульську пряжку одним з найбільш ранніх виробів цього типу, як і монтфортську, і датує їх 30 роками XIII ст.⁹ Слід відзначити, що повної тотожності між різними поясними наборами немає. Схожість простежується у деталях (форма рамки-приймача, наконечника, окуттів, орнаментальні мотиви). Так, срібні окуття першого пояса з Чингульського кургану (рис. 8, 5) близькі до відповідних окуттів пояса Фернандо де ла Церда (блізько 1275 р.), який зберігається у Бургосі, а система розміщення і форма заклепок наконечника цього пояса відповідають наконечнику з музею Клюні в Парижі (друга третина XIII ст.)¹⁰.

Поясні набори, що виявлено у половецьких похованнях Угорщини (Чойощ, Кигйошпушта, Фельшоженткиралі), датуються 40—60-ми роками XIII ст.¹¹, вони конструктивно близькі до чингульських. А. Палочі-Хорват вважає, що рицарські пояси потрапили до половців як весільні дари від латинян родичам половчанок, виданих за шляхетних франків. Подібні шлюби мали місце у 1241—1246 рр., під час перебування половецької орди у Болгарії¹². Таке ж пояснення появі поясів у половця з Чингульського кургану запропонував Б. І. Маршак*. Наведені аналогії дозволяють нам віднести поясні набори Чингульського кургану до другої третини XIII ст.

До рідкісних знахідок належить електровий нагрудний ланцюг (рис. 7, 3). Цей масивний виріб з циліндричними голівками аналогічний до срібного ланцюга з половецького поховання, поблизу м. Тісафольдвар в Угорщині, що датується XIII ст.¹³ Подібно до чингульського, це поховання супроводжувалося загнузданими конями, що підсилює хронологічну близькість двох комплексів. Тут є важливий уточнюючий момент: у 1239 р. король Угорщини Бела IV дозволив 40-тисячній половецькій орді хана Котяня, розбитій біля гирла Волги ордами Батія, оселитися на території поміж Дунаєм та Тисою на долинах Темеш, Марош та Кереш¹⁴. Тісафольдвар знаходиться на правобережжі Кереша, тобто у зоні розселення половців. Отже, виявлене тут поховання здійснене не раніше 40-х років XIII ст.

Ширше коло аналогій має курильниця. За конструкцією та зовнішнім оформленням вона відноситься до церковних посудин типу «циборіум», що виконували функцію дарохранительниць. Близькі до чингульських циборіумів виготовлялись з 1150 до 1250 р. майстрами Франції та Німеччини¹⁵. Цікаво, що оздоблення вінець одного з циборіумів, так званого кубка Карла Великого, аналогічне декоративній смужці на срібному бубонці з Чингульського кургану¹⁶. Певну зовнішню схожість з циборіумами має Сургутська чаша з Приоб'я, датована кінцем XII—XIII ст.¹⁷ та чаша з поховання біля Таганці на Київщині. Техніка

* Користуючись нагодою, висловлюємо щиру подяку співробітникам Державного Ермітажу М. Г. Крамаровському та Б. І. Маршаку за цінні консультації та допомогу.

нанесення орнаменту на зовнішню поверхню курильниці має найближчу аналогію у розетці на денці срібної чаші з Київського скарбу 1876 р. За визначенням В. П. Даркевича, останні дві чаші рейнського походження (Аахен чи Кельн) ¹⁸. Мабуть, там же слід шукати й місце виготовлення курильниці.

Позолочений залізний шолом з напівмаскою має півсферичну форму, що дозволяє віднести його до типу IV, за типологією А. М. Кирличникова. Вважається, що шоломи цього типу репрезентують давньоруський захисний доспіх і датуються другою половиною XII — першою половиною XIII ст.¹⁹ Відзначимо також знахідку куполоподібного шолома у половецькому похованні в Угорщині (Чойощ)²⁰.

Унікальним є набір ножів з Чингула. Точні аналогії їм нам не відомі. Варто уваги схожість рисунків хижака на ковпачку великого ножа з різблленням капітелі Борисоглібського собору у Чернігові (1120 — 1123 рр.) ²¹. Помітна також стилістична близькість зображень на ковпачках ножів до техніки виконання сцен, відтворених на знаменитих срібних пластинчастих браслетах XII—XIII ст.²² Складний пuhanсонний орнамент на спинці ковпачка великого ножа майже точно повторюється на браслетах XIII—XIV ст. з Болгарії (могильник Воєвода) ²³. Можна припустити, що ножі давньоруської роботи.

Уточнюю певною мірою дату комплексу аптекарська посудина, альбарела, виготовлена, за визначенням Б. І. Маршака, у сірійському місті Ракка, де такого типу посуд виготовлявся з 1171 по 1259 р.²⁴

Певні хронологічні орієнтири дають також тканини. Золототкані візантійські стрічки, якими багато оздоблені каптани, перестали виготовлятись у 1204 р., після розгрому Константинополя хрестоносцями²⁵. Проте вони не виходили з ужитку ще протягом кількох десятиліть. Зображення каптана, подібного до того, у який був вбраний половець, відтворене на моливдовулі імператора (?) Давида. Датування моливдовула спірне: його відносять до часів першого імператора Трапезундської імперії Олексія I (1204—1222), вважаючи, що на моливдовулі зображено пророка Давида, або останнього трапезундського імператора Давида (1458—1462) ²⁶. Чингульський каптан розв'язав давній спір на користь ранньої дати. Зображення на моливдовулі, у будь-якій трактовці, доводить, що каптан дійсно з імператорського гардероба. Показовою є схожість компонентів чингульського комплексу з описом вбраних князя Данила Галицького під час його урочистої зустрічі з Белою IV влітку 1248 р. біля м. Пожга (Братіслави): «Сам же їхав обіч короля, за звичаєм руським, а кінь під ним був диву подобен, і сідло позолочене, і стріли, і шабля золотом оздоблені та іншими прикрасами, що аж дивно, а жупан із золототканого єдвабу грецького і широким золотим мереживом обшитий, і чоботи зелені козлові, обшиті золотом» ²⁷.

До елементів схожості тут можна віднести і позолочене сідло та стріли (сагайдак), і грецький шовковий каптан (жуулан), широко по-мережений золотом, і золототканій. Отже, грецькі золототкані каптани не виходили з ужитку і після взяття Константинополя хрестоносцями.

Оскільки хронологічні позиції речей супроводу з Чингульського кургану не суперечать найбільш вузькій даті, одержаній на підставі датування поясних наборів, то час створення чингульського комплексу можна віднести до другої третини XIII ст.

Сукупність характерних рис похованального ритуалу та курганної споруди вказує на те, що у Чингульському кургані був похований половець. Така етнічна атрибуція комплексу не викликала принципових заперечень. Але у науково-популярних публікаціях були висловлені версії іншої етнічної належності небіжчика ²⁸. Певні сумніви з цього приводу висловила С. О. Плетньова ²⁹. Ось основні спірні моменти: половців за традицією ховали головою на схід; баранів у могили половців-кіпчаків ніколи не клали; насипи половецьких курганів споруджувались великою кількістю каміння, якого у Чингульському кургані немає.

Зразу ж слід зауважити, що проблема виділення половецьких поховань ще не розв'язана і однозначного рішення тут бути не може.

У половецькому степу наприкінці XII — на початку XIII ст. поряд з орієнтацією небіжчиків на схід практикувалась і західна орієнтація, зокрема у похованні 5 кургану 8 біля с. Мала Білозерка на Запоріжжі, датованому візантійською монетою Іоанна Комніна (1118—1143)³⁰. Частини розрубаних баранячих туш виконували функцію напутної іжі, а не жертвових тварин. Присутність напутної іжі у вигляді барабанни цілком природна у похованні кочовика і сама по собі не може бути етнічним показчиком. Що ж до кам'яних конструкцій, тоді вони у Чингульському кургані є (див. вище) і розглядаються нами як різновидність саме половецьких святилищ.

Такі риси поховального ритуалу, як туші коней, розташовані довкола могили, випростана гривня-жезл, затиснута долонею правої руки небіжчика, а також тамга половецького роду кіпчаків — дві паралельні риски на дні срібної чаші, дозволяють нам віднести поховання з Чингульського кургану до числа половецьких. Аналогії нагрудному ланцюгові та поясним наборам у похованнях половців (куманів, кунів) з території Угорщини посилюють саме таку етнічну атрибуцію комплексу.

Встановлення соціального стану померлого є одним з першочергових завдань при вивчені Чингульського комплексу. Його винятковість дозволяє припускати найвищий ранг небіжчика у соціальній ієархії половців. Згідно історичних відомостей, це може бути хан (голова об'єднання орд)³¹. У літописах неодноразово згадуються половецькі хани, яких іменують князями або ж великими князями. Є відомості, що князів половецьких ховали у курганах з кількома живими рабами та кіньми³². Отже, поховання половецького хана за своїми основними характеристиками наближалося до моделі «царського» поховання, розробленої В. М. Массоном. Складові цієї моделі такі: монументальна поховальна споруда, виключно багатий поховальний інвентар та масові людські жертви³³. Чингульський комплекс певною мірою відповідає першим двом ознакам «царського» поховання. Не виключається можливість і людських жертв, на що вказують залишки скелета людини біля одного з підходів до могильної ями. Жертва п'яти коней та принаймні одного «раба», монументальна курганна споруда і багатий супроводжуючий інвентар дозволяють нам зробити припущення, що у Чингульському кургані було здійснене поховання одного з половецьких ханів.

Крім загальних засад на ханський (князівський) соціальний ранг людини з Чингульського кургану вказують і окремі речі з комплексу. Так, каптани з поховання зіставляються з вбраним візантійських імператорів³⁴. Вище згадувався жаптан Данила Галицького, близький за описом до чингульських.

Важливим показником високого суспільного становища половця є комплекс нагрудних прикрас: золотий та електровий ланцюги, розпрямлена золота гривня. С. О. Плетньова припускає, що гривні у розпрямленому стані, тобто перероблені на палички, були знаками особливого достоїнства, своєрідними жезлами³⁵. У половецьких похованнях неодноразово зустрінуті бронзові та срібні палички-гривні, завжди притиснуті правою рукою небіжчика. Срібна з позолотою паличка-гривня, подібна до чингульської, але дещо довша, відкрита у багатому жіночому похованні половчанки біля с. Новоіванівка Амвросіївського р-ну Донецької обл. На грудях у жінки лежала інша золота гривня. М. Л. Швецов датує це поховання кінцем XII — початком XIII ст.³⁶ Одна—три гривні прикрашають груди половецьких жіночих статуй, а на чоловічих вони трапляються зірдка, та й то не більше однієї³⁷. Нагрудні ланцюги, сплетені із золотого дроту, можна вважати певною даниною європейській моді. У Галицько-Волинському літописі розповідається про трагічну загибелъ боярина Михалка Скули у 1219 р. під час бою дружини Мстислава Удалого з поляками та уграми: «І голову йому вони одрублали,

три ланцюги знявши золоті і принесли голову його до Коломана»³⁸. Відомі й інші приклади такого роду. З усього видно, що золоті ланцюги у першій половині — середині XIII ст. були в широкому ужитку серед пануючих верств суспільства.

Запропонована для чингульського комплексу дата, друга третина XIII ст. до н. е., припадає на період завоювання половецького степу арміями чингизидів. У середині 40-х років XIII ст. на половецьких землях утворюється держава Золота Орда. У боротьбі зі східними завойниками гинуть голови половецьких орд. Плано Карпіні пише про цілеспрямоване винищення половецької аристократії ордами Батия³⁹. Тих же, хто залишався живим, висилали на схід у корінні землі монголів⁴⁰. Проте за межами степу представники половецької аристократії займали почесне місце при дворах правителів ряду держав (Єгипет, Угорщина, Галицько-Волинська Русь). У Єгипті представники половецького роду Бурчевичів навіть започаткували мамелюкську династію султанів⁴¹.

В Угорщині позиції половців посилюються у 50—60-і роки XIII ст. завдяки одруженню дочки хана Котяня Ержебет з сином короля Бели IV Іштваном⁴². Ставши королем, Іштван V, а згодом його син Ласло Половець всіляко підтримували половецьку аристократію і користувались послугами половецького війська⁴³.

Прихильно ставився до половців родич Котяня Данило Галицький. У 40—50-і роки у нього на службі знаходилась половецька орда хана Тігака. Останньою військовою акцією за участю Тігака був похід на чолі з Данилом у 1253 р. на володіння литовського князя Миндовга⁴⁴. Далі згадок про половців у літописах немає. Є думка, що половці повернулися у степ під зверхність Золотої Орди. Про практику повернення частини розсіяних по світу половців назад у степ пише вже Плано Карпіні⁴⁵. Приводом для повернення могла стати чвара з руським князем або ж загибель хана. Історія XIII ст. знає чимало подібних переміщень половецьких орд як зі степу, так і в степ. Бажання поховати хана у рідних землях могло стати причиною спорудження Чингульського кургану. Називаючи хана Тігака як особу, що могла бути похованою у Чингульському кургані, ми усвідомлюємо брак прямих доказів. Але з середини XIII ст. нам практично невідомі інші половецькі діячі. Втім, є відомості про ще одне повернення половців в межі Золотої Орди на початку 80-х років XIII ст. після конфлікту з місцевими феодалами та католицькою церквою в Угорщині⁴⁶. Керував половцями тоді хан Ольдамур, але час цієї події, 1282 р., не зовсім узгоджується з датуванням чингульського комплексу.

Обстоюючи версію з Тігаком, ми звертаємо увагу на ряд руських речей у кургані: циліндричні замки, шолом, можливо, ножі. Та їх техніка виконання оздоб на щиті, налuchчі, сагайдаци близька до аналогічних виробів з відомого поховання біля Таганчі у Поросі⁴⁷.

Питання про те, хто був похований у Таганчі, відносно етносу, ще дискутується. Але зв'язок таганчинського комплексу з Руссю сумнівів не викликає.

Перша публікація чингульського комплексу лише окреслює коло проблем, пов'язаних з хронологією, етнічною, соціальною та історичною інтерпретацією знайденого. Розв'язання їх — справа майбутнього.

В. В. ОТРОЩЕНКО, Ю. Я. РАССАМАКИН

**Половецький комплекс
Чингульського курганна**

Резюме

В 1981 р. Запорожской экспедицией ИА АН УССР исследован курган № 5 (чингульский) у с. Заможное Токмакского р-на Запорожской обл. Для захоронения знатного половца использован невысокий курган эпохи бронзы, по центру которого было сдела-

но погребальное сооружение в виде глубокой ямы с уступами. Вокруг могилы уложены пять взнужданных и оседланных лошадей. Курган окружили рвом и перекрыли мощной досыпкой.

На дне могилы, в деревянном гробовище был погребен мужчина зрелого возраста, облаченный в шелковый кафтан греческой работы, богато украшенный золотым шитьем. Погребение сопровождалось набором защитного и наступательного вооружения, богатыми одеяниями, серебряной с позолотой и керамической посудой, ювелирными изделиями из золота и серебра со вставками из драгоценных камней, серией бытовых предметов. Предварительно чингульский комплекс может быть датирован второй третью XIII в. Этот богатейший памятник средневековых кочевников, вероятно, является погребением одного из половецких ханов эпохи завоевания ордами Батыя половецкой степи.

¹ Смирнов К. Ф. Кургани біля с. Великого Токмака. — АП УРСР, 1960, 8, с. 177—189. Нумерация курганов у с. Заможное в 1981 г. продолжает нумерацию К. Ф. Смирнова.

² Швецов М. Л. Половецкие святилища. — СА, 1979, № 1, с. 199—209.

³ Там же, с. 205, рис. 6, 3, 4.

⁴ Елкина А. К. Редчайшие образцы византийского шитья и ткачества. — Наука и жизнь, 1983, № 7, с. 80—82.

⁵ Плетнева С. А. Ключ нужно искать в русских летописях. — Там же, с. 83.

⁶ Fingerlin I. Eine hochmittelalterliche Gürtelschalle in Durchbrucharbeit. — Z. Archäol. Mittelalters, 1980, 8, S. 47, Abb. 1.

⁷ Fingerlin I. Gürtel des hohen und späten Mittelalters. — München, 1971, S. 218.

⁸ Dean B. A. Crusaders: Fortress in Palestine. — Bull. Metropol. Mus. Art, Sept. 1927, pt. 2, p. 5—46, fig. 53, 1.

⁹ Крамаровский М. Г. Погребение монгольского воина из Талаской долины. — В кн: Тез. докл. Всесоюз. науч. конф. «Культура и искусство Киргизии». Л., 1983, с. 21—22.

¹⁰ Pálóczi-Horváth A. Régészeti Adatok a Kunok Viseletéhez. — Archaeol. Ertesítő, 1982, 1, I. 96—97, кер. 5.

¹¹ Ibid., I. 97.

¹² Ibid., I. 106.

¹³ Szolnok megye a perék országátján. — Szolnok, 1982, I. 77—82, fot. 61.

¹⁴ История Венгрии. М., Наука, 1971, т. 1, с. 131, 148.

¹⁵ Skubiszewski P. Romanskie Cyboria w kształcie Czary z nakrywae: Problem Genezy. — In: Ro zniaka Historii sztuki, 1965, N 5, s. 19.

¹⁶ Ibid., fot. 7.

¹⁷ Фёдорова Н. В. Два серебряных сосуда из района г. Сургута. — СА, 1982, № 1, с. 183—194, рис. 2—4.

¹⁸ Даркевич В. П. Произведения западноевропейского художественного ремесла в Восточной Европе. — СА, 1966, вып. Е1-57, с. 57, табл. XVII, 3—7.

¹⁹ Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. — САИ, 1971, Е1-36, вып. 3, с. 29—32.

²⁰ Pálóczi-Horváth A. Op. sit., I. 106.

²¹ Логгин Г. Н. Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль. — М., 1965, с. 41. рис. 13.

²² Рыбаков Б. А. Русское прикладное искусство X—XIII веков. — Л., 1971, с. 17. фото 15.

²³ Антонова В. Средневековни накити в Окръжния народен музей в Коларовград. — Археология, 1964, год. VI, кн. 2, с. 50, рис. 6.

²⁴ Lane A. Early Islamic Pottery. — London, 1947, p. 38—39, pl. 79—81.

²⁵ Елкина А. К. Указ. соч., с. 82.

²⁶ Банк А. В. Византийское искусство в собраниях Советского Союза. — Л.; М., 1966, с. 320, рис. 238.

²⁷ Галицько-Волинський літопис / Пер. Л. Махновця. — Жовтень, 1982, № 7, с. 49.

²⁸ Бельская Г. Половецкий хан или византийский император? — Знание — сила, 1982, № 6, с. 17—19.

²⁹ Плетнева С. А. Указ. соч., с. 83.

³⁰ Работы скифского отряда Запорожской экспедиции / Ю. В. Болтрик, В. В. Отрошенко, И. П. Савовский, С. М. Шелапов. — АО 1975 г., М., 1976, с. 307.

³¹ Плетнева С. А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях. — МИА, 1958, № 62, с. 195—197.

³² Голубовский П. Печенеги, торки, половцы до нашествия татар. — Киев, 1884, с. 223.

³³ Массон В. М. Становление классового общества на Древнем Востоке. — ВИ. 1967, № 5, с. 86; Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ. — Л., 1976, с. 151—152.

³⁴ Елкина А. К. Указ. соч., с. 82—83.

³⁵ Археология СССР : Степи Евразии в эпоху средневековья. — М., 1981, с. 215.

³⁶ Швецов М. Л. Багате кочівницьке поховання з Донбасу. — Археология, 1974, 13, с. 93—98, рис. 2, 4.

³⁷ Плетнева С. А. Половецкие каменные изваяния. — САИ, 1974, Е 4-2, вып. 6, с. 45—47, рис. 20, 9—14.

³⁸ Галицько-Волинський літопис, с. 21.

³⁹ *Де Плано Карпини И.* История монголов.; *Де Рубрук В.* Путешествие в Восточные страны.— Спб, 1911, с. 32.

⁴⁰ *Федоров-Давыдов Г. А.* Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов.— М., 1966, с. 235.

⁴¹ Там же, с. 235.

⁴² *История Венгрии*, т. 1, с. 160—161, 511.

⁴³ *Голубовский П.* Половцы в Венгрии.— В кн.: Университетский сборник. Киев, 1889, с. 57.

⁴⁴ *Галицько-Волинський літопис*, с. 21, 25, 28, 33, 42, 49—51.

⁴⁵ *Де Плано Карпини И.* Указ. соч., с. 50.

⁴⁶ *Голубовский П.* Половцы в Венгрии, с. 66.

⁴⁷ *Хойновский И. А.* Краткие археологические сведения о предках славян и Руси и описание древностей.— Киев, 1896, вып. I, с. 118—125.

С. А. БАЛАКІН

Мезолітичне поселення в уроч. Бурлаків Яр на Дністрі

Одною з провідних тем по дослідженню мезоліту України є проблема кукрека. Вивчення її допоможе не тільки осмислити нагромадження археологічного матеріалу в цілому, а й проводити дослідження локального характеру. Це пояснюється тим, що, по-перше, пам'ятки з кукрекськими рисами в інвентарі мають значне поширення, а по-друге — сам кукрек як історичне явище має істотне значення для реконструкції історико-культурного процесу в кам'яному віці півдня Східної Європи¹. Таке ставлення до кукрекської проблематики висуває на перший план завдання уточнення культурної атрибуції пам'яток, які розглядалися як кукрекські, розмежування власне кукрека та його культурних впливів.

За сучасними уявленнями кукрекська культура включає в собі три локальні варіанти: кримсько-приазовський (власне кукрекський), дніпровський і північно-причорноморський². До останнього Д. Я. Телегін відносить і лізньомезолітичні стоянки північної Молдавії (Фрумушіка, Гура-Кам'янка VI, Варварівка IX), які раніше виділялись ним в особливу фрумушіцьку групу пам'яток³. Культурна атрибуція цих комплексів в свій час викликала помітні розбіжності серед дослідників, одні з яких відносили їх до кукрекських⁴, інші вбачали в інвентарі північно-молдавських стоянок риси подібності з пам'ятками типу Оселівки та Гребеників⁵, чи лише Гребеників⁶. При цьому суть розбіжностей зводилася не просто до заперечення наявності кукрекських елементів в комплексах північномолдавського мезоліту, а до правомірності віднесення цих комплексів до пам'яток типового кукреку.

В зв'язку з цим певний інтерес мають матеріали дослідженого автором в 1980 р. поселення в уроч. Бурлаків Яр. Поселення знаходитьться поблизу с. Ломачинці Сокирянського р-ну Чернівецької обл. на правому березі Дністра навпроти с. Малий Берег і в кінці мисоподібного виступу першої надплавної тераси. Стоянка одержала назву за одноіменним рівчиком, який владає в Дністер недалеко від пам'ятки.

Берег на місці стоянки урвищний, висота його 1,5—2,3 м. В результаті весняних розливів та обвалів берега між ним та рікою утворився пляж шириною 50—60 м. Біля води починаються виходи крем'яного галечника, жовна якого використовувались жителями стоянки як сировина для виготовлення знарядь. Зібрана на пам'ятці колекція має явні риси майстерні, що проявляється як у чисельності виробів, пов'язаних з процесом первинної обробки кременю, так і в показовому наборі нуклеусів та їх заготовок. Очевидно, виходи кременю експлуатувались не лише в мезоліті, а й в період існування трипільської культури.

Крем'яна колекція пам'ятки здобута в результаті зборів підйомного матеріалу на ділянці пляжу між галечником і берегом та зачистки зりзу берега. Загальна довжина зачистки близько 40 м (рис. 1, 1). Тут трапилася більшість крем'яних знахідок (903 із 984), а зачистка дала змогу вяснити стратиграфію пам'ятки.

На стоянці зафіксована така стратиграфія. Зверху знаходився сірий гумусовий пісок, який розорювався. В його основі лежав прошарок білого надувного піску товщиною 5—7 см, який відділяв орний шар від лежачого нижче темно-коричневого суглинку з рідкими маловиразними знахідками, можливо, трипільського часу. Шар щільний, потужністю 30—50 см. Під ним світлий суглинок товщиною до 30 см. Тут також трапи-

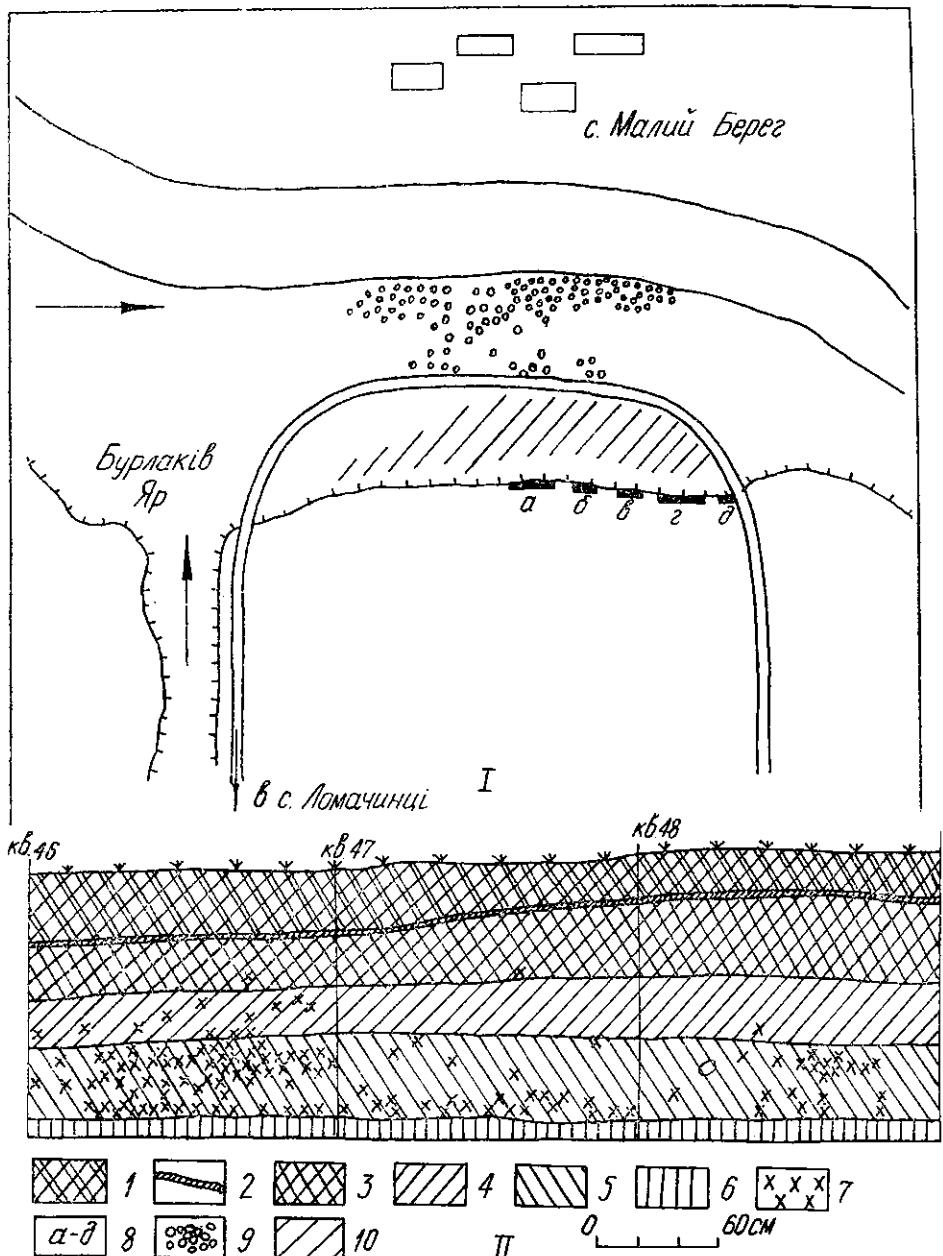

Рис. 1. I — ситуаційний план, II — стратиграфія стоянки на ділянці квадратів 46—48 зачистки:

1 — темно-сірий піск; 2 — прошарок білого надувного піску; 3 — темно-коричневий сильно гумусовий суглинок; 4 — слабо гумусовий світлий суглинок; 5 — темно-коричневий суглинок; 6 — материковий жовтий суглинок; 7 — крем'яні вироби; 8 — номери квадратів; 9 — крем'яний галечник; 10 — ділянка зібрання підйомного матеріалу.

лисъ західки трипільського часу. Нижній шар (темно-коричневий суглинок потужністю 20—40 см) співпадав з основним культурним шаром поселення. Тут трапилася більшість західок комплексу. Всі нашарування опирались на темно-жовтий материковий суглинок (рис. 1, 2).

Склад стратиграфічної колонки, потужність шарів та інтенсивність культурних решток в них не були однаковими на всьому протязі зачистки. Крем'яні вироби, наприклад, найчастіше траплялися у квадратах 38—39, 46—48, а на південному крилі зачистки в трьох верхніх шарах зафіксовані окремі фрагменти трипільської кераміки, не відомі на її північному краї. Нижній шар потужністю 25 см в квадратах 33—39 ви-

клинувався на ділянці 6—10 квадратів і, навпаки, досягав максимальної товщини 40—50 см в квадратах 46—48. Крім цього, при зачистці два рази зафіксоване западання нижнього культурного шару ширину в обох випадках до 2 м і глибиною 0,6 (квадрати 12—13) та 0,3 м (квадрати 38—39). Характер знахідок в них дав можливість ідентифікувати ці западини з залишками давніх жителів приблизно ранньомезолітичного та енеолітичного часів.

Енеолітичний комплекс пам'ятки швидше всього пов'язаний з ранньотрипільським поселенням, розміщеним на правому березі джерела Бурлаків Яр, яке спускається до Дністра на ділянці південного краю зачистки. Енеолітичні знахідки нечисленні: 30 фрагментів кераміки і близько сотні крем'яних виробів. Останні представлені переважно відщепами, крім них є ще кілька ножевидних пластин та уламок нуклеуса з правильною огранкою. Колекція кераміки включає уламки столового та кухонного посуду. Фрагменти кухонного посуду виявлено в житлі (квадрати 38—39), під розвалом великих ($20 \times 10 \times 20$ см) розшарованих каменів (очевидно, обкладка вогнища) разом з кістками домашнього бика, свині та косулі *. Вище вогнищної конструкції, але в шарі того ж темно-коричневого суглинку знайдено кілька фрагментів типової столової кераміки часу раннього трипілля. За якістю крем'яної сировини та загальним виглядом виробів енеолітичний комплекс порівняно легко виділяється з усієї сукупності крем'яних знахідок поселення. Дещо складніша справа з розподілом основної мезолітичної колекції пам'ятки. Невеликий об'єм проведених робіт і те, що частина знахідок походить із підйомного матеріалу, суттєво ускладнили культурно-хронологічну атрибуцію виробів колекції, хоча в різночасовості мезолітичних матеріалів стоянки сумніватись не доводиться. На це вказують не лише типологічні особливості виробів, а й деякі спостереження за стратиграфією і планіграфією знахідок.

Стратиграфічно знахідки мезолітичного часу приурочені до шару нижнього темно-коричневого суглинку, в якому, на жаль, не вдалося виділити чистих однокультурних горизонтів. Лише на ділянці квадратів 16—48 зачистки велика концентрація крем'яних виробів сприяла розчленуванню шару другого гумуса за заляганням знахідок на два рівні. Перший займав верхньосередню частину шару, другий — нижню, контактну з материком. Але маловиразність виявлених виробів не дала можливості чітко пов'язати ці горизонти (рис. 1, 2) з якимись певними періодами мезолітичної епохи. Приблизно можна вважати, що нижній відповідає ранньому, а верхній — пізніому мезоліту.

Слабка діагностичність знахідок цієї ділянки при найбільш насищенні концентрації їх в цьому районі зачистки, очевидно, пояснюється тим, що саме тут була локалізована майстерня по обробці кременю мезолітичного часу. Це підтверджується не лише якістю виробів, а й їх складом. Переважно це відщепи без ретуші, більшість яких покрито живняною кіркою. Виробів з вторинною обробкою небагато — сокира, два скребки, два відщепи з ретушшю.

Через відсутність стратиграфічного критерію при розподілі мезолітичного інвентаря на ранній і пізніший комплекси увага зверталась на якість крем'яної сировини, характер патинізації, типологічні особливості виробів. При цьому враховувалась та обставина, що ранньо- та пізньомезолітичні комплекси не повністю співпадають між собою в планіграфічному відношенні. Пізньомезолітичні вироби, хоча і траплялися на всій зачистці, все ж більшість їх походить із квадратів 33—34, 38—39. Зокрема, в квадратах 33—34 виявлено більшість скребків пізньомезолітичної колекції, чотири нуклеуси, серед яких два олівцеподібних. Ранньомезолітичний комплекс переважає в квадратах 10—15 зачистки, де виявлено 3/4 відповідних знахідок і житло.

* Визначення остеологічного матеріалу проведено співробітником ІА АН УРСР О. П. Журавльовим.

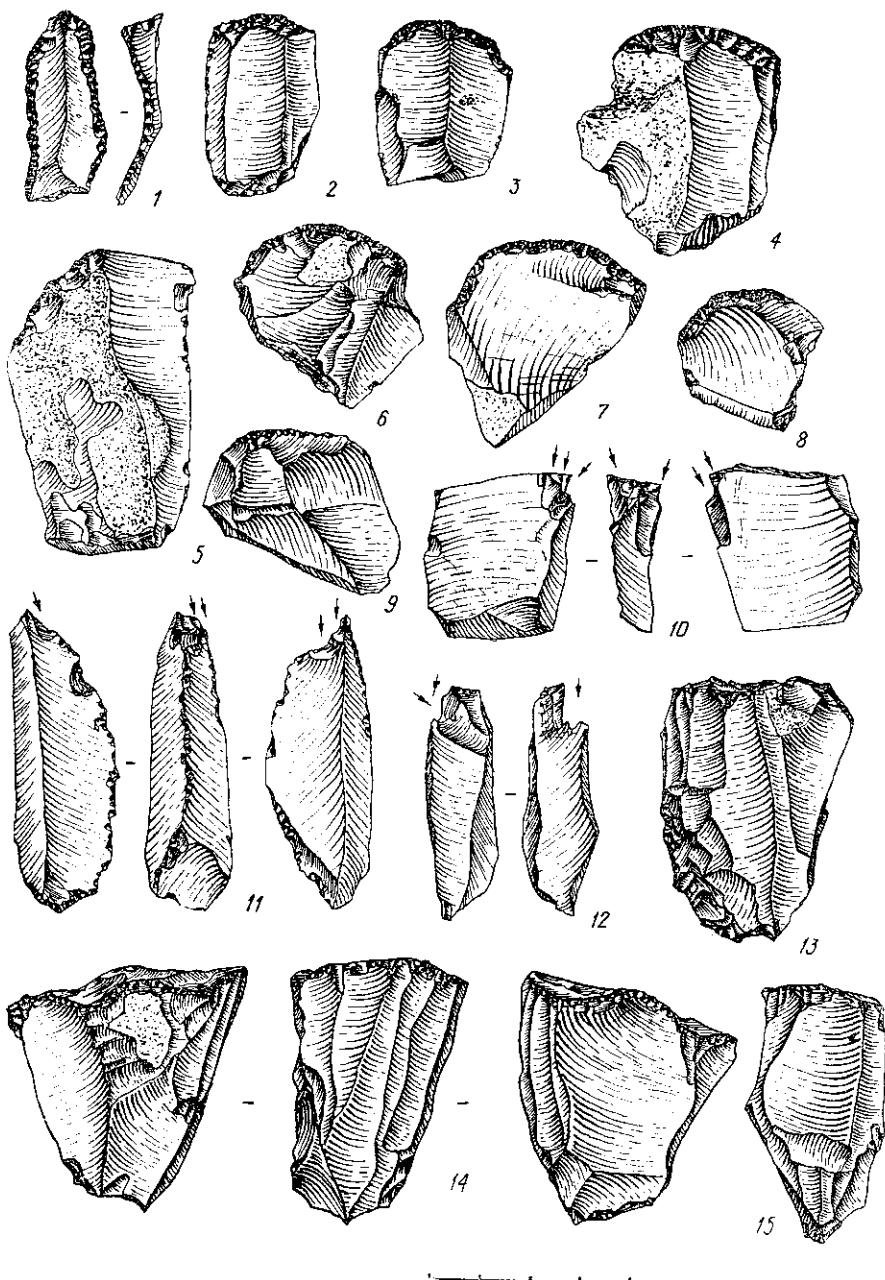

Рис. 2. Вироби ранньомезолітичного комплексу:

1 — пластинка з регушию; 2—9 — скребки; 10—12 — різці; 13—15 — нуклеуси.

Житло, очевидно, наземного типу було спущено з рівня нижнього культурного шару і заглиблено в материк на 0,6 м. Ширина ями звужується від 2,2 м у верхній частині до 0,7 м на дно. Заповнення якими являло собою щільний темно-коричневий суглинок і відділялось від культурного шару світлішою лінзою суглинку з меншою концентрацією знахідок. В заповненні житла виявлено чотири ножеподібні пластини, кінцевий скребок на масивній пластині (рис. 2, 5) і конічний одноплощинний нуклеус (рис. 2, 14). Всі предмети виготовлені із кременю темно-сінього відтінку і покриті світло-голубою патиною (варто відзначити, що знаряддя та заготовки пізньопалеолітичного комплексу без патини і виготовлені з п'ятнистого, подібного за типом до деснянського, кременю).

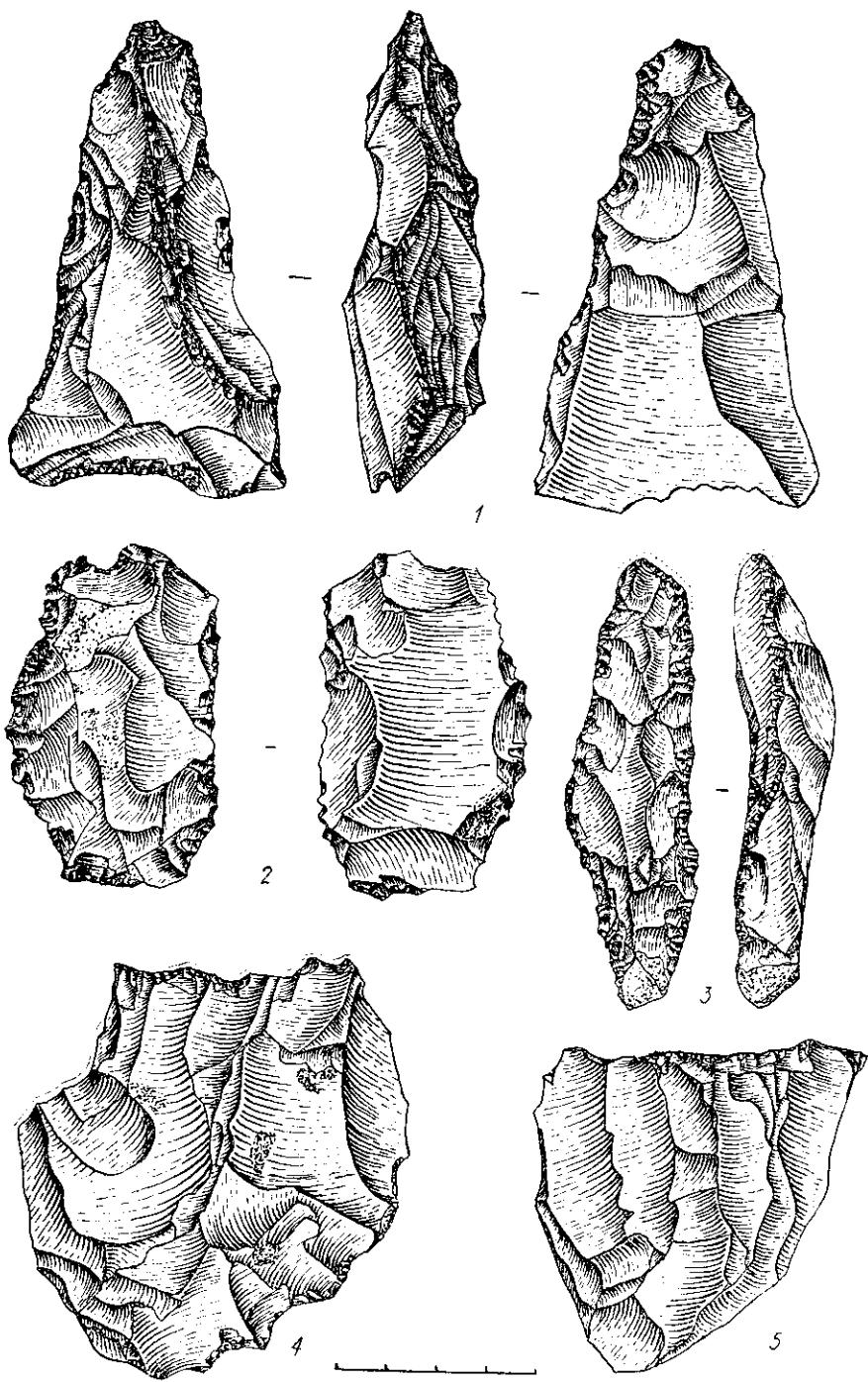

Рис. 3. Вироби ранньомезолітичного комплексу:
1–2 — сокири; 3 — ретушер; 4–5 — нуклеуси.

Цей невеликий комплекс з чіткою стратиграфією повною мірою і став відправним пунктом при виділенні колекції раннього мезоліту.

Ранньомезолітичний комплекс поселення нараховує 154 речі і включає нуклеуси (14), заготовки (88 відщепів і 32 пластини) і знаряддя праці (20). Серед останніх відомі 5 пластин з ретушшю, 9 скребків, 3 різці, 1 ретушер і 2 макролітичних вироби.

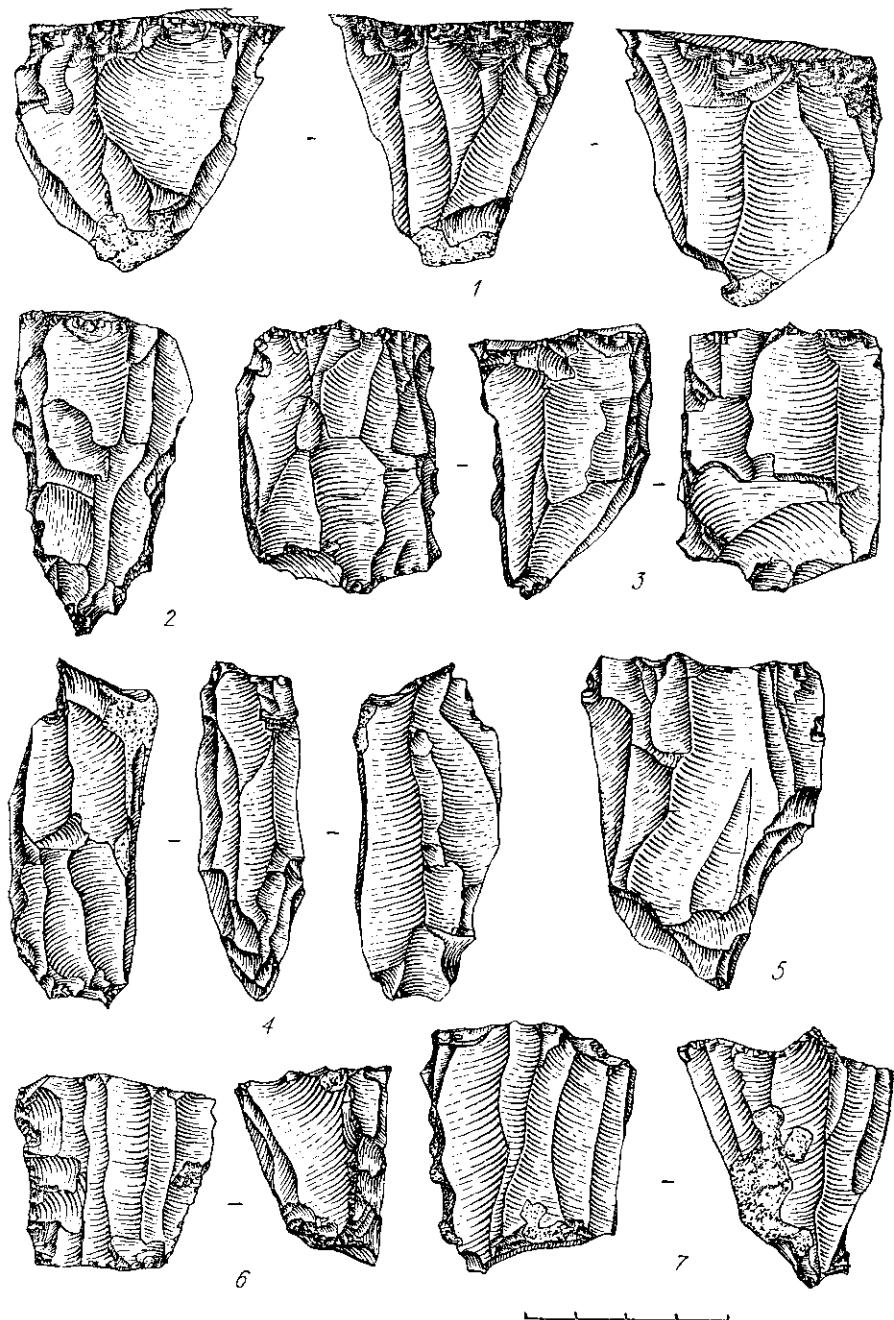

Рис. 4. Нуклеуси ранньомезолітичного комплексу (1—7).

Серед нуклеусів переважають конічні одноплощинні ортогнатні ядрища (рис. 2, 13—15; 3, 5; 4, 1, 2, 5, 7). Решта нуклеусів комплексу поділяється на підпризматичні (рис. 4, 3, 4, 6) та аморфні. Один із нуклеусів має дві розміщені перпендикулярно площинки сколювання (рис. 3, 4).

В комплексі п'ять пластин з ретушшю, але лише у двох вона регулярна. У однієї з них, сильно зігнутої пластини шириною 3,5 см, обидва краї притуплені крутую ретушшю (рис. 2, 1). Із дев'яти скребків два виготовлені на вкорочених пластинах (рис. 2, 2, 3), один на пластинчастому відщепі (рис. 2, 4), інший — кінцевий на масивній пластині (рис.

2, 5). Останні скребки належать до підокруглих і бокових на відщепах (рис. 2, 6—9). Один різець комплексу виконано на напівплоскому відщепі, кутовий багатофасетний (рис. 2, 10). Два інших — на уламках, один із яких комбінований зі скребком (рис. 2, 11, 12). До макролітичних знарядь комплексу належать дві сокири. Одна з них двобічно оброблена, підтрикутних обрисів із світлого кременю (рис. 3, 1), інша теж двобічно оброблена, зі сколом-підправкою на робочій частині (рис. 3, 2). Единий ретушер колекції виготовлений на уламку (рис. 3, 3).

За стратиграфічним положенням і характером крем'яної сировини до цього ж комплексу, очевидно, слід віднести заготовки двох нуклеусів конічного типу, приблизно однакових розмірів: 12 см в довжину при діаметрі ударної площинки 5,5—6 см. Обидві виявлені на північному краї зачистки (квадрат 6) в шарі сильно гумусованого суглинку на контакті його з материком, лежали поряд в природному або спеціально виритому заглибленні. Виходячи з умов виявлення, ця знахідка нагадує так звані крем'яні скарби, відомі на ряді пам'яток кам'яного віку.

Описана вище колекція має аналогії в комплексах Середнього Подністров'я, насамперед в інвентарі стоянок Атаки VI, Кормань IV⁷. Для них характерна наявність призматичних, човновидних, клиновидних нуклеусів. Скребки — підокруглі, бокові на відщепах і кінцеві на вкорочених пластинах. Серед знарядь переважають скребки, різців мало. Більшість знарядь виготовлено на відщепах і уламках⁸. Типовим для цих комплексів є і наявність в них макролітичних знарядь, причому одна із сокир поселення Кормань IV⁹ типологічно близька до виявленої на стоянці Бурлаків Яр (рис. 3, 1).

Таким чином, ранньомезолітичний комплекс поселення в уроч. Бурлаків Яр можна синхронізувати з атакською фазою мезоліту Середнього Подністров'я (за О. П. Чернишом) і віднести до типу пам'яток Атаки IV — Кормань VI.

Пізньомезолітична колекція поселення Бурлаків Яр численніша. До неї входять 830 крем'яних знарядь, 10 нуклеусів, 23 сколи з нуклеусів (16 поздовжніх, 7 поперечних), 580 відщепів, 135 пластин (з них 9 ребристих) і 34 уламки кременю без ретуші. До виробів з вторинною обробкою (48) належать: пластина зі скошеним краєм, 3 трапеції, 5 вкладишів кукрекського типу, 15 скребків, 2 різці, ретушер. Решта — це пластини (16), відщепи (3) та уламки (2) з ретушшю.

Із 10 нуклеусів колекції найвиразнішу серію являють олівцеподібні ядрища. Один із нуклеусів цього типу цілий, довжиною 5 і діаметром ударної площинки 2,2 см (рис. 5, 1), два інших — обламані (рис. 5, 2, 3). Наявні в комплексі і призматичний одноплощинний (рис. 5, 5) та двоплощинний (рис. 5, 4) нуклеуси. Площинки розміщені перпендикулярно одна до одної. З першої знімались довгі ретельно виготовлені ножеподібні пластини, з другої — відщепові заготовки. Ще два ядрища комплексу служили для знімання відщепів. Обидва з п'ятнистою кременю з залишками живняної кірки (рис. 5, 6, 7). Інші три ядрища можна віднести до аморфних.

Характеру нуклеусів повністю відповідає і набір заготовок комплексу. Пластини переважно правильні, ножеподібні, середніх розмірів, але наявні і мікропластинки. Серед відщепів виділяється тип широких напівплоских заготовок. Пластинчастих відщепів в комплексі мало.

Серед мікролітичних виробів привертає увагу насамперед пластина зі скошеним краєм, виготовлена на вузькій мікропластинці із сірого димчатого кременю (рис. 6, 1). Такі вироби, типові для пам'яток пізнього мезоліту азово-чорноморської області, в комплексах Середнього Подністров'я до цих пір не були відомі. Геометричні мікроліти колекції представлені трапеціями. Одна з них зламана (рис. 6, 3). Із двох цілих одна — середньовисока (рис. 6, 2), інша — висока (рис. 6, 4). Висока трапеція виготовлена на широкій (2,7 см) трискатній пластині або пластинчастому відщепі і круто ретушована з обох боків. Верхня основа оформлена спорадично, на нижній ретушшю зроблено виїмку. Цей виріб

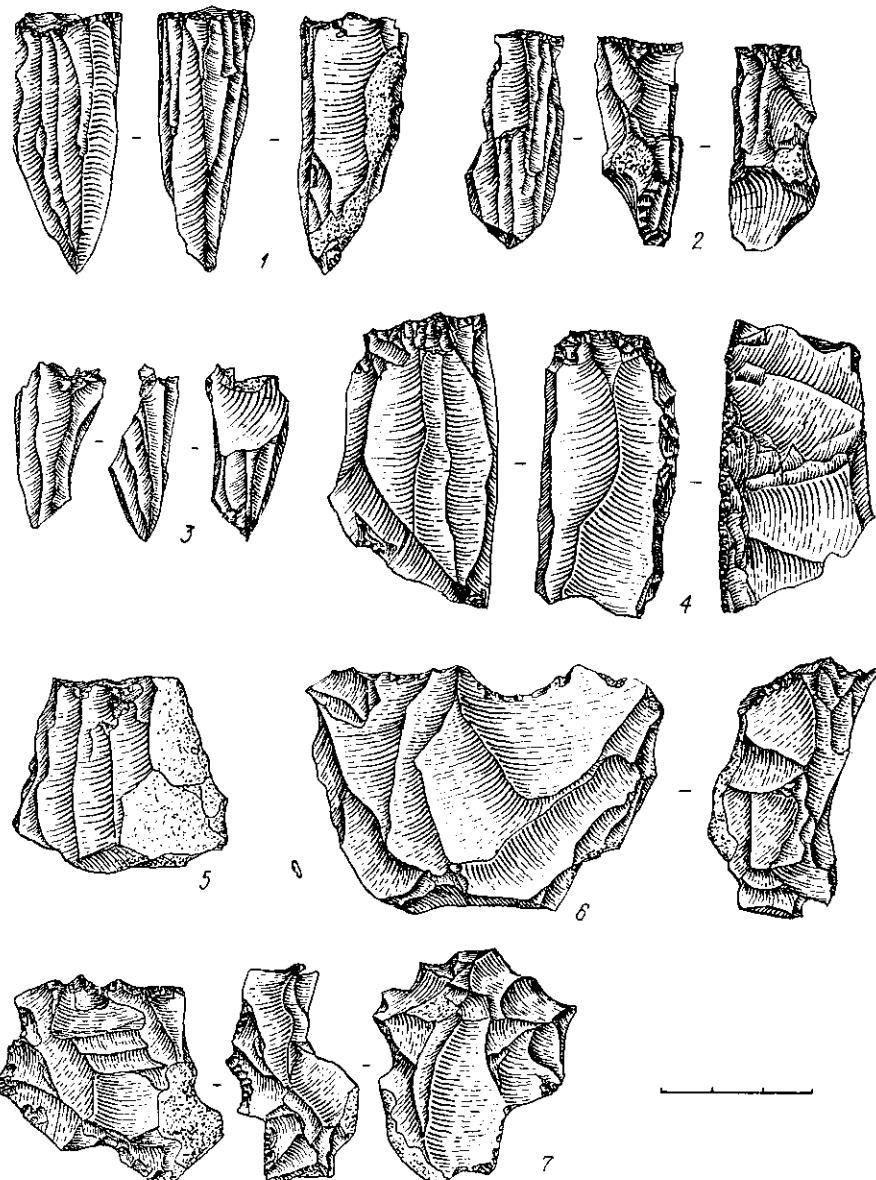

Рис. 5. Нуклеуси пізньомезолітичного комплексу (1—7).

також нетиповий для інвентаря фрумушікської групи пам'яток. Два із п'яти вкладишів кукрекського типу виготовлені із поздовжніх пластин (рис. 6, 5). Два інших виготовлені із верхніх частин ножеподібних пластин, сколотих, очевидно, з одного нуклеуса. Вони мають довжину 2,8 см, в обох на черевці зняti по двi лусочки (рис. 6, 5, 6). П'ятий вкладиш на трискатній пластині із свiтлого з молочними прожилками кременю. Три кути знаряддя заокругленi крутою притуплюючою ретушшю, на четвертому — рiзцевий скол (рис. 6, 7).

Ретушер в колекцiї один. Вiн виготовлений на ножеподiбнiй пластинi та має характерну забитiсть на одному iз кiнцiв. На гранях пластинки — спорадична ретуш (рис. 6, 8). Iз 18 пластин з ретушшю лише у п'яти вона регулярна. В iх числi два скobelі на великих пластинах довжиною 6,5—7 i ширинou 1,2—1,6 см (рис. 6, 9, 10). Третя пластина iз димчатого, близького за якiстю до донецького, кременю має загострюючу ретуш з черевця (рис. 6, 11).

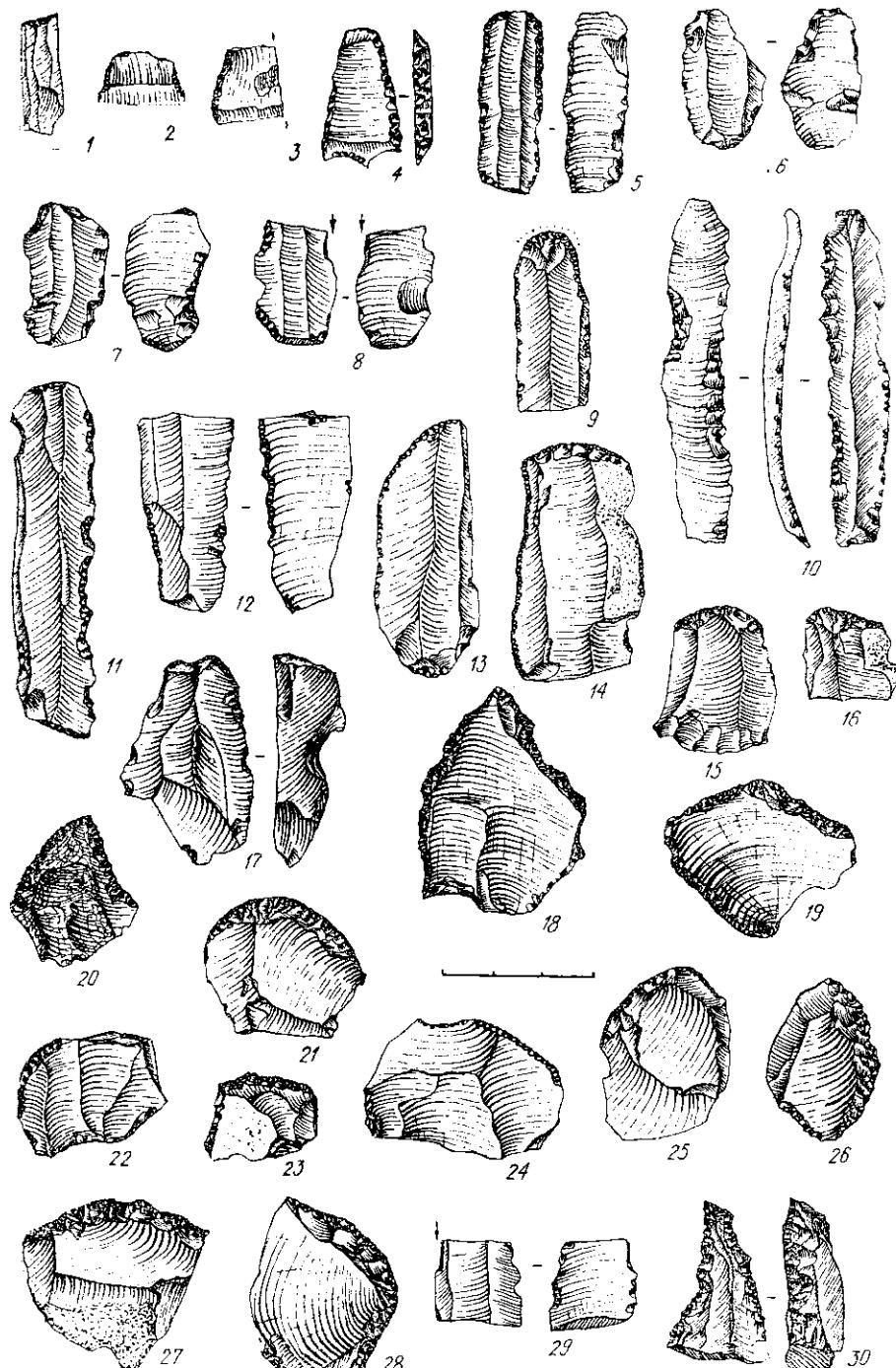

Рис. 6. Вироби пізньомезолітичного комплексу:

1 — пластинка зі скощеним краєм; 2—4 — трапеції; 5—8 — вкладиші кукрекського типу; 9 — ретушер; 10—12 — пластини з ретушшю; 13—28 — скребки; 29 — різець; 30 — знаряддя на уламку.

В колекції 15 скребків, чотири з яких належать до типу кінцевих на пластинах (рис. 6, 12—15). Один скребок кінцевий на уламку (рис. 6, 16). Останні 10 виготовлені із відщепів. В їх числі два стрілчастих (рис. 6, 17, 18), три підокруглих (рис. 6, 19—21) і п'ять бокових (рис. 6, 22—26). Один скребок комбінований з різцем: підокруглий скребок на відщепі з різцевим сколом на робочій частині знаряддя (рис. 6, 27). Ще один різець виготовлений на куті зламаної пластини (рис. 6, 28).

Такий в загальних рисах пізньомезолітичний комплекс поселення Бурлаків Яр. Вияснimo тепер його місце серед синхронних пам'яток Середнього Подністров'я, для чого зупинимося на матеріалах північномолдавського мезоліту.

Мезолітичні пам'ятки Молдавії М. А. Кетрару поділяє на дві різно-культурні групи — південно- та північномолдавську¹⁰. Південномолдавська входить до кола гребениківських пам'яток і характеризується стоянкою Саратени. Північномолдавська, яка нас цікавить у даному випадку, має ряд специфічних рис в крем'яному інвентарі, чим вона відрізняється від гребениківських пам'яток. До цієї групи належить більшість відомих пізньопалеолітичних пам'яток республіки, з них показові такі комплекси, як Фрумушіка 1, Варварівка 9, Гура-Кам'янка 4, Костешти 5, Старі Бедражі, Гвоздьове 3 тощо.

Типовими рисами цих пам'яток різні дослідники вважають: мікролітичний за характером інвентар, конічні, напівлісокі, призматичні та олівцеподібні нуклеуси, переважання знарядь на відщепових заготовках. Серед знарядь переважають скребки — підокруглі та бокові на відщепах, рідше трапляються кінцеві на вкорочених пластинах. Низький процент різців і геометричних мікролітів. Останні представлені одиничними екземплярами в Фрумушіці 1, Варварівці 9, Чінуші 6, Гвоздьовому 3. Це вражає, бо пам'ятки суміжних територій, представлені гребениківською культурою (наприклад, Саратени), мають показовий набір геометричних мікролітів. Характерною рисою, очевидно, є і пластини з бічною віймою (анкоші), які наявні у всіх великих комплексах. Показовим елементом крем'яного інвентаря можна вважати і вкладиші кукрекського типу (Фрумушіка 1, Костешти 5, Старі Бедражі тощо)¹¹.

Наявність в даних колекціях вкладишів кукрекського типу, олівцеподібних нуклеусів, округлих скребків і різців на відщепових заготовках поряд з майже повною відсутністю вкладишів геометричних форм служить, на думку ряду дослідників, основою для атрибуції їх як кукрекських¹².

Склад інвентаря досліженого нами поселення повністю відповідає наведений вище характеристиці і дає можливість віднести його до фрумушікської групи пам'яток Середнього Подністров'я, тобто до північно-причорноморського варіанта кукрекської культурної спільноти. Тут є олівцеподібні нуклеуси, найбільш представницький тип ядрищ даного комплексу. Наявність в колекції якісних, з доброю огранкою мікропластин теж доказує часткове одержання таких заготовок з олівцеподібного нуклеуса. Показова наявність в комплексі пластинки зі скошеним краєм (рис. 6, I), виробу, типового для інвентаря епонімної стоянки¹³. Вкладиші кукрекського типу — провідний критерій для інтерпретації комплексу як кукрекського — представлена в інвентарі пам'ятки виразною серією. Всього їх п'ять прим., три з яких можуть вважатися класичними. Із різців комплексу лише один на відщепі. Два інших вироби з різцевим сколом виготовлені на пластинах. В одному випадку різець комбінований з кукрекським вкладишем, в іншому — різець на куті зламаної пластинки. Скребки, підокруглі на відщепах і кінцеві на пластинах, представлені в комплексі однаково, хоча взагалі скребків на відщепах більше, ніж на пластинах (11:4).

Очевидно, до кукрекських рис крем'яного інвентаря в комплексі Бурлакового Яру слід віднести і нуклеуси для отримання відщепових заготовок (2 прим.). Такого типу нуклеуси наявні в інвентарі епонімної стоянки багатьох інших кукрекських пам'яток. Крім цього, той факт, що основні знаряддя кукрекського комплексу — скребки та різці — виготовлені на відщепах, свідчить про те, що нуклеуси для одержання відщепових заготовок повинні бути невід'ємною частиною кукрекського крем'яного інвентаря і тому можуть вважатися однією з характерних рис останнього.

Отже, віднесення пізньомезолітичного поселення в уроч. Бурлаків Яр до пам'яток кукрекської спільноті безсумнівне. Разом з тим в ін-

вентарі цієї пам'ятки, як і інших комплексів, простежуються не властиві кукрекським комплексам риси інших територій¹⁴. Крім пережитків мікрограветської техніки¹⁵ сюди слід віднести наявність одиничних листоподібних наконечників стріл (Санатівка 1), наявність, хоча і нечисленних, геометричних мікролітів, переважно середньовисоких, дещо подовжених трапецій, незначний процент різців, насамперед різців на відщепах.

Локальні риси пізньомезолітичних пам'яток Середнього Подністров'я спостерігаються і в комплексі Бурлакового Яру. Ми маємо на увазі геометричні мікроліти колекції: високу трапецію (рис. 6, 4), аналогії якій необхідно шукати в синхронних пам'ятках поліського мезоліту, та середньовисоку трапецію (рис. 6, 2), типову для пам'яток гребениківської культури.

Фрумушікська група пам'яток розміщується між азово-чорноморською та північною полісько-лісостеповою, за Д. Я. Телегіним, зонами мезоліту України. У своєму інвентарі ця група пам'яток поєднує риси, притаманні обом названим вище зонам мезоліту. Це явище наочно демонструє феномен, властивий для первісної культурної безперервності.

С. А. БАЛАКИН

Мезолитическое поселение в уроч. Бурлаков Яр на Днестре

Резюме

В публикации освещаются материалы нового мезолитического местонахождения, открытого и частично исследованного автором в 1980 г. в окрестностях с. Ломачинцы Сокирянского р-на Черновицкой обл.

В результате проведенных исследований выяснена стратиграфия памятника и собрана небольшая коллекция кремневых изделий, типологические особенности которых наряду с наблюдениями над стратиграфией находок позволяют говорить о наличии на поселении двух культурных комплексов: ранне- и позднемезолитического.

Раннемезолитический комплекс (154 экз.) имеет явные аналогии в инвентаре памятников типа Атаки IV — Кормань VI и потому может быть синхронизирован с атакской фазой мезолита Среднего Поднестровья. Позднемезолитический комплекс (830 экз.) содержит выраженный кукрекский инвентарь (вкладыши кукрекского типа, пластинка со скосенным краем, карандашевидные нуклеусы и т. д.) и на этом основании может быть отнесен к памятникам фрумушикской группы.

¹ Даниленко В. Н. Неолит Украины. — Киев, 1969, с. 260.

² Телегин Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України. — К., 1982, с. 250.

³ Телегин Д. Я. Поздний мезолит Украины: опыт культурно-территориального членения памятников. — В кн.: The mesolithik in Europe. — Warszawa, 1973, с. 531—543.

⁴ Даниленко В. Н. Неолит Украины, с. 62; Дворянинов С. А. К проблеме кукрекской культуры: (По материалам позднемезолит. стоянок Южного Буга). — В кн.: Тези доп. конф. ІА АН УРСР. Одеса, 1972, с. 80—82.

⁵ Черниш О. П. Стоянка Атаки VI і деякі питання мезоліту Подністров'я. — Археологія, 1973, 12, с. 51—58.

⁶ Станко В. Н. Типы памятников и локальные культуры в мезолите Северного Причерноморья. — МИА, 1972, № 185, с. 252—261.

⁷ Черниш О. П. Стародавнє поселення Подністров'я в добу мезоліту. — К., 1975, с. 165.

⁸ Там же, с. 9—94, рис. 39, 40.

⁹ Там же, с. 87, рис. 34.

¹⁰ Кетрару Н. А. Памятники эпох палеолита и мезолита. Археологическая карта Молдавской ССР. — Кишинев, 1973, с. 176.

¹¹ Телегин Д. Я. Поздний мезолит Украины, с. 533—534; Кетрару Н. А. Памятники эпохи палеолита и мезолита, с. 140—158; Черниш О. П. Стародавнє поселення Подністров'я в добу мезоліту, с. 135.

¹² Даниленко В. Н. Неолит Украины, с. 62; Телегин Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України, с. 112—116.

¹³ Телегин Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України, с. 101—104.

¹⁴ Станко В. Н. Мирное: Пробл. мезолита степей Сев. Причерноморья. — Киев, 1982, с. 175.

¹⁵ Даниленко В. Н. Неолит Украины, с. 62.

КУРГАН ЯМНОГО ЧАСУ БІЛЯ с. СОКОЛОВЕ НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ

У 1977 р. Новобудовна експедиція Дніпропетровського університету проводжувала дослідження курганних могильників у нижній течії р. Самари поблизу с. Соколове Дніпропетровської обл. Відкрито понад 60 поховань, що належать до різних періодів розвитку ямної культури. При обмеженості категорій супроводжуючого інвентаря дані стратиграфії набувають великого значення для визначення відносної хронології пам'яток вказаної культури, бо, як показали дослідження, жодна з ознак похованального обряду, розглянута окремо (положення померлого, орієнтація і т. д.), не має вирішального значення у визначені хронології поховання.

Стаття висвітлює матеріали із стратифікованого кургану, що належав до невеликого (6 насипів) могильника, розташованого на ділянці високої пойми р. Татарки, лівої притоки р. Самари. Насипи орієнтовано в напрямку південь—північ; відстань між крайніми становила близько 500 м. Курган № 3 займав центральне положення у могильнику і відрізнявся від інших за розміром: висота від рівня сучасної поверхні сягала 2,86, діаметри південь—північ і схід—захід — 48 м. Під час розкопок були залишені центральна та проміжні бровки у напрямку південь—північ. У профілях останніх простежено кілька періодів у будові кургану, які фіксувались за досипками ґрунту до первинного насипу, а також за викидами глини із могил, що відзначали рівень, з якого останні впущені (рис. 1, I).

В кургані досліджено 20 поховань, 12 з яких ямної культурної належності. Визначення стратиграфічного положення останніх дає можливість подати їх опис в стратиграфічній і хронологічній послідовності.

Основне поховання № 19 знаходилося в центральній частині підкурганної площинки 1. З ним пов'язаний первинний насип висотою 2,15 і діаметром південь—північ близько 20 м, який складався з щільного однорідного ґрунту каштанового кольору. З рівня давнього горизонту — 2,35 м — була вирита прямокутна площацда розміром 4,6×3,4 м, орієнтована у широтному напрямку. По її центру влаштована могила розміром 2×1,2 і глибиною 1,65 м, для якої споруджено значне перекриття із чотирикутних в перетині брусків (0,3—0,4 м), розміщених по довгій осі ями. Краї брусків заходили на 1,5—1 м за контури могили, майже перекривали всю площинку. В перекритті використали поперечний зріз стовбуру діаметром 0,9 і висотою 0,4 м. Останній лежав у південно-східному кутку могили і являв собою заготовку для коліс.

Дно закривала підстилка з кори, яка була посыпана крейдою та вохрою. Кістяк дорослої людини лежав скрочено на спині, головою на схід. Руки простягнуті вздовж тулуба, кисті — біля тазових кісток. Ноги, підняті в колінах, впали ліворуч. Кістки рівномірно пофарбовані яскраво-червону вохрою. Інвентар в могилі відсутній (рис. 1, II).

З похованням № 19 пов'язана тризна, яка складалася з уламків трьох горщиків, розміщених на площинці 3×2 м, розташованій на рівні давнього горизонту в 4 м на північ від могили.

Горщик № 1 — яйцеподібної форми із чітко вираженими жолобчастими вінцями, в основі яких розміщено смугу значних за розмірами «перлин». Найбільший діаметр корпусу знаходитьться у верхній третині посудини. Орнаментований по вінцях і пічках відбитками гребінчастого штампу, розміщеними ялинкою. Поверхня світло-сірого кольору, на внутрішній — сліди горизонтального загладження. Діаметр вінець 21 см (рис. 1, III).

Горщик № 2 — яйцевидної форми з округлим дном, за формулою близький до № 1. Від останнього він різиться дещо вищими жолобчастими вінцями із загостреним краєм і орнаментом — відбитками гребінчастого

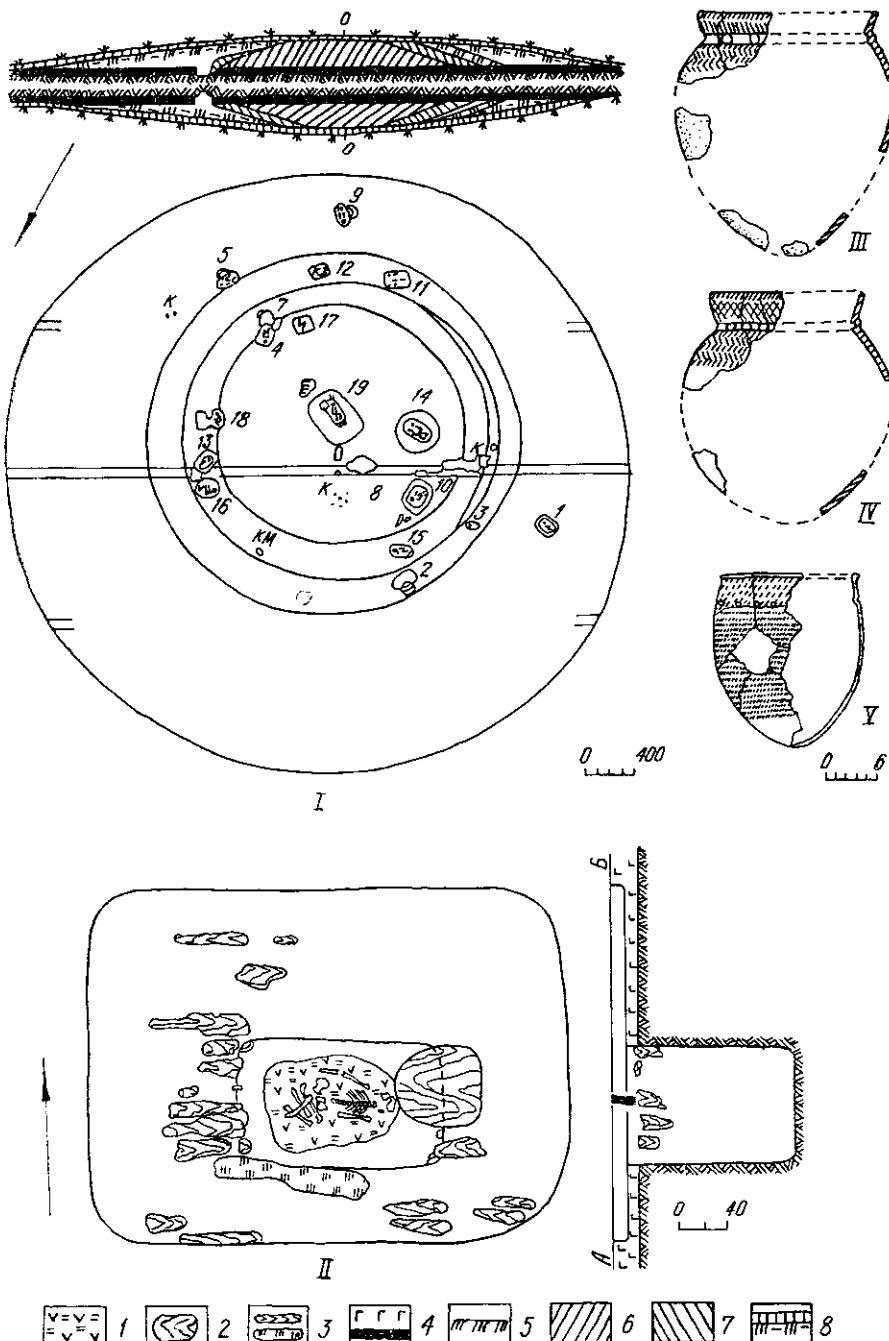

Рис. 1. Курган № 3:

I — профіль бровки та загальний план; II — поховання № 19 (1 — вохра, крейда, 2 — розріз стовбура, 3 — підстилка з кори, 4 — рівень давньої поверхні, 5, 7, 8 — досипка ґрунту, 6 — первинний насип); III—V — посудини № 1—3 із тризни поховання № 19.

штампу у вигляді «сітки», утвореної перехрещуючими діагональними лініями. Діаметр вінець 18 см. (рис. 1, IV).

Горщик № 3. Відігнутий назовні край високих прямих вінців утворює невеликий бортик. Вінця орнаментовані тонкими, діагонально поставленими відбитками дрібнозубчастого штампу. Переход від основи вінців до корпусу підкреслений смугою ямок-наколів, котрим на внутрішньому боці відповідають «перлини». Вся зовнішня поверхня корпусу прикрашена горизонтальними смугами відбитків перевитого шнуря.

Вільна від них поверхня денця орнаментована прокресленими променями, які збігаються в одній точці. До керамічного тіста добавлено пісок та товчену мушлю перловиці. Зовнішня поверхня жовто-сірого кольору. Висота 20, діаметр вінець 16 см (рис. I, IV).

З рівня первинного кургану було впущено поховання № 14, більш пізній час якого документується на підставі розміщення викиду із могили на схилі первинного насипу і частково за його межами на рівні давнього горизонту, що викликало необхідність досилки у північно-західному напрямку. Безумовна хронологічна спільність поховань № 19 та № 14 встановлюється за формою та влаштуванням могили і перекриття, положенням та орієнтацією померлих, значною наявністю вохри.

На рівні давнього горизонту була влаштована кругла площа (3,7×3,5 м), у центрі якої вирито прямокутну могилу площею 2,2×1,6, глибиною 1,6 м. У перекритті використані дерев'яни лежачі повздовжно плахи, на дні підстилка із лубу, на якій простежувались крейда та вохра.

Поховання парне: дорослого (№ 1) і підлітка (№ 2). Положення обох кістяків скорчене на спині, головою на північний схід. Руки випростані, кисті біля тазу. Зігнуті в колінах ноги покладені у похованні № 1 — праворуч, у похованні № 2 — ліворуч. Обидва кістяки інтенсивно пофарбовані вохрою червоного кольору, на кістках простежувалися залишки очеретяної циновки. Біля передпліччя лівої руки похованого № 2 знайдено крем'яний скребок на відщепі, виготовлений у техніці двобічної крутогори, розміром 5×3 см, кремінь світлого кольору з незнятою крейдяною кіркою.

Поховання № 6 впущено з рівня первинного насипу і за рядом ознак наближається до основного та першого впускного (№ 14) поховань. Могила перерізала ту частину викиду поховання № 14, яка лежала за межами первинного кургану. Верхній рівень могили відзначений гранітною плитою овальної форми розміром 1,18×0,5×0,15 м. Глибина до дна ями з її рівня 1 м. При заглибленні до рівня материка могила набула овальної форми довжиною 0,9 та ширину 0,5 м. Дно ями було посыпане яскраво-червону вохрою. Кістяк дитини зітлів, за рештками кісток черепа орієнтація встановлюється як північно-східна. Праворуч від тазових кісток лежав крем'яний скребок, виготовлений на відщепі в техніці високої ретуші, розміром 4,5×2,3 см. Ліворуч від черепа стояла ліпна плошка конусовидної форми. Край вінець пригострений, дно сплющене. Зовнішня поверхня цеглястого кольору з плямами кіптяви. Висота 6 см, діаметр вінець 9,5, дна 3,5 см.

З похованням № 6 пов'язана локальна підсипка з темного ґрунту, у ґрудках помітна в південному профілі основної бровки. В північному профілі вона являє собою конструктивну частину другої кільцевої досипки.

З рівня першої досипки на відстані 6,2 м від умовного центру на південний захід впущено поховання № 10. Могила вирита по центру прямокутної площа (2,65×2 м), яка перерізала викид із могили поховання № 14; в свою чергу глина, вийнята при влаштуванні могили № 10, лягла в основу другої кільцевої досипки, яка увібрала в себе підсипку поховання № 6, чим встановлюється більш пізній вік поховання № 10.

На глибині 0,9 м вздовж стін були залишені заплічки завширшки 0,55—0,35 м, на які спирались краї п'яти плах перекриття. В північно-західному кутку ями, в заповнюючому її ґрунті, знайдено два фрагменти ліпного горщика, орнаментовані відбитками зубчастого штампа; зовні поверхня загладжена. Розміри могили в приденній частині 1,7×1,33, глибина від появи п'ятна 1,8 м. На прямовисніх стінках добре помітні сліди землекопного знаряддя. Дно з залишками рослинної підстилки, поверх якої проведено підсипку вохрою двох кольорів. Кістяк дорослої людини лежав скорчене на спині, черепом орієнтований на північ. Зігнуті в колінах ноги впали праворуч, стопи зберігають положення «на підошві». Права рука простягнута, кисть лівої — на кістках тазу. Кістяк

щільним шаром покривала сплетена циновка, яка використовувалася як саван.

З рівня другої досипки в південно-східному секторі кургану впущено поховання № 11, для співвідношення якого з іншими ямними похованнями кургану відсутні стратиграфічні дані. Але за обрядом, орієнтацією, колективним характером поховання № 11 можливо віднести до середньої хронологічної групи, в якій воно займає пізнє хронологічне положення.

Поховальна яма прямокутної форми розміром $2,1 \times 1,45$ м орієнтована у напрямку північний схід — південний захід. На глибині 0,35 м від верха вздовж стін влаштовані заплічки завширшки 0,14—0,05 м, за рахунок яких розміри зменшилися до $1,85 \times 1,27$ м. Перекриття складалось з оброблених жердин середнім діаметром 0,06—0,04 м. Глибина до дна 0,3 м (від перекриття), на ньому залишки підстилки з органічної речовини (кожі).

Поховання колективне: двох дорослих і дитини, кістяк якої лежав між ними. Кістяк дорослого чоловіка (№ 1) лежав скорочено на спині, черепом орієнтований на північний схід. Зігнуті в колінах ноги розпались, стопи «на підошві». Права рука простягнута; кисть зігнутої лівої лежала біля тазу.

Кістяк дитини (№ 2) лежав ліворуч від кістяка чоловіка, займаючи площину від плеча до колінних суглобів останнього. Орієнтований головою на північний схід. Ліва рука пряма, права — просунута під лікоть руки кістяка чоловіка, нібито обіймає його. Ноги зігнуті праворуч.

Третій кістяк належав жінці, похованій скорочено на спині в тій же північно-східній орієнтації. Череп схиленій до правого плеча і лицьовим відділом звернутий до дитини. Права рука, відведенна в плечі, простягнута в напрямку до кистей чоловіка і дитини. Ліва — злегка вивернута в лікті, кистю лежала з зовнішнього краю тазу. Ноги підігнуті в колінах праворуч, стопи «на підошві», колінні суглоби перекривала ліва нога чоловічого поховання (рис. 2, 1).

Значні труднощі викликає визначення стратиграфічного і хронологічного положень двох близько розміщених поховань № 4 та 17.

Яма поховання № 4 частково перерізалась камeroю катакомбного поховання № 7, чим стверджується її докатакомбний час. Яма прямокутної форми впущена з рівня другої досипки і на рівні давнього горизонту мала розмір $2,8 \times 2,2$ м. В перекритті використано 12 плах, які лежали по довгій осі ями (тобто в напрямку південь—північ) і заходили за краї останньої. Дерево з слідами обвуглення. Між плахами і підстилаючи їх лежав шар очерету. Глибина поховальної ями 1,9 м з рівня виявлення, на дні підстилка з очерету та кори, на якій розсіяна крейда. Кістяк дорослої людини лежав на правому боці, головою на північ — південний захід. Руки простягнуті до колінних суглобів, підігнутих праворуч ніг, стопи підтягнуті до тазу. Інвентар відсутній.

Конструктивні особливості поховальної споруди, положення померлого скорочено на правому боці в північній — північно-західній орієнтації, відсутність вохри виділяє його з групи попередньо розглянутих поховань, що свідчить про більш пізній час.

Поховання № 17 незвичайне за конструкцією ями, яка мала форму квадрата із сторонами 1,5 м. У перекритті використані колоди, глибина дна 1,55 м, на ньому підстилка з кори і посипка вохрою. На прямовисніх стінках добре помітні сліди землекопного знаряддя.

Кістяк дорослої людини лежав на спині, головою на північний захід. Кістки передпліччя знаходились на плечових, кистями біля епіфізів. Підняті в колінах ноги, початково підтягнуті стопами до тазу, розпались таким чином, що стегнові вийшли із гнізд і кістки стегон і гомілок лежали паралельно. Інвентар відсутній.

Рівень, з якого впущено поховання, не документується, але розміщення могили в межах первинного насипу і влаштування могили та перекриття об'єднують його з похованнями № 14 та 19.

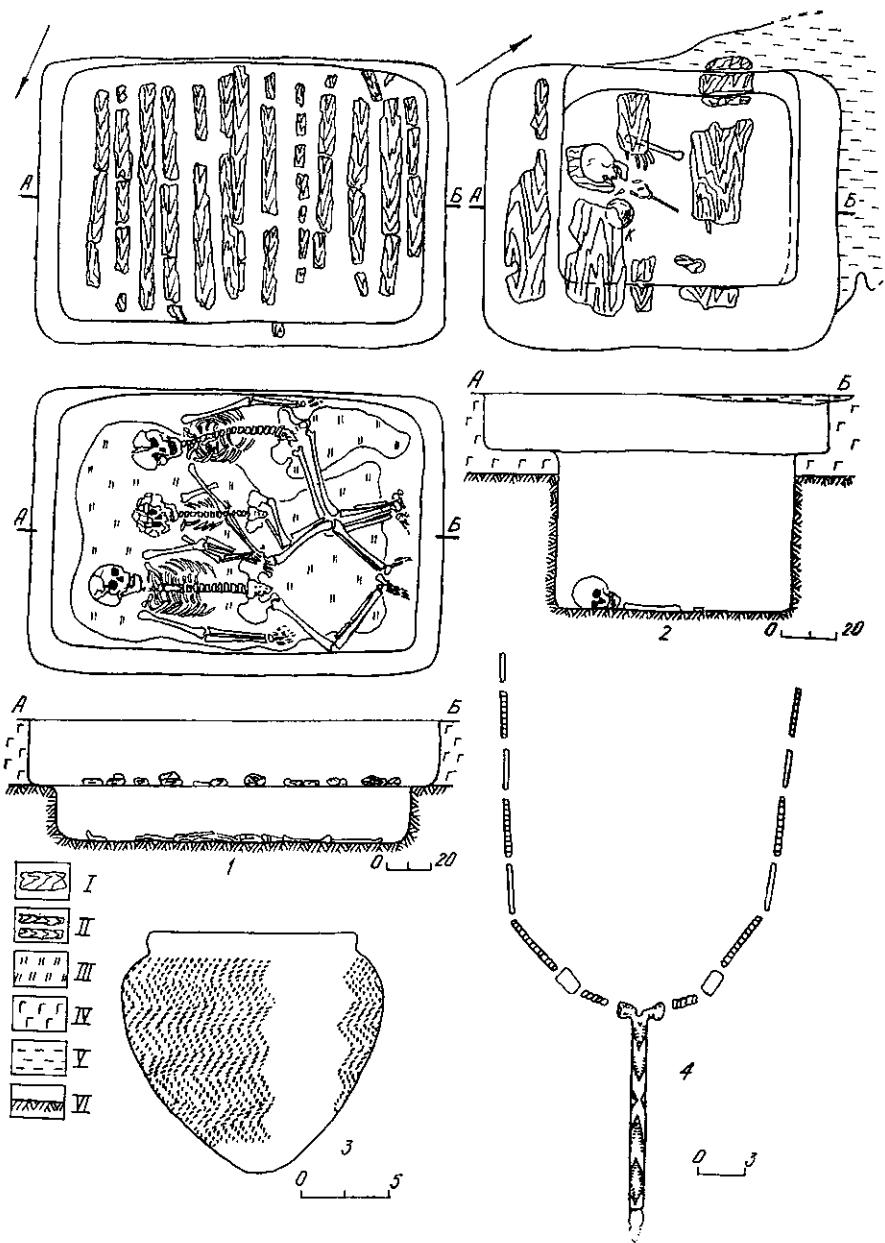

Рис. 2. Поховання № 11, 13:

I — поховання № 11 (I — дерев'яний настил; II — дерев'яне перекриття; III — підстилка із шкіри, IV — вихід із поховальної ями, V — викид глини із поховання № 16, VI — материк), 2 — поховання № 13; 3 — посудина із поховання № 13; 4 — кістяні прикраси із поховання № 13.

Могила поховання № 16 розміщена в 10 м на північний схід від умовного центру і фіксувалася у профілі основної бровки. Викид із ями лежав на схід від неї і перерізувався похованням № 13. Верхній рівень могили відзначено гранітною плитою овальної форми розміром $0,9 \times 0,7 \times 0,13$ м, яка, можливо, використовувалася як надмогильний знак. Поховальна яма прямокутної форми розміром $1,9 \times 1,35$ м довгою віссю орієнтувалася у широтному напрямку. Глибина до дна 0,9 м.

Кістяк дорослої людини лежав скорочено на спині, головою орієнтований на захід. Права рука простягнута, кисть зігнутої лівої лежала на тазі. Ноги підігнуті колінами праворуч.

Могила поховання № 13 прямокутної форми, довгою віссю орієнтована у напрямку північний схід — південний захід і на рівні давньої поверхні прорізала викид поховання № 16. Розміри могили на вказаному рівні $1,65 \times 1,3$ м. При заглибленні на 0,25 м вздовж стін були влаштовані заплічки, на які опирались кінці п'яти плах перекриття, що лежали упоперек ями. Розміри могили зменшилися до $1,1 \times 0,86$ м, глибина дна від перекриття 0,86 м. На прямовисніх стінах у придонній частині зафіковані сліди жолобчастого знаряддя з лезом завширшки 4—5 см. На дні під верхньою частиною кістяка збереглися тонкі дошки помосту.

Кістяк підлітка лежав скорчено на правому боці, головою орієнтований на південний захід. Ноги покладені колінами праворуч, стопи підтягнуті до тазу. Ліва рука простягнута до колінних суглобів, права — зігнута в лікті (рис. 2, 2). Перед лицем, догори дном, стояв горщик яйцевидної форми. Орнамент, розташований у чотирьох горизонтальних зонах, нанесено по всій поверхні посудини відбитками зубчастого штампа, утворюючого ялинку. Зовнішня поверхня обпалена. Висота 11, діаметр вінець 10,5 см (рис. 2, 3).

На померлого було надіто намисто із пронизок з гвинтовою та круговою нарізками (11 шт.), гладких трубчастих пронизок (4 шт.). В центрі було вміщено кістяну молоточкоподібну шпильку з добре моделюваною голівкою з отвором у центрі і фігурним — з двох кульок — закінченням голки. Великі дисковидні бокові виступи відділені від голівки глибокими перетинами. Поверхня відполірована і орнаментована врізними лініями, утворюючими ромбоподібний візерунок. Довжина виробу 16,5, розмір голівки $3,5 \times 2$ см (рис. 2, 4).

Поховання № 15 відкрито в 8,3 м від умовного центру на захід. Могила овальної форми розміром $1,6 \times 1$ м орієнтувалася у напрямку північний схід — південний захід. Простежена глибина 0,3 м. Кістяк дорослої людини лежав на спині, головою на північний схід. Права рука простягнута, ліва — кистю покладена на передпліччя правої. Ноги підігнуті колінами праворуч. На відстані 0,25 м від стоп лежала мушля.

Могила поховання № 20 знаходилась в 10 м на південь від центру. Яма мала прямокутну з заокругленими кутами форму, орієнтувалась у напрямку північний схід — південний захід, розмір $1,9 \times 1,1$ глибина до дна 0,4 м. Кістяк дорослої людини лежав по центру могили на підстилці із кори, посыпаній крейдою, змішаною з вохрою. Положення кістяка скорчене на правому боці, орієнтація північно-східна. Череп і кінцівки пофарбовані вохрою, два куски якої лежали в 0,1 м від лица.

Частину катакомбних поховань (№ 2, 3, 7, 18) впущено на краю другої досипки і перекрито третьою, в якій влаштовано катакомби № 5 та 9 і могилу зрубного поховання № 1.

Таким чином, основне поховання № 19 і хронологічно близьке йому поховання № 14 утворюють стратиграфічно найдавніший шар поховань даного кургану. До цієї ж групи, можливо, відноситься поховання № 17.

Наступними в хронологічному відношенні є поховання № 6 та № 10, причому останнє відрізняє від першої групи північна орієнтація та зігнуте положення однієї із рук.

Поховання № 11 та 15 були найпізнішими у групі поховань з північно-східною орієнтацією та скорченим на спині положенням кістяків. Хронологічно вони могли бути вже близькими до поховання № 16, для якого характерна північно-західна орієнтація при скорченому на спині положенні.

До найпізнішої групи ямних поховань належать поховання № 4, 13, 20. Для датування описаних вище поховань необхідно розглянути супроводжуючий інвентар.

Посуд із тризни основного поховання № 19 знаходить надійні аналогії у керамічних матеріалах середнього шару Михайлівського поселення на Дніпрі¹ та другого шару поселення Лівенцівка 1².

Нечисленні аналогії вищезазваним горщикам відомі із курганних поховань Поволжя (Бикове II, 2/3)³. окрім поховання з посудом часу Михайлівки II, 2 досліджено в Приазов'ї (курган 3 на р. Чингул⁴ с. Заможне, 3/6⁵), Нижньому Подніпров'ї (поховання № 2 поблизу с. Грушівка)⁶. Територіально близькою аналогією горщикам із Соколівського кургану є яйцеподібна посудина, знайдена під час дослідження Д. І. Яворницьким кургану біля с. Котовка на р. Орелі (останній не опубліковано, зберігається у фондах Ермітажу).

На підставі уточнених даних середній шар Михайлівського поселення датується О. Г. Шапошниковою часом 2400—2200 рр. до н. е.⁷

Дата поховання Бикове II, 2/3 визначається М. Я. Мерпертом першою половиною III тисячоліття до н. е., близче до його середини⁸.

Спираючись на присутність в закритому комплексі поховання біля с. Заможне бронзового ножа новосвободненського типу, С. Н. Братченко датував його 2300—2000 рр. до н. е.⁹ На підставі радіокарбонних дат, одержаних для пізньої пам'яток суміжних територій — ХХIV — XIX ст. до н. е.¹⁰, поховання із ранньої пам'яткою керамікою запропоновано датувати часом до середини III тисячоліття до н. е.

Цей різnobіг у датуванні пам'яток часу Михайлівки II, 2 не тільки зумовлений обмеженістю джерел та відсутністю надійно датованих предметів у складі комплексів, скільки, на нашу думку, відбиває досить тривалий час їх оформлення та існування. Виділення В. М. Даниленком чотирьох фаз Михайлівського періоду розвитку ямної культури обґрунтуете це припущення¹¹. Виникнення у Волго-Донському межиріччі пам'яток типу хут. Репін — найдавніших поховань могильників поблизу с. Бикове — відзначає початок процесу, який в західній частині ареалу завершився складанням пам'яток типу Михайлівка II, 2¹².

Останнім часом одержані реальні підтвердження просування останніх в степове Лівобережжя Дніпра. В кургані № 1 могильника XVIII поблизу с. Верхня Маївка в 1975 р. досліджено два одночасових поховання у прямокутних могилах, виритих з рівня давньої поверхні. Поховані лежали скорочено на спині у північно-східній орієнтації, кінцівки пофарбовані вохрою. Обидва поховання супроводжувалися посудом (рис. 3, 1—3), який за формою та характером орнаменту формально близький до кераміки репінського типу, але справляє враження більш архаїчного. Крім посуду в похованні № 9 знайдено великий крем'яний серп¹³.

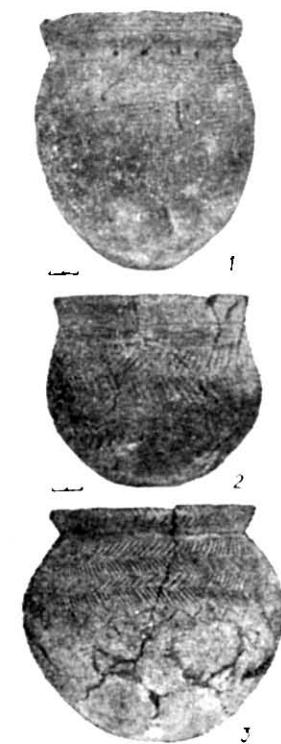

Рис. 3. Посуд із поховань першої курганної групи XVIII № 7 (1—2), № 9 (3).

Другий шар Михайлівського поселення відповідає часу розквіту давньої пам'ятки культи в межах Дніпровського басейну¹⁴, що знаходить підтвердження у монументальності пам'яток цього типу¹⁵.

Приймаючи до уваги дані датування за радіокарбоном, необхідно зазначити відсутність дат, одержаних безпосередньо для пам'яток часу Михайлівка II, 2, що вимагає розширення дослідження у цьому напрямку.

Таким чином, поховання № 19 і час спорудження кургану в с. Соколове можна датувати початком власне Михайлівської фази, тобто третьою чвертью III тисячоліття до н. е. Датування враховує архаїчний за формою та орнаментацією горщик (рис. 1, 5), близький до кераміки п'ятого шару поселення Олександрія¹⁶.

На верхню хронологічну дату використання кургану ямними племенами вказує поховання із кістяною молоточкоподібною шпилькою з фігурним закінченням голки, що свідчить про особливість її використання — як центральної підвіски намиста. За іншими ознаками вона належить до другого типу за класифікацією В. О. Сафронова і М. О. Ніколової, до якого віднесені шпильки із конічним стержнем та масивною довгою голівкою. Вказані автори вважають цей тип кістяних молоточкоподібних шпильок специфічним, розповсюдженім лише у причорноморських степах¹⁷. Як встановлено, поява поховань з таким типом інвентаря відображає пізній етап у розвитку давньоїмської культури. За аналогіями із мідними шпильками Закавказзя, зіставленими із срібними молоточкоподібними шпильками багатьох поховань дохетського шару Аладжа-Ейюк у Анатолії, вони датуються кінцем III — першою чвертю II тисячоліття до н. е.¹⁸ Радіокарбонна дата 2040 ± 100 рр. до н. е. одержана для ямного поховання № 19 кургану № 26 біля хут. Відрядного (розкопки О. Г. Шапошникової у 1970—1971 рр.), у складі інвентаря якого присутня молоточкоподібна шпилька, близька за формою згаданій вище¹⁹.

Стратиграфічні спостереження, здобуті під час розкопок кургану № 3, можуть бути поширені на більшість ямних поховань розвинутої пори району.

З. П. МАРИНА

Курган ямного времени у с. Соколово на Днепропетровщине

Резюме

Статья посвящена исследованию кургана ямного времени у с. Соколово Днепропетровской обл. На основании стратиграфических наблюдений и анализа сопутствующего инвентаря проводится выделение обрядовых и хронологических групп, распространяемое на погребения ямной культурной принадлежности района Нижнего Присамарья.

¹ Лагодовська О. Ф., Шапошникова О. Г., Макаревич М. Л. Михайлівське поселення. — К., 1962.

² Братченко С. Н. Багатошарове поселення Лівенцівка I на Дону. — Археологія, 1969, 22, с. 210—231, рис. 4, 1—5.

³ Смирнов К. Ф. Быковские курганы. — МИА, 1960, № 78, с. 227, 228.

⁴ Пешанов В. Ф. Результаты археологических работ на р. Чингулі в 1950 р. — АП УРСР, 1956, 6, с. 85—89, табл. 1, 2.

⁵ Братченко С. Н. Материалы до выявления ямной культуры Північного Приазов'я. — Археологія, 1973, 11, с. 24, рис. 2.

⁶ Бліфельд Д. І. Курган епохи бронзи в с. Грушівка. — АП УРСР, 1961, 10, с. 46, рис. 1.

⁷ Шапошникова О. Г. Ямна культура. — В кн.: Археологія УРСР. К., 1971, т. 1, с. 280, 281.

⁸ Мерперт Н. Я. Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского междуречья. — М., 1974, с. 59, 60.

⁹ Братченко С. Н. Материалы до выявления..., с. 26.

¹⁰ Телегин Д. Я. Об абсолютном возрасте ямной культуры и некоторые вопросы хронологии энеолита Юга Украины. — СА, 1970, № 2, с. 14.

¹¹ Даниленко В. Н. Энеолит Украины. — Киев, 1974, с. 76—84.

¹² Там же, с. 79.

¹³ Ковалева И. Ф., Марина З. П. Раннеямные погребения «репинского типа» в курганах степного Левобережья Днепра. — В кн.: Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения. Днепропетровск, 1976, с. 44—51.

¹⁴ Даниленко В. Н. Указ. соч., с. 79.

¹⁵ Братченко С. Н. Материалы до выявления..., с. 27.

¹⁶ Даниленко В. Н. Указ. соч., с. 56.

¹⁷ Николаева Н. А., Сафронов В. А. Происхождение костяных молоточковидных булавок. — КСИА АН СССР, 1975, вып. 142, с. 15.

¹⁸ Латынин Б. А. Молоточковидные булавки, их культурная атрибуция и датировка. — АСГЭ, 1967, вып. 9, с. 68.

¹⁹ Телегин Д. Я. Указ. соч., с. 11.

ДЕТАЛІ ШОЛОМІВ ПІЗНЬОБРОНЗОВОЇ ДОБИ *

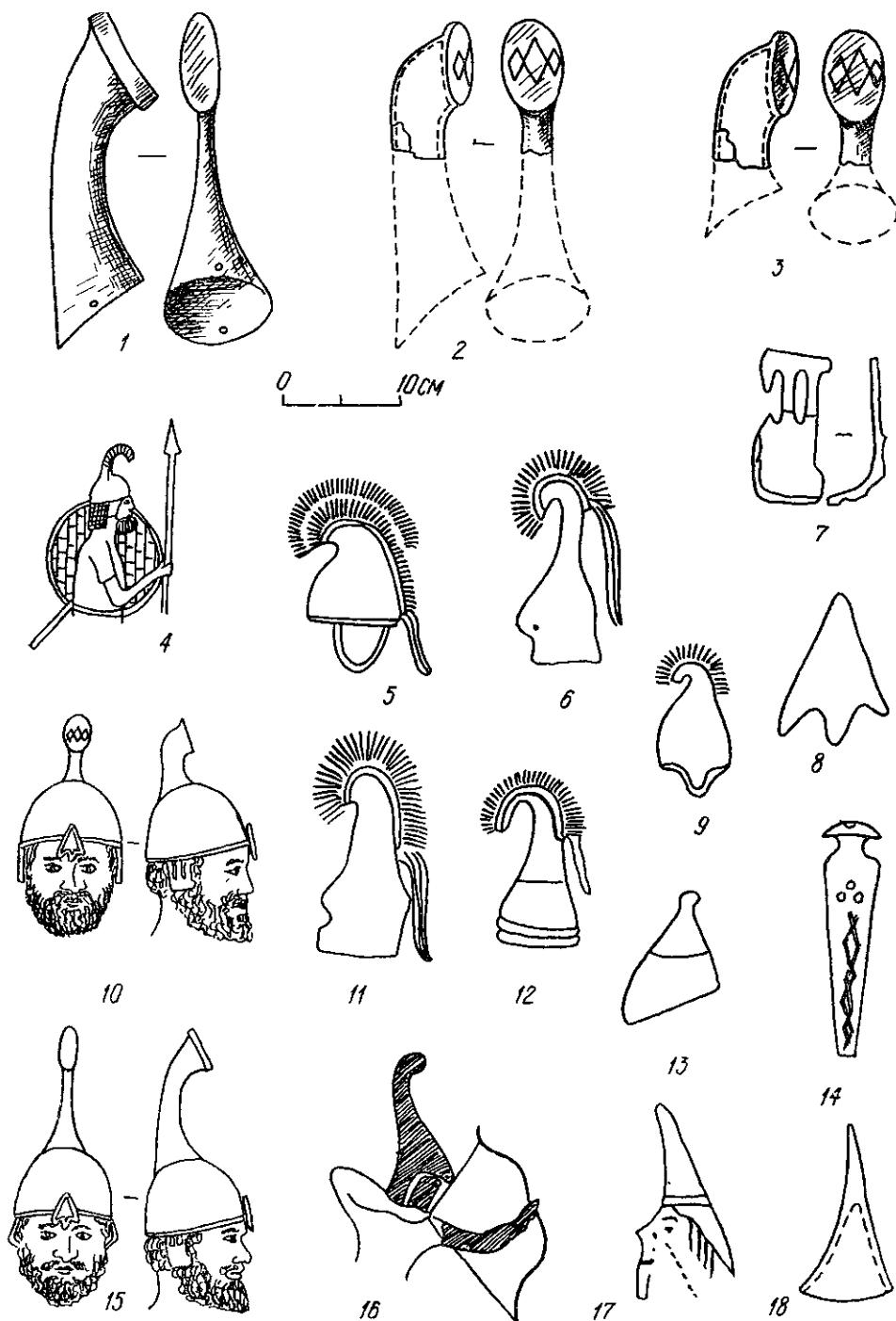
Скарб бронзових предметів, виявлений в 1969 р. біля с. Лозове у Молдавії, привернув увагу дослідників незвичайним складом виробів. Деякі його речі на південному заході СРСР стали відомими вперше¹. окремі предмети взагалі є унікальними серед знахідок пізньобронзового віку Південно-Східної Європи. Серед предметів скарбу нашу увагу привернув уламок у вигляді порожнистої та закритої з одного боку трубки, що закінчується плоским овалом, на якому викарбувані три поєднаних між собою ромби (рисунок, 2, 3). Його розмір: довжина збереженої частини 11 см, діаметр трубки 3, розмір овала 5,3×7 см². Зовнішня поверхня ретельно відполірована до бліску.

Труднощі у визначенні призначення цього предмета були відзначенні ще автором публікації скарбу В. О. Дергачовим, який спочатку припускав, що це, можливо, «молот-навершя з овальним обушком»³, а пізніше в зведенні бронзових предметів з території Дністро-Грутського межиріччя це припущення зняв⁴. Дійсно, дуже важко цей порожнистий предмет сприйняти як уламки молота. Є. М. Черних виділив його в особливу групу прикрас-навершів, деталей «якихось дерев'яних споруд (наприклад, колісниць, візків і т. п.) або парадного оздоблення», підкресливши при цьому, що «довести це, безумовно, практично неможливо»⁵.

Нові знахідки та спеціальні дослідження цих виробів чи їх деталей, безумовно, допоможуть з'ясувати справжнє призначення цих предметів. Насамперед ніхто із згадуваних авторів не звернув уваги на майже подібний з лозівським уламком виріб зі скарбу, знайдений поблизу с. Крива Хустського р-ну Закарпатської обл. у 1966 р.⁶ Він за зовнішнім виглядом подібний до еліпсоїдного у розрізі вигнутого пустотілого ріжка або сучасної телефонної трубки, один кінець якої розширеній та відкритий, а інший являє собою закритий та потовщений овал на зразок лозівського уламка виробу (рисунок, 1). На відміну від лозівського цей предмет добро збереженості. Його розмір: довжина 28 см, діаметр нижньої частини 8,5—9, розмір овала 3×9 см. У нижній частині зроблені чотири отвори для кріплення з якоюсь іншою частиною виробу. Вся зовнішня поверхня, як і лозівського екземпляра, старанно відполірована до дзеркального бліску. Верхня частина цього пустотілого предмета за конструкцією, загальним виглядом, овалом, розміром, обробкою поверхні подібна до уламка, імовірно, такого ж виробу з Лозівського скарбу, на якому також зберігся один отвір кріплення. В зв'язку з останнім можливо припустити, що лозівський виріб був або коротший, ніж кривський, або залишки отвору свідчать про переробку предмета в давнину, чи про інше призначення отвору (наприклад, для закріплення плюмажу). Обидва вироби об'єднують не тільки типологічна та конструктивна подібність, а й схожа техніка обробки поверхні.

Розглянемо спочатку, для чого могли бути використані такі легкі та порожнисті предмети. Без сумніву можна вважати, що нижня частина цих предметів з отворами повинна була служити для з'єднання з якимось іншим, більш масивним предметом, бо отвори розміщені на розширеному кінці, як на екземплярі з Кривського скарбу. Значна довжина предметів допускає тільки вертикальну конструкцію при з'єднанні. Овальні та закриті протилежні кінці, які на лозівському екземплярі навіть орнаментовані, очевидно, увінчували з'єднані з кількох частин вироби, які, виходячи з конструкції низу верхньої частини, повинні бути круглими. Старанна обробка поверхні, доведена поліровкою до дзеркального бліску, свідчить про парадний характер таких виробів, які мали особливе значення для їх власників. Єдиним предметом, що відповідає всім

* Ця і наступна статті присвячені висвітленню одного питання. Друкуються як дискусія.

Деталі шоломів (1—3, 7, 8), шоломи (5, 6, 9, 11, 12; 13, 18.), стародавні зображення воїнів у головних уборах та шоломах (4, 16, 17), реконструкція шоломів з Лозівського та Кривського скарбів (10, 15); молот-навершя (14) Лозівського скарбу; 1, 8—Кривський скарб, 2, 3, 7—Лозівський скарб, 4—Ассирія, 5—Қаратепе, 6—Прайсос, 9—Ассирія (Тіглатпалассар III), 11, 12—Олімпія, 13—Шоарш, 16, 17—зображення кімерийців, 18—Діпша.

цим конструктивним та іншим вимогам, міг бути лише шолом. С. І. Пеняк ще при публікації Кривського скарбу навіть без особливої аргументації, на нашу думку, цілком вірно припустив, що цей виріб із скарбу є прикрасою, верхньою частиною шолома⁷.

В Кривському ж скарбі знаходився й інший предмет у вигляді плоского трикутника з трьома шипами у нижній частині, який, на думку того ж автора, являє собою деталь шолома — «наносник», відполірований також до бліску (рисунок, 8)⁸. Його довжина 16, ширина 2,5 см.

Досліджувані нами предмети з синхронних Лозівського та Кривського скарбів відносяться до одного і того ж часу. Датування Лозівського скарбу на основі численних аналогій північно-причорноморських, румунських та угорських бронзових предметів (кінджали-мечі, крюкасті серпи, наконечник списа, кельт старшого трансільванського типу, серпи з отворами на держаках тощо) XIII — початком XII ст. до н. е. надійно обґрунтовано⁹. До складу Кривського скарбу крім деталей шолому входить 12 бойових сокир з шайбою на обушці, 5 наручних захисних спіралей, аналогії яким у старожитностях Південно-Східної Європи послужили основою для датування його кінцем XIII ст. до н. е.¹⁰ В обох скарбах переважають предмети озброєння, що також споріднюють їх. Тому ці факти дають можливість вбачати у лозівському уламку також залишки верхньої частини шолома.

Для встановлення належності предметів з Лозівського та Кривського скарбів до деталей шоломів необхідно звернутися до історії захисного озброєння у Старому Світі, до аналогії у синхронних пам'ятках або хронологічно близьких зразках*. Відомо, що найдавніша традиція розвитку шоломів простежується на Стародавньому Сході, де перші зразки з'явились в III тисячолітті до н. е. в Шумері. У Середземномор'ї та Південно-Східній Європі шоломи відомі з початку II тисячоліття до н. е.¹¹ Найдавнішою знахідкою шолома на території СРСР є маріупільська¹². Аналогії повинні або підтвердити наші припущення або зняти їх, якщо це не зовсім унікальний випадок.

Передусім нашу увагу привертають металеві шоломи з високими загнутими навершями виділеної Ю. Борхардтом другої групи («Der Raupenhelm»), що походять головним чином з Близького Сходу та Середземномор'я (рисунок, 5, 6, 9, 11, 12)¹³. Навершя цих шоломів дещо подібні виділеним нами вище предметам з Лозівського та Кривського скарбів, але датування цього типу шоломів не виходить за рамки VIII—VII ст. до н. е. Зображення воїнів у шоломах, навершя яких зроблено у вигляді довгого та загнутого наперед ріжка, ми бачимо на рельєфах палацу ассирійського царя Саргона в Дур-Шарруліні, що зображують пограбування храму в Мусасірі, супровід полонених, взяття кріпості, побудову палацу полоненими та воїнами на рельєфі з Сінахериба в Ніневії та ін. (рисунок, 4)¹⁴. На відміну від предметів з Лозівського та Кривського скарбів (рисунок, 1—3) навершя у вигляді ріжка на ассирійських шоломах має більш вигнутий кінець, але в загальній конструкції має багато спільніх рис. Останнє дозволяє якоюсь мірою уявити та реконструювати і зовнішній вигляд шоломів на основі деталей, що входять до складу цих скарбів (рисунок, 10, 15). При даній реконструкції важко визначити, якої форми був корпус: кулястий чи конічний? Обидві форми мали місце в ранній історії шоломів. Розміщення отворів для з'єднання з корпусом шолома на екземплярах з Кривського скарбу можливе лише з металевою частиною. Тому корпуси цих шоломів, найімовірніше, були виготовлені з бронзи, а не з інших матеріалів.

Подібна до нашої реконструкції шоломів (рисунок, 10, 15) форма головного убору з високим загнутим навершям на етруській вазі з кіммерійцями VI ст. до н. е. (рисунок, 16), зразок рисунка для якої, як вважають, був запозичений з більш давніх грецьких виробів вазового живопису¹⁵. Не виключено, що на ній кіммерійці зображені не в гостро-конечних башликах, а в шоломах, навершя яких були схожі з екземплярами скарбів пізньобронзової доби Лозового та Кривої.

Аналогії пізньобронзових шоломів Південно-Східної Європи та Ассирії не можуть бути зумовлені прямим запозиченням відповідних форм,

* Автор висловлює подяку Є. В. Черненко за допомогу в уточненні деяких питань з історії розвитку шоломів.

бо ці явища надто розділені хронологічно і територіально, тому треба визнати, що хронологічних і тим більше географічно близьких прототипів цим шоломам поки ще не знайдено, а наведені аналогії лише дають змогу встановити імовірність їх існування. Хронологічно і територіально близькі мікенські шоломи з навершям XIII—XII ст. до н. е. мають дещо іншу форму, як це видно на зображенії воїнів на вазі¹⁶.

Високі навершя шоломів не є винятком в історії цього захисного типу озброєння, а зустрічаються протягом довгого часу, аж до середньовіччя. У цьому відношенні цікаві давньоруські шоломи X—XIII ст., які увінчувались не тільки високими шпиллями довжиною до 40 см, а й круглими втулками значних розмірів¹⁷.

Визначення деталей шоломів із скарбів пізньобронзової доби Південного Заходу СРСР має значення для історії металевого захисного озброєння, яке за своїм віком не поступається подібним екземплярам найбільш розвинених країн стародавнього світу. Це дозволяє не тільки заглибити у більш давні часи появу металевих шоломів на території нашої країни, а й намітити нову зону розвитку їх найдавніших типів у Південно-Східній Європі на кінець бронзової епохи, пов'язану з розвитком племен культур Ноа та Сабатинівка у XIII—XII ст. до н. е., заповнити хронологічні та територіально-географічні лакуни в історії цього найдавнішого типу захисної зброй. Найдавніші шоломи на цій території до цього часу були пов'язані головним чином з пам'ятками культур фракійського гальштату¹⁸. Шоломи «італійського типу», знайдені в скарбах Гальштату В—I (Х ст. до н. е.), Шоарш¹⁹, Сіг²⁰, Пішкольц²¹ на території Румунії, мають навершя у вигляді кулі або сферичного потовщення. На деяких корпусах шоломів по нижньому краю зроблені ряди отворів, що, можливо, призначалися для кріплення нашочників, навушів, тильників тощо. Навуші мають також і шоломи VIII—VII ст. до н. е. з ріжковими навершями (рисунок, 11, 13). Можливо припустити, що такі деталі були і в шоломах пізньобронзового віку. Насамперед для цього підходить ще одна деталь невідомого призначення з Лозівського скарбу у вигляді зігнутої з прорізами рамки (рисунок, 7)²². Реконструкцію ж наносника на основі відповідної деталі з Кривського скарбу (рисунок, 18) треба вважати поки що проблематичною.

Один з шоломів зі скарбу Шоарш (рисунок, 13) за оформленням навершя має певні, хоч і віддалені, риси схожості з навершям Лозового та Кривої. Цей тип шолома також може бути зарахований в один з прототипів шоломів так званого фракійського типу, зразки яких були розповсюджені у скіфський час і чудові екземпляри яких входили до Олонештського скарбу²³. Виділення навершів шоломів у скарбах пізньобронзової доби, початковою формою яких були, можливо, шоломи протофракійського типу з Лозового та Кривої, а проміжним типом між ними був шолом із Шоарша, дозволяє намітити й іншу лінію розвитку.

Типи шоломів, представлені деталями Лозівського та Кривського скарбів, навряд чи були єдиними наприкінці бронзової епохи Південно-Східної Європи. Про це, мабуть, свідчить конічний пустотілий предмет зі скарбу Діпша в Румунії (рисунок, 18)²⁴, який датується XII ст. до н. е. та вірогідно є верхньою частиною шолома іншого типу, подібного до головного убору іншого зображення кіммерійця на грецькій вазі (рисунок, 17)²⁵.

Виняткові знахідки деталей шоломів пізньобронзової доби не викликають подиву, бо незначна кількість цього захисного спорядження з металу засвідчена і для більш пізніх епох, зокрема для скіфської²⁶. Шолом був переважно предметом захисного озброєння аристократії, а для звичайних воїнів захистом для голови була повстяна або шкіряна шапка-башлик типу зображених на кульобському посуді²⁷. Підкresлюючи значну рідкість шоломів у германців, Тацит писав, що «тільки у одного-другого металевий або шкіряний шолом»²⁸. З металу виготовляли дорогоцінні шоломи лише ібери²⁹.

Унікальність подібного роду знахідок, старанна обробка, поліровка деталей шоломів із Лозівського та Кривського скарбів свідчать про особливу роль металевих шоломів, володарями яких були, безумовно, найвищі в соціально-воєнному ранзі представники родових общин епохи розкладу первіснообщинного ладу та зародження воєнної демократії наприкінці бронзової епохи. Цікаво, що на ассирійських рельєфах поряд з воїнами у гостроконечних шоломах зображені поодинокі фігури, мабуть, воєначальників, у шоломах з ріжковими навершями³⁰, форма навершя шолома підкреслювала особливий ранг їх володарів. Це змушує припустити, що речі Кривського та Лозівського скарбів походять, можливо, частково зі скарбниці представників верхівки родових общин. Наявність у складі Лозівського скарбу також рідкісного навершя з загнутим кінцем підкреслює це припущення. Привертає увагу орнаментація навершя також у вигляді з'єднаних ромбів (рисунок, 14)³¹, що дає можливість вбачати в ньому якийсь відмінний родовий знак, зображення якого в різних варіантах було присутнім на найбільш важливих речах його господаря.

Поява шоломів в пізньобронзовому віці Південно-Східної Європи свідчить про високий рівень військової справи, розвитку озброєння, у тому числі й захисного, яке за своїм станом не відставало від озброєння найпередовіших держав Близького Сходу та Середземномор'я.

И. Т. ЧЕРНЯКОВ

Детали шлемов позднебронзовой эпохи

Резюме

В Лозовском кладе, найденном в 1969 г. в Молдавии, имеется несколько изделий, назначение которых до сих пор не выяснено. По мнению автора, одно из них в виде полой трубы с закрытым концом (рисунок, 2, 3) является навершием шлема, аналогичного подобному предмету из Кривского клада в Закарпатье (рисунок, 1). На основании аналогичных наверший шлемов из Средиземноморья и Ближнего Востока, головных уборов киммерийцев, изображенных на древних рельефах и вазах, сделана попытка реконструировать шлемы позднебронзового века (рисунок, 10, 15). Некоторые другие изделия из Лозовского и Кривского кладов также могут быть деталями подобных бронзовых шлемов (рисунок, 7, 8).

Определение деталей шлемов из кладов позднебронзовой эпохи на Юго-Западе СССР (XIII—XII вв. до н. э.) позволяет не только удревнить их появление на этой территории, но и наметить новую область развития древнейших металлических шлемов, которые, вероятно, являлись принадлежностью высших слоев родоплеменной верхушки древнего общества эпохи разложения родоплеменного строя и сложения строя военной демократии.

¹ Дергачев В. А. Клад конца бронзового века из Молдавии. — АИМ, Кишинев, 1972, с. 65—87; Дергачев В. А. Бронзовые предметы XIII—VIII вв. до н. э. из Днестро-Прутского междуречья. — Кишинев, 1975, с. 13—18; Новикова Л. А. Западные связи Северопричерноморского очага металлообработки в эпоху поздней бронзы. — СА, 1976, № 3, с. 40—41; Черных Е. Н. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР. — М., 1976, с. 38.

² Дергачев В. А. Клад конца бронзового века из Молдавии, с. 67, 70, рис. 2, 12.

³ Там же, с. 70.

⁴ Дергачев В. А. Бронзовые предметы XIII—VIII вв. до н. э. из Днестро-Прутского междуречья, с. 17.

⁵ Черных Е. Н. Указ. соч., с. 132, табл. XI, 6.

⁶ Пеняк С. И. Бронзовый скарб села Крива Хустського района Закарпатской области. — В кн.: Дослідження стародавньої історії Закарпаття. Ужгород, 1972, с. 110—111, рис. 2, 6, ба.

⁷ Там же, с. 110—111.

⁸ Там же, с. 109, рис. 2, 1, 1а.

⁹ Дергачев В. А. Клад конца бронзового века из Молдавии, с. 87; Дергачев В. А. Бронзовые предметы XIII—VIII вв. до н. э. из Днестро-Прутского междуречья, с. 70.

¹⁰ Пеняк С. И. Вказ. праця, с. 112.

¹¹ Hencken H. The earliest European Helmets (Bronze Age and Early Iron Age). — Amer. schol prehist. res. 1971, bul. 28, p. 3—198; Borchhardt J. Homerische Helme. — Mainz am Rhein, 1972, Taf. 26, 2, 4.

¹² Borchhardt J. Op. cit., S. 22, Abb. 2.

¹³ Ibid., S. 22.

¹⁴ Всемирная история. М., 1956, т. 1, с. 523, 542, 544.

¹⁵ Там же, с. 529.

- ¹⁶ Блаватская Т. В. Ахейская Греция. — М., 1966, с. 227, рис. 67; Сидорова Н. А. Искусство Эгейского мира. — М., 1972, с. 208.
- ¹⁷ Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. — САИ, 1971, вып. Е1-36, с. 24, рис. 8.
- ¹⁸ Morsolics Am. Neure hallstattzeitliche Helmfunde aus Ungarn. — ААН, 1955, 5, S. 35—42; Hencken H. Op. cit., S. 32.
- ¹⁹ Petrescu-Dimbovita M. Depozitele de brozuri din Romania. — Bucuresti, 1977, p. 335, pl. 324, 7, 8.
- ²⁰ Ibid., p. 322, pl. 318, 14.
- ²¹ Ibid., p. 330, pl. 314, 4.
- ²² Дергачев В. А. Бронзовые предметы XIII—VIII вв. до н. э. из Днестро-Прутского междуречья, с. 15, рис. 6, 10.
- ²³ Сергеев Г. П. Олонештский античный клад. — ВДИ, 1966, № 2, с. 132—142.
- ²⁴ Petrescu-Dimbovita M. Depozitele..., p. 240, pl. 140, 24.
- ²⁵ Граков Б. Н. Ранний железный век. — М., 1977, с. 103, рис. 71.
- ²⁶ Мелюкова А. И. Вооружение скіфов. — САИ, 1964, вып. Д. 1-4, с. 76—78; Черненко Е. В. Скифский доспех. — Киев, 1968, с. 74.
- ²⁷ Мелюкова А. И. Указ. соч., с. 78, табл. 4, 6, 8.
- ²⁸ Тацит К. Сочинения в двух томах. Л., 1969, т. 1, с. 356.
- ²⁹ Sandars H. The Weapons of the Iberians. — Archaeologia, 1913, 64, p. 1—105.
- ³⁰ Всемирная история, с. 542.
- ³¹ Дергачев В. А. Бронзовые предметы XIII—VIII вв. до н. э. из Днестро-Прутского междуречья, с. 15, рис. 5, 11.

Е. В. ЧЕРНЕНКО, М. В. ГОРЕЛІК

ПРО «ДЕТАЛІ ШОЛОМІВ» ПІЗНЬОБРОНЗОВОЇ ДОБИ *

В статті І. Т. Чернякова, вміщений в цьому номері квартальника, йшлося про використання так званих предметів невідомого призначення з скарбів пізньої бронзи, знайдених біля сіл Лозове у Молдавії та Крива у Закарпатті¹.

І. Т. Черняковим зроблений досить вичерпний опис цих речей. Він справедливо звернув увагу на їх однотипність, близькість розмірів і однакове призначення. Автори перших публікацій знахідок по-різному трактували їх призначення. Спочатку В. О. Дергачов назвав знахідку молотом-навершям, а в іншій публікації навіть відмовився від спроби дати їй пояснення¹. С. І. Пеняк вважав предмет частиною шолома, але не наводив ніяких доводів. Е. М. Черних включив знахідку з Лозівського скарбу до групи речей, «...що могли увінчувати деталі якихось дерев'яних споруд (наприклад, колісниць, візків тощо) або ж парадної зброй, але довести це, безперечно, практично неможливо»².

З розгорнутою аргументацією думки про те, що ці речі є частинами шоломів, виступив І. Т. Черняков. Він навів численні матеріали про розвиток на Сході та Середземномор'ї шоломів з розвиненою верхньою частиною, що утворювала своєрідне навершя, загнуте вперед. Наскільки переконливі його докази? Адже бронзові вироби з скарбів дійсно зовні мають певну схожість з деталями таких шоломів.

Для цього особливе значення має встановлення хронології Лозівського і Кривського скарбів та речей, взятих як аналогії. У дослідників, що описували ці скарби, немає суперечок при датуванні — XIII — початком XII ст. до н. е. Отже, цілком природнім було залучення аналогій з пам'яток цього або близького часів. Ця безперечна вимога не була витримана у статті І. Т. Чернякова. Як аналогії ним використані речі, що мінімум на 400 років молодіші, ніж пізньобронзові скарби — вони датуються в межах VIII—IV ст. до н. е. Використані знахідки шоломів та їх зображення, що певною мірою нагадують загальну схему речей з Лозівського та Кривського скарбів. Слід відзначити, що всі зображення пізніших шоломів, що використав як аналогії І. Т. Черняков, подані у

* Ця і попередня статті присвячені висвітленню одного питання. Друкуються як дискусія.

профіль. А вид спереду має неабияке значення. Реальні знахідки цих шоломів та їх модельки³ беззаперечно свідчать, що їх верхня частина була плоскою, а не овальною в перетині, як речі із скарбів. Крім того, над верхньою розвиненою частиною шоломів, що наведені у статті І. Т. Чернякова, вміщено гребінь з пір'їн або волосся. Ніяких пристосувань для цього на виробах із скарбів немає.

Важливою обставиною, що виключає можливість використання цих речей як частин шоломів, є те, що серед добре відомих шоломів, які відносяться до останньої чверті II тисячоліття до н. е., подібного до шоломів з навершям немає⁴. Такі шоломи з'являються набагато пізніше. Саме тому І. Т. Черняков і не зміг навести аналогії, що синхронні або близькі речам зі скарбів. У XIII—XII ст. до н. е. на Сході і в Європі панують шоломи, що повторюють форму голови і не мають верхніх розвинених частин⁵. Единим винятком можуть бути шоломи «народів моря», що зображені, зокрема, на рельєфі в Медінет-Хабу⁶. На боках цих шоломів є пара маленьких виступів у вигляді гострих рогів⁷. Але ні розміри, ні форма не мають нічого спільногого з речами із скарбів. Крім того, на шоломах «народів моря» їх пара, а в обох скарбах є лише по одному екземпляру. Чудовим зразком таких шоломів є шолом з Віксо у Данії з прикрасами у вигляді рогів, виготовлених з бронзових трубок⁸. Відомі і шоломи цього типу, прикрашені справжніми рогами⁹. Але шоломи з рогами теж не можуть бути використані як аналогії, бо вони датуються не раніше початку I тисячоліття до н. е.¹⁰

І. Т. Черняков пов'язує з шоломами бронзову пластину, вигнуту майже під прямим кутом, вбачаючи в ній нащочник (рис. 1, 7, 10, 15)*. Але ця частина не може бути нащочником через її недостатні розміри: значний вигин не дає можливості використати її з цією метою; на ній відсутні отвори для кріплення на шоломі, а великі отвори, що проходять вздовж пластини, значною мірою роблять неможливим використання її як захисного засобу. Форма пластини теж не відповідає виробленій на той час сталій схемі нащочників, яка не зазнала істотних змін аж до пізньої античності. Крім того, у шоломів повинно бути два нащочники, а тут лише один.

З шоломом І. Т. Черняков пов'язує також велику бронзову литу деталь із Лозівського скарбу, що своєю формою нагадує вістря скіфських дротиків. Вона трикутна з виїмками в нижній частині та невеликим черенком між ними (рис. 1, 8). І. Т. Черняков вважає, що це наносник (рис. 1, 10, 15). Але це абсолютно неможливо. Добре відомо, що шоломи, починаючи від, мабуть, найдавнішого з них — золотого шолома Мескаламдуга (середина II тисячоліття до н. е.)¹¹ і до початку VII ст. до н. е., наносників не мають¹². З'являються вони лише на коринфських шоломах, але зовсім іншої форми. Дещо подібну форму мають наносники європейських шоломів X—XII ст. н. е. Вони відомі в знахідках: шолом із збірки музею Метрополітен в Нью-Йорку¹³, шолом св. Вацлава (перша половина X ст. н. е.)¹⁴, зображення на відомуому килимі з Байє (1166—1168 рр.)¹⁵, мініатюрах Апокаліпсиса з Сен-Севра (1028—1072 рр.)¹⁶, іспанських мініатюрах XI—XII ст.¹⁷ Лише на шоломах з Персії та Індії пізнього середньовіччя зустрічаються наносники, верхня частина яких майже тотожна виробу з Лозівського скарбу¹⁸.

Всі викладені вище міркування не дозволяють погодитись зі спробою І. Т. Чернякова реконструювати шолом із Лозівського скарбу. Всі три частини скарбу, про які йдеться в статті І. Т. Чернякова, не можуть бути частинами шоломів. Наявний матеріал, що характеризує історію розвитку шоломів Євразії, яскраво свідчить проти цього.

В ніякому разі «шоломи» з Лозівського скарбу та з Кривої, навіть якщо припустити їх зв'язок з шоломами, не можуть бути вихідною фор-

* Тут і далі посилання на рисунки подані у статті І. Т. Чернякова «Деталі шоломів пізньобронзової доби».

мою для «фракійських» шоломів. Так звані фракійські шоломи зі справжніми фракійськими не пов'язані¹⁹.

На закінчення слід відзначити ще одну обставину. Є. М. Черних припускає можливість використання виробів з Лозівського скарбу для оздоблення колісниць²⁰. Можливо, він має рацію. Деякий матеріал для цього є. Згадаємо, що колісниці Давнього Сходу нерідко прикрашалися металевими деталями, які знаходились на кінці дишка, були підніяті над ним і зігнуті вперед або назад. Загальна схема прикрас у випадку розміщення їх на дишах майже цілком відповідає схемі речей із наших скарбів. Аналогічний і засіб кріплення. Діаметр нижньої частини виробів із скарбів близький до діаметра цих прикрас. Такі окуття відомі на Сході, починаючи з прикраси, що походить із Суз і датується близько 1500 р. до н. е.²¹, прикраса колісниць Ассирії²², зображені на рельєфах з Хасанлу IX ст. до н. е.²³, прикраса колісниць з Қармір-Блуром²⁴ і аж до зображень на кікладських амфорах VII ст. до н. е.

Можливо, вироби із скарбів і є прикрасами колісниць. В такому випадку знахідка їх в одному екземплярі цілком зрозуміла.

Е. В. ЧЕРНЕНКО, М. В. ГОРЕЛИК

О «деталях шлемов» позднебронзовой эпохи

Резюме

В статье И. Т. Чернякова предлагается трактовка ряда вещей из Лозовского и Кривского кладов поздней бронзы как частей шлемов — навершия, наносника и нащечника. Однако в качестве аналогий привлечены материалы, относящиеся к намного более позднему времени, чем сами клады. Реальные остатки европейских и передневосточных шлемов, синхронные кладам из Лозового и Кривой, не дают оснований для этого. Предметы из кладов, интерпретируемые как нащечники и наносник, ими быть не могут. По-видимому, «навершия» из Лозовского и Кривского кладов являются частями колесниц.

¹ Дергачев В. А. Клад конца бронзового века из Молдавии. — АИМ, Кишинев, 1972, с. 65—87; Дергачев В. А. Бронзовые предметы XIII—VII вв. до н. э. из Днестровско-Прутского междуречья. — Кишинев, 1975, с. 13—18.

² Черных Е. Н. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР. — М., 1976, с. 38.

³ Borchhardt J. Homerische Helme. — Mainz am Rhein, 1972, Taf. 26, 2, 4; Hoffman H. Early Cretan Armorers. — Mainz am Rhine, 1972, pl. 41, 1, 4; Borchhardt J. Helme. — AH, 1977, Teil 1, Taf. E. VI, a, c.

⁴ Borchhardt J. Homerische Helme, Beilage E; F.

⁵ Ibid.

⁶ Ibid., Taf. 13; 14.

⁷ Ibid., p. 113, 4—7; 114—115, 1—7.

⁸ Hencken H. The earliest European Helmets (Bronze Age and Early Iron Age). — Amer. schol prehist. res., 1971, bul. 28, fig. 138, 139; Borchhardt J. Homerische Helme. — Mainz am Rhein, 1972, Taf. 15, 1—2.

⁹ Borchhardt J. Homerische Helme, Taf. 15, 3, 4.

¹⁰ Borchhardt J. Homerische Helme, Beilage F.

¹¹ Salonen E. Die Waffen der Alten Messopotamier. — Helsinki, 1965, Taf. 23, 1; Strommenger E., Hirmer M. Fünf Jahrtausende Mesopotamien. — München, 1962, Taf. XV.

¹² Borchhardt J. Homerische Helme, Beilage E; F; Connolly P. The Greek Armies. — London, 1980, p. 34—35.

¹³ Nickel H. Arms and Armour Through the Ages. — London, 1969, p. 45.

¹⁴ Norman V. Arms and Armour. — London, 1967, fig. 9.

¹⁵ Blair C. European Armour. — London, 1972, fig. 2.

¹⁶ Ibid., fig. 7a.

¹⁷ Laffont K. Ancient Art of Warfare. Paris; Turin, 1975, vol. 1, fig. 193.

¹⁸ Nickel H. Op. cit., p. 90—91.

¹⁹ Горелік М. В. «Фракійські» шлеми. — АІУ 1978—1979 г., Дніпропетровськ, 1980, с. 91; Горелік М. В. Про «фракійські» шоломи. — Археологія, 1984, 46, с. 14—28.

²⁰ Черных Е. Н. Указ. соч., с. 38.

²¹ Nagel W. Der mesopotamische Streitwagen und seine Entwicklugg im ostmediterranen. — Berlin, 1966, Abb. 48.

²² Porada E. Ancient Iran. — London, 1965, pl. 28.

²³ Пиотровський Б. Б. Кармір-Блур. — Л., 1970, рис. 64—65.

²⁴ Akurgal E. Orient und Okzident. — Baden-Baden, 1966, fig. 152, a.

В. Д. ДЯЧЕНКО, П. М. ПОКАС

До антропології населення Північного Криму в епоху бронзи

Північно-Кримська експедиція в 1978 р. (начальник експедиції В. М. Корпусова) проводила розкопки курганів в зоні зрошуvalnoї системи Джанкойського р-ну Кримської обл. Досліджено 15 курганів біля сіл Цілинне, Богачівка, Ізточне і Болотне. Палеоантропологічний матеріал епохи бронзи був взятий з 99 поховань. Розподіл його за культурами і ступенем збереженості подається нижче:

Археологічна культура	Черепів		Посткраніальніх кістяків
	реставрованих	в уламках	
Кемі-обинська	—	4	—
Ямна	15	33	2
Катакомбна	14	24	5
Зрубна	6	3	—

Палеоантропологічний матеріал кемі-обинської культури зберігся лише у вигляді фрагментів двох жіночих і двох дитячих черепів.

Краніологічний матеріал ямної культури представлений черепами та їх уламками від 20 чоловічих, 13 жіночих і 12 дитячих поховань (у трьох випадках через фрагментарність матеріалу встановити стать було неможливо). Крім того, встановлена довжина тіла за довгими кістками в двох випадках (одне поховання чоловіка і одне — жінки). Вона дорівнює за таблицями М. Троттер і Г. Глезер¹ 173,3 і 162 см, а за формулами Л. Манувріє — 169,5 і 160,6 см. Патологічні зміни мали місце в чотирох випадках: на двох черепах відзначений артроз правих скронево-нижньощелепних суглобів і в двох випадках відзначена зубощелепна патологія.

Чоловічі черепи з антропологічної серії ямного часу в середньому різко доліхокранні і масивні, з дуже великим поздовжнім і середнім поперечним діаметрами мозкового відділу. Лоб широкий. Обличчя середньошироке і високе як за абсолютними величинами, так і за покажчиком, значно профільоване в горизонтальній площині. Величини кутів вертикального профілю обличчя свідчать про певний прогнатизм (але виміри можна було зробити лише на одному черепі). Ніс і орбіти середньовисокі. Основні антропологічні ознаки наших популяцій порівняно з іншими ямними, катакомбами і зрубними серіями подано у таблиці.

Жіноча серія характеризується мезодоліхокранією, середньошироким і високим обличчям. За вертикальним профілюванням обличчя мезогнатні, добре профільовані в горизонтальній площині. Величини орбітного і носового покажчиків середні.

Досліджена нами серія катакомбних черепів Північного Криму за археологічними даними відноситься до пізньокатакомбного часу (визначення С. Ж. Пустовалова). Вона складається з 19 чоловічих, 15 жіночих (в двох випадках стать визначити не вдалось) і двох дитячих черепів. Посткраніальні скелети, що представлені довгими трубчастими кістками, збереглися в 5 похованнях. Середня довжина тіла у чоловіків (4 випадки) за таблицями М. Троттер і Г. Глезер 172,7, за формулами Л. Манувріє 169,8 см. Довжина тіла одного жіночого кістяка у першому випадку дорівнювала 169,5, у другому — 167,8 см.

Поздовжній діаметр чоловічих черепів катакомбного часу великий, поперечний — на межі середніх і великих величин. За черепним покажчиком серія мезокранна. Висотний діаметр від базіону — великий. Обличчя широке і середнє за висотою, верхньолицьовий покажчик — малий, орбітний — також малий. Носовий покажчик — середній, дакріальний і симотичний — великі. За вертикальним профілюванням обличчя ортогнатне. Воно значно профільоване в горизонтальній площині.

Серія катакомбних черепів Північного Криму відноситься до європеїдного ортогнатного типу, відносно низько- і широколицього. Вона близька до синхронних серій Нижнього Подніпров'я² і різко відмінна за морфологічним комплексом від ямних і зрубних серій як Північного Кавказу, так і Півдня України³.

Краніологічний матеріал зрубної культури походить з 8 чоловічих і 1 дитячого поховань. Довгі трубчасті кістки не збереглись. Зубощелепна патологія визначена в одному випадку. Зрубні чоловічі черепи Північного Криму різко доліхокранні при великому поздовжньому і малому поперечному діаметрах. Найменша ширина лоба — середня. Обличчя (діаметр вилиць можна було поміряти лише в двох випадках) вузьке і високе. Орбіти середньоширокі. Загальний кут вертикального профілювання обличчя мезогнатний на одному черепі, ортогнатний на іншому. Горизонтальний профіль обличчя типово європеїдний.

Отже, не зважаючи на малочисельність краніологічного матеріалу для зрубного населення, можна відзначити, що останнє морфологічно близьке до носіїв ямної культури північнопричорноморського регіону. В обох переважає європеїдний доліхокранний з великим поздовжнім діаметром черепа тип з високим і середнім за ширину (у зрубного населення відносно вузьким) лицем зі значним горизонтальним профілюванням. Це давній (за морфологічними рисами) варіант східносередземноморського типу (з 10 чоловічих черепів задовільної збереженості північнокримського населення ямної культури до цього типу можна віднести 9, з 5 жіночих — 4 черепи, з 6 черепів носіїв зрубної культури — 5). Слід мати на увазі умовність такого визначення, оскільки у деяких черепів через погану збереженість не можна було проміряти деякі важливі типологічні ознаки.

Подібний описаному вище комплекс ознак присутній і на дослідженнях С. І. Круц черепах кемі-обинської культури і серіях ямної культури з території степової України (особливо в похованнях на боці)⁴, у населення ямного і ранньокатакомбного періоду Ізмаїльщини⁵, а також зрубного населення Нижнього Подніпров'я⁶. Близький комплекс ознак простежується і серед носіїв культур епохи міді—бронзи в ряді районів Середньої Азії, басейну р. Інд (могильник Тимаргарха) і населення Ірану VI—V тисячоліття до н. е. (могильник Сіалк I)⁷. Даний антропологічний тип був поширений і серед енеолітичного населення Кавказу⁸, а також у носіїв зрубної культури Середнього Поволжя і України⁹.

Привертає увагу і близькість за основними краніологічними ознаками досліджених нами серій ямної і зрубної культур з групою черепів з поховань у витягнутому положенні мезолітичного могильника Василівка III (Нижнє Подніпров'я)¹⁰. Це дає підставу включати Південну Україну в зону формування східносередземноморського антропологічного типу. І. І. Гохман розглядає мезолітичне населення Степової України як варіантprotoєвропейського типу, який «формувався на основі місцевих форм пізнього палеоліту в процесі тривалого контакту з подібними варіантами Середземномор'я»¹¹. В цьому плані степова Україна може розглядатися як північна периферія виділяемої у пізньому палеоліті середземноморсько-африканської локальної області.

Зауважимо, що результати наших досліджень (і в першу чергу через малочисельність серій носіїв зрубної культури) носять попередній характер і будуть уточнені з нагромадженням нових палеоантропологічних матеріалів.

Основні ознаки кримських черепів доби енеоліту—бронзи та порівняльні дані. Чоловіки

Region	Епоха, культура	Мезоліт	VI—V тис. до н. е.	Енеоліт	III тис. до н. е.	Друга половина ІІІ—початок ІІ тис. до н. е.		Ямна
						Кавказ	Туркменія	
Могильник	Україна	Іран	Сілак-І	Гено, Гінчі, Шенгавіт	Кара-Депе, слой 1	Астакіно, Зелений Яр га. Н.	Цілине, Борщівка, Істочне	Херсонська обл.
Автор	Василівка III, покопання на синті	Гохман	Валуя	Алексеєв, Гаджієв	Трофимова, Гінзбург	Корчи, Соколова	Дченко, Покас	Приморський р-н
1.	Поздовжній діаметр	188,5	196,0	195,2	193,8	194,7	200,2(10)	192,5
8:1.	Черепний покажчик	73,2	68,6	71,0	70,7	70,7	70,1(9)	70,4
17.	Висотний діаметр	145,0	—	138,8	147,0	137,8	140,0(1)	143,3
45.	Діаметр вілиці	135,0	134,0	133,2	134,8	130,2	133,2(5)	132,0
48.	Верхня висота обличчя	71,4	75,0	74,8	75,0	73,2	73,2(5)	70,0
48:45.	Верхньолицький покажчик	52,9	55,4	56,3	55,7	56,7	55,0(5)	53,4
54:55.	Носовий покажчик	43,2	48,2	45,5	52,0	48,3	48,7(6)	49,9
72.	Загальний кут обличчя	82,8	85,7	80,0	82,5	75,0	79,0(1)	82,0
74.	Кут альвеолярної частини	73,0	73,3	75,0	73,0	—	64,0(1)	80,0
ZM.	Зигомаксиллярний кут	117,7	—	127,6	124,2	114,5	120,8(4)	121,3
75(1).	Кут виступу носа	32,8	—	31,3	35,0	32,0	—	36,0
DS:DC.	Дакріальний покажчик	57,2	—	60,0	57,2	58,7	68,9(1)	59,3
SS:SC.	Симотичний покажчик	69,5	—	60,6	49,7	55,6	40,7(1)	56,2
	Кількість черепів	6	6	6	8	8	10	4
								20

Епоха, культура	Перша половина II тис. до н. е.			Друга половина II тис. до н. е.			Північна Азія
	Регіон	Катакомбна	Крим	Нижнє Подніпров'я	Середнє Подніпров'я	Пакистан, басейн р. Инд	
Могильник		Цілінне, Богачівка, Істочне		Хриштівка, Ягідний та ін.	Хриштівка, Ягідний та ін.	Тимаргарха	Південні Херсонської обл.
Автор		Дебець, Крим Кондукторова, Зіневич	Дяченко, Покас	Лебен, Круп, Кондукторова	Лебен, Герасимова	Бернард	Широке Зіневич, Круси
1. Поздовжній діаметр	186,7	190,4(12)	194,2(6)	192,3	191,3	190,2	193,1
8:1.Черепний покажчик	76,4	76,3(10)	70,4(5)	73,0	71,4	69,4	71,3
17. Висотний діаметр	136,8	139,1(7)	141,0(1)	144,4	139,3	136,0	140,4
45. Діаметр вилиць	138,1	139,8(9)	128,5(2)	134,2	134,0	133,0	130,7
48. Верхня висота обличчя	70,8	69,9(8)	74,0(2)	71,7	71,6	70,2	72,1
48:45. Верхньолицьовий покажчик	51,4	50,7(7)	57,6(2)	53,1	53,9	51,9	55,3
54:55. Носовий покажчик	48,6	48,7(9)	45,2(1)	48,8	47,8	46,5	50,5
72. Загальний кут обличчя	84,7	85,8(4)	87,0(2)	83,3	86,5	82,7	82,1
74. Кут альвеолярної частини	—	79,5(4)	79,5(2)	—	—	78,7	77,7
ZM. Зитомаксилярний кут	125,7	128,1(8)	120,0(2)	126,8	124,0	121,7	122,4
75(1). Кут виступу носа	36,0	32,5(4)	—	35,7	35,6	30,0	32,3
DS:DC. Дакріальний покажчик	57,9	66,0(5)	60,0(1)	63,4	67,6	72,0	57,1
SS:SC. Симотичний покажчик	57,9	54,3(8)	43,4(1)	57,7	62,1	58,6	60,8
Кількість черепів	65	12	6	37	25	9	15

К антропологии населения Северного Крыма в эпоху бронзы

Резюме

Население Северного Крыма ямной культуры принадлежало в своей основе к резко долихокраниному относительно высоколицему типу. Схожий тип отмечен, несмотря на малочисленность материала, и у срубного населения того же района. Носители катакомбной культуры Крыма припадлежат в целом к другому, мезокраниному, широко- и низколицему типу и антропологически близки населению катакомбной культуры Нижнего Поднепровья.

¹ Алексеев В. П. Остеометрия: Методика антропол. исслед. — М., 1966, с. 225, 234—236.

² Круц С. И. Население территории Украины эпохи меди—бронзы. — Киев, 1972, с. 145—173.

³ Круц С. И. Антропологические особенности населения срубной культуры территории Украины. — В кн.: Энеолит и бронзовый век Украины. Киев, 1976, с. 222—232.

⁴ Круц С. И. Население территории Украины эпохи меди—бронзы, с. 42—144.

⁵ Зіневич Г. П. Країноглічні матеріали епохи енеоліту—бронзи з північно-західного Причорномор'я. — Матеріали з антропології України, 1972, вип. 6, с. 3—28.

⁶ Круц С. И. Антропологические особенности населения срубной культуры территории Украины, с. 222.

⁷ Кияткина Т. П. Материалы к палеоантропологии Таджикистана. — Душанбе, 1976, с. 54—61; Гинзбург В. В., Трофимова Т. А. Палеоантропология Средней Азии. — М., 1972, с. 50—61.

⁸ Гаджиев А. Г. Древнее население Дагестана. — М., 1973, с. 10—15, 86—100; Алексеев В. П. Происхождение народов Кавказа. — М., 1974, с. 84—87.

⁹ Зіневич Г. П., Круц С. И. Антропологічна характеристика древнього населення території України. — К., 1968, с. 49—89.

¹⁰ Гохман И. И. Население Украины в эпоху мезолита и неолита. — М., 1966, с. 66.

¹¹ Там же, с. 95, 187.

Л. Є. СКИБА

Знахідка ливарної формочки III ст. н. е. в Києві

В 1981 р. спелеологічною групою (під керівництвом О. Б. Авагяна) історико-стратиграфічного загону Київської експедиції на Смородинськуму узвозі (Кирилівські висоти) було закладено розкоп (20 м²), який виявив культурний шар з керамікою київської культури¹. Глибина залягання шару від сучасної поверхні 0,4—0,5 м.

Досьогодні на території Києва матеріали київської культури були виявлені лише В. М. Даниленком в районі Микільської Слобідки, тому знаходження старожитностей цієї культури на Кирилівських висотах становить значний інтерес.

Більшість кераміки зі Смородинського узвозу — це фрагменти стінок і денець ліпних товстостінних горщиків. Кілька уламків має повторний випал. Через нечисленність інших частин посудин неможливо охарактеризувати кераміку повністю. За виявленими фрагментами кераміку можна умовно поділити на три групи. До першої належать уламки великих горщиків (діаметр вінець від 16 до 22, товщина стінок 0,9—1 см) з шерехатою горбкуватою поверхнею (рис. 1, 3—5), невеликою кількістю піску і значними домішками шамоту в глиняному тісті. Вінця слабо профільовані. Аналогічна кераміка відома з пам'яток в селах Нові Безрадичі та Казаровичі². Друга група — фрагменти стінок сіро-чорного кольору з горбкуватою поверхнею та значними домішками жорстви (рис. 1, 6). До третьої групи належить посуд, поверхня якого і край вінець прикрашені навскісним розчісуванням (рис. 1, 1, 2). Вінця слабо профільовані, горизонтально зрізані. Здебільшого це фрагменти великих горщиків (діаметр вінець понад 20, товщина стінок 0,9—1 см). Колір, склад глини подібний до кераміки першої групи, однак поверхня її загладжена.

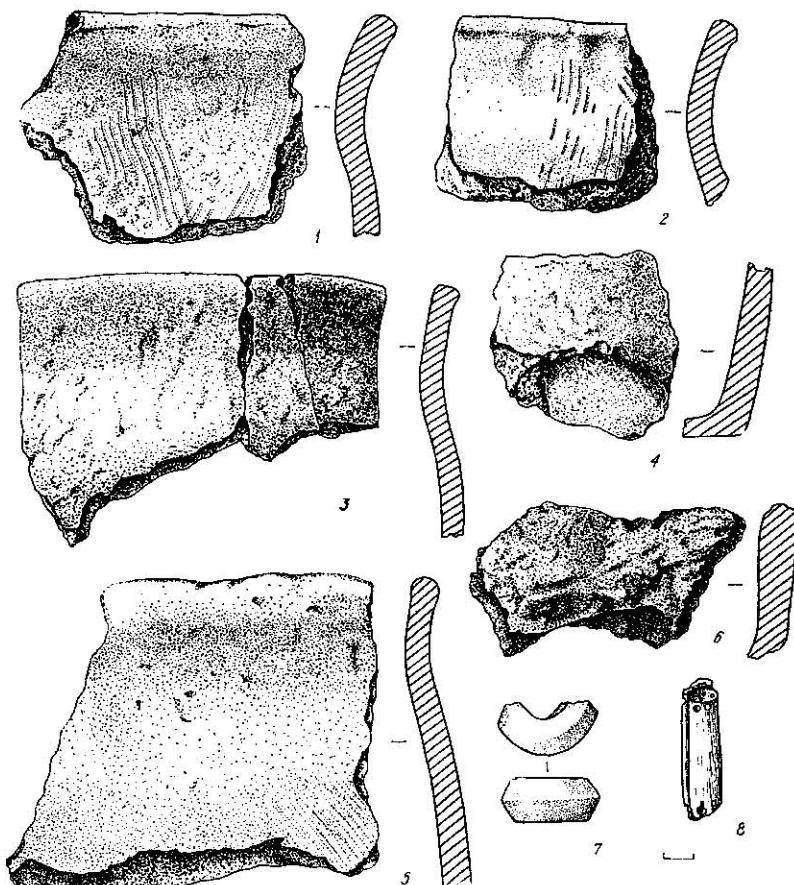

Рис. 1. Матеріали з розкопок на Смородинському узвозі (1—8).

Крім фрагментів кераміки на Смородинському узвозі трапилися уламок прясла, бронзова пронизка (рис. 1, 7, 8), печина, залізний та керамічний шлаки, кістки тварин.

Особливу увагу привертає ливарна формочка (рис. 2, а, б, г) прямокутної форми розміром $28 \times 44 \times 14$ мм, яка виготовлена з піщаниця бурого кольору. На робочій поверхні знаходиться врізане зображення, призначене для виливання прикрас. До нього прорізано литник. Зображення складається з трьох кіл, між якими вписано ромб (рис. 2, а). На торці формочки — заглиблене зображення у вигляді двох концентричних кіл (рис. 2, б). Внутрішне коло дещо зміщене вбік. Зображення затерте. На думку М. А. Сагайдака, концентричне зображення на торці є клеймом майстра³. Однак, можливо, це була форма для виливання прикрас у вигляді бляшок, про що свідчать заглиблення, яке нагадує литник, і спектральний аналіз, який виявив слідові рештки металу. На протилежному торці формочки — поздовжня заглиблена лінія, яка звужується (рис. 2, г).

Для визначення складу металу, з якого виливалися прикраси, ливарна формочка була піддана якісному емісійному спектральному

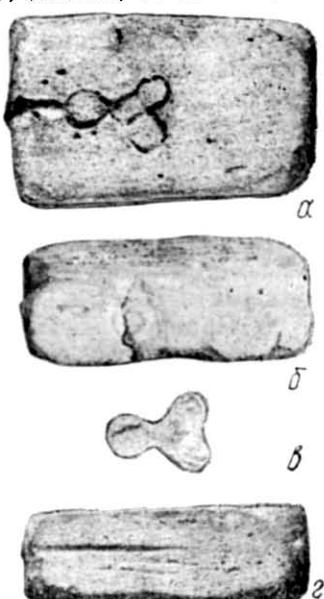

Рис. 2. Ливарна формочка з Смородинського узвозу та відливка (а—г).

аналізу в Київському науково-дослідному інституті судових експертіз (аналіз проводила науковий співробітник Г. І. Мілевська). Нашарування речовини зеленувато-голубого кольору в верхній частині однієї з стілок заглиблення робочої поверхні дало можливість визначити її хімічний склад і встановити наявність мікрочастинок (таблиця). Найвірогідніше, що прикраси виливалися з міді або її сплавів. Слідові рештки цього ж металу виявлені і на торцевому зображеннянні.

Результати емісійного спектрального аналізу*

Лінія спектра, Å°	Оцінка почерніння ліній у спектрограмах об'єкта	Лінія спектра, Å°	Оцінка почерніння ліній у спектрограмах об'єкта
2506,90	XX	3247,54	XX
2516,12	XX	3273,96	X
2675,96	сліди	3280,68	X
2794,82	X	3382,89	X
2798,27	X	3302,59	сліди
2802,00	X	3345,02	сліди
2833,07	сліди	3349,41	X
3020,640	X	3361,27	X
3021,073	X	3944,03	XXX
3059,82	сліди	3961,59	XXX

* сл. — аналітична лінія в спектрі слаба; X — кількість знаків «X» відповідає візуально оціненої інтенсивності аналітичної лінії в спектрі.

Зображення на робочій поверхні виріzano таким чином, що внутрішні площини кругів і ромба виділяються. При виливанні за таким зображенням отримували прикраси з заглибленими гніздами округлої та ромбічної форм (рис. 2, в). Ці площини збереглися не на повну висоту, частково загладжені, пошкоджені. Затертість в центральній частині зображення не дозволяє точно визначити, було це просто заглиблення чи ромбічний щиток на прикрасі. Гнізда виробу не зовсім правильної форми, нечіткі, неглибокі (максимальна глибина 0,9—1,0 мм). Виріб прикрашався лише з одного боку, протилежний бік — загладжений.

Форма прикраси, наявність гнізд дають підстави говорити про те, що прикраси, які виливалися в формочці, відносяться до виробів з виїмчастими емалями. Саме для них і є характерними геометричність прикраси, ромбічна і кругла форми гнізд, оздоблення виключно з лицьового боку⁴. До найбільш ранніх речей з емалями відносяться вироби, невеликі за розмірами, з неглибокими гніздами, простої, не зовсім чіткої форми⁵. Всі ці риси притаманні виробу, вилитому в формочці з Смородинського узвозу. Про ранню дату свідчить наявність в культурному шарі пам'ятки бронзової пронизки, прясла, ліпної кераміки з розчісуванням, яка відноситься до II—III ст.⁶, а також відсутність черняхівського імпорту, типового для IV ст. Таким чином, формочку можна датувати III ст.

Прикраси з виїмчастими емалями на сьогодні відомо кілька сотень, проте формочка для їх виливання знайдена вперше, не враховуючи двобічної кам'яної формочки з Старої Ладоги. З одного боку староладозької знахідки є зображення для виливання невеликої трирогої лунниці та бляшки, з іншого — для трикутної привіски-деривата (рис. 3). Формочка виявлено на рівні будівель IX ст.⁷ В. І. Равдонікас, а слідом за ним Г. Ф. Корзухіна визначили цю знахідку як ливарну формочку для прикрас з виїмчастими емалями⁸. Однак можливість її співвідношення з емалевими виробами викликає сумніви. Насамперед це пов'язано з датуванням виїмчастих емалей і формочки, знайденої в культурному шарі IX ст.

На пам'ятках київської культури відомо п'ять знахідок емалей⁹, що дозволяє пов'язувати ці прикраси з даною культурою, яка існувала

в II—V ст. Ареал поширення випадкових знахідок емалей співпадає з пам'ятками київської культури в Середньому Подніпров'ї. Таке ж датування (в межах III—IV ст. або другої половини II—IV ст.) прийняте в останніх працях про емалі Прибалтики¹⁰. До того ж є певні стилізові відмінності між емалевими прикрасами і зображеннями на формочці з Старої Ладоги. Трикутний корпус виробу з емаллю являє собою, як правило, гладенький щиток, гніздо для емалей або проріз. В центрі корпусу староладозької привіски розташовані півнамистини, тому заповнення трикутника емаллю викликає сумнів. Зовсім різні і закінчення у прикрас з емаллю і даної привіски. Емалі мають ажурне зачінення або емалеві вставки на кінцях. Кінці староладозької привіски прикрашені півнамистинами, закріпленими на тонких стержнях, причому оформлені всі кінці привіски, а не тільки нижні, як в емалях. Аналоги трирогої лунниці відомі на території Чехословаччини (Старе Місто), де вони датуються IX ст.¹¹ Емалі для них не використовувалися. Подібні вироби відомі серед старожитностей сіверян¹². Ймовірно, зображення трикутної привіски синхронне трирогої лунниці, тим більше, що є деяка схожість в оздобленні окремих деталей. Отже, староладозька формочка не могла використовуватися для виливання прикрас з емаллю.

Таким чином, до виробів з виїмчастими емалями відноситься лише формочка з Смородинського узвозу. В археологічній літературі існує дві думки на походження виробів з виїмчастими емалями в Середньому Подніпров'ї. Частина дослідників (Х. А. Моора, Б. О. Рибаков, В. В. Седов та ін.) вважають, що емалі Середнього Подніпров'я прибалтійського походження, інші (В. М. Даниленко, Є. Л. Гороховський та ін.) — місцевого, дніпровського.

Дослідження поселень Тайманове і Абідня кінця II—V ст. (Білорусія), де разом з лунницями трапились тиглі з залишками емалі такого ж складу, як і в прикрасах¹³, підтвердили припущення про дніпровське виробництво емалей.

Ливарна формочка для прикрас з виїмчастими емалями з Смородинського узвозу є ще одним свідченням дніпровського походження таких виробів.

Л. Е. СКИБА

Находка литейной формочки III в. н. э. в Киеве

Резюме

В 1981 г. при раскопках на Смородинском спуске (Кирилловские высоты) в культурном слое, который относится к киевской культуре, среди различных археологических материалов была найдена литейная формочка III в. н. э. для отливки украшений с выемчатыми эмалями, послужившая еще одним подтверждением местного (днепровского) производства изделий подобного рода.

¹ Сагайдак М. А. Раскопки на Киевоподоле. — АО 1981 г., М., 1983, с. 318.

² Даниленко В. М. Пізньозарубинецькі пам'ятки київського типу. — Археологія,

Рис. 3. Ливарна формочка та гіпсові відливки (Стара Ладога, 1947 р.)

1976, 19, с. 65—92; Максимов Е. В., Орлов Р. В. Поселение и могильник второй четверти I тысячелетия н. э. у с. Казаровичи близ Киева — В кн.: Раннесредневековые восточнославянские древности. Л., 1974, с. 11—21.

³ Сагайдак М. А. Указ. Соч., с. 318.

⁴ Корзухина Г. Ф. Предметы с выемчатыми эмалями V — первой половины VI в. н. э. в Среднем Поднепровье. — Л., 1978, с. 17.

⁵ Кухарская Е. Н., Терпиловский Р. В. Некоторые типы лунниц III—V вв. в Среднем Поднепровье. — В кн.: Древности Среднего Поднепровья. Киев, 1981, с. 75.

⁶ Горюнов Е. А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. — Л., 1981, с. 38, 39.

⁷ Равдоникас В. И. Старая Ладога: (Из итогов археол. исслед. 1938—1947 гг.). — СА, 1950, № 12, ч. 2, с. 36—38.

⁸ Равдоникас В. И. Указ. соч., с. 38; Корзухина Г. Ф. Указ. соч., с. 61, 62.

⁹ Горюховский Е. Л. Хронология украшений с выемчатой эмалью Среднего Поднепровья. — В кн.: Материалы по хронологии археологических памятников Украины. Киев, 1982, с. 127.

¹⁰ Горюховский Е. Л. Указ. соч., с. 130.

¹¹ Dekan J. Vel'ká Morava. — Bratislava, 1979, p. 179, 180; tabl. 154.

¹² Седов В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв. — В кн.: Археология СССР. М., 1982, табл. 36, 37.

¹³ Поболь Л. Д., Наумов В. Д. О некоторых предметах материальной культуры селища Абидни. — В кн.: Докл. к XI конф. молодых ученых БССР. Минск, 1967, с. 424—441.

Н. С. АБАШИНА

Ранньослов'янське поселення Обухів VII на Стугні

Одним із найважливіших завдань при дослідженні східнослов'янського етногенезу є вивчення матеріальної культури, процес її розвитку, хронологічні та генетичні зв'язки між пам'ятками. При цьому велике значення належить вивченю певних регіонів, насамперед Середнього Подніпров'я, — території, де зафіксовані пам'ятки від рубежу н. е. до Київської Русі.

Дослідження вузької локальної території проводяться в північних районах Середнього Подніпров'я біля м. Обухів (нижня течія р. Стугна), де зафіксоване «гніздо» ранньослов'янських поселень, найвизначнішим з яких є Обухів II. На поселенні виявлено понад 40 житлово-господарських комплексів, що являють собою послідовні періоди в розвитку ранньослов'янської матеріальної культури¹.

Не менш важливим щодо виявлення специфічних і типових рис в розвитку східнослов'янської матеріальної культури в

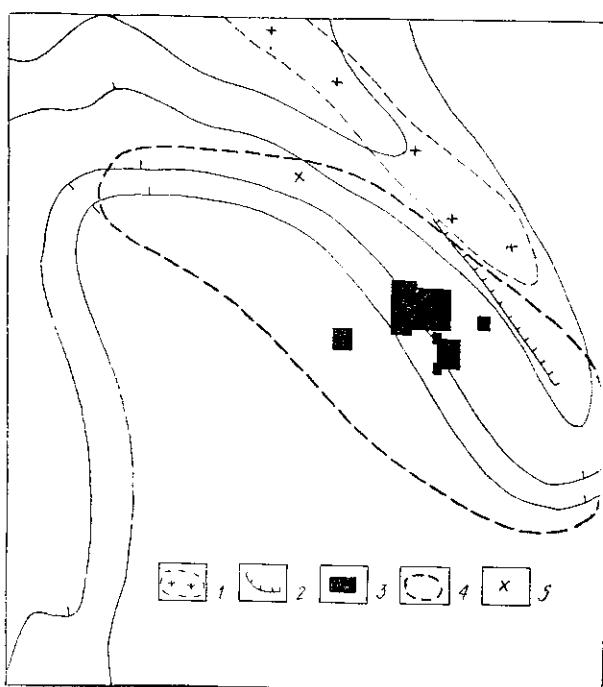

Рис. 1. Схема розкопів на поселенні Обухів VII:
1 — трясовина, 2 — промоїна, 3 — розкопи, 4 — при-
близна територія поселення, 5 — місце знахідки серпа.

різні періоди I тисячоліття н. е. є вивчення пам'яток, розташованих в безпосередній близькості до Обухова II. Одним з таких поселень є Обухів VII, що знаходиться на відстані 3 км, на південний захід від Обухова II, і досліджувалось протягом 1978—1983 рр.

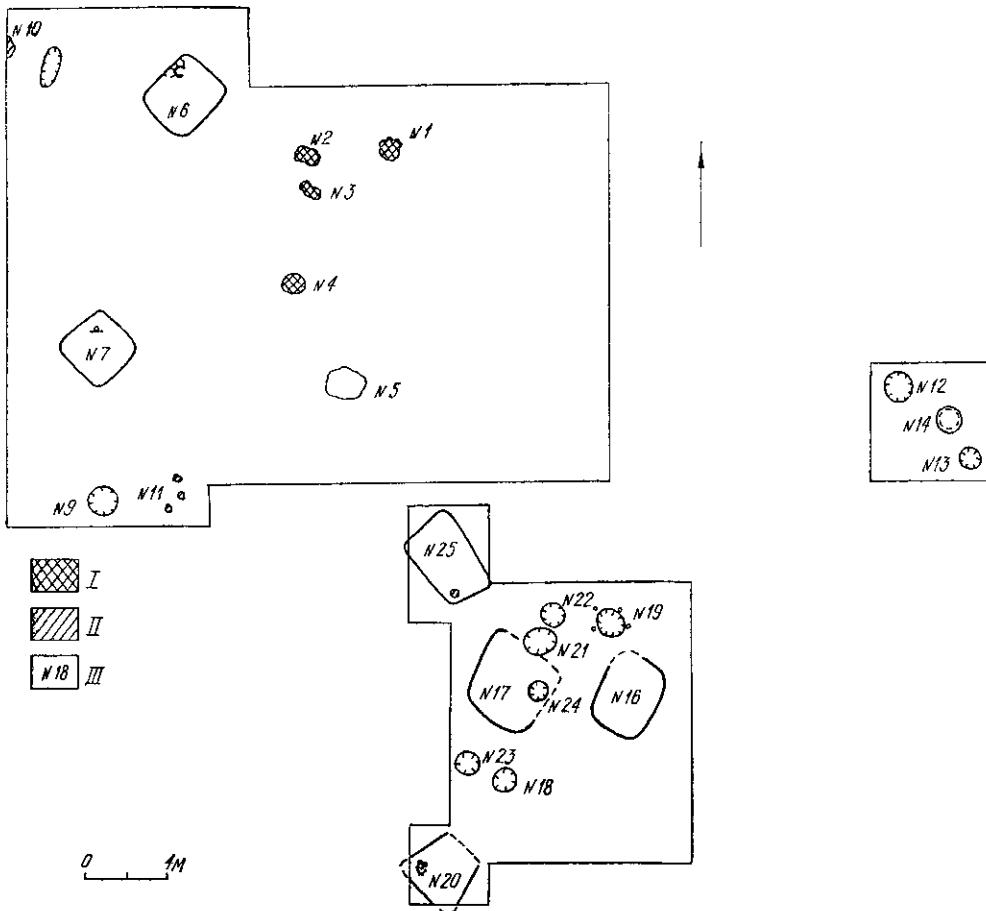

Рис. 2. Схема розташування об'єктів на дослідженній ділянці поселення Обухів VII: I — печі поза житлами; II — скучення глиняної обмазки; III — нумерація розкопки об'єктів.

Поселення Обухів VII розміщене на південно-східній околиці м. Обухова Київської обл. на плато правого берега р. Кобрини (південна притока р. Стугна). Поселення займає схили заболоченої балки складного профілю (уроч. Рухів Яр) і має площину приблизно 3 га. Територія поселення розорюється (поле радгоспу ім. ХХV з'їзду КПРС). Розкопки проводились в центральній частині поселення, де в підйомному матеріалі було зафіксовано чимало кераміки I тисячоліття н. е. Відкрита площа становить 820 м² (рис. 1).

Культурний шар дослідженої ділянки досягає в деяких місцях глибини 1 м. Значну кількість матеріалу I тисячоліття н. е. зібрано в орному шарі (0,25—0,3 м), нижче якого зафіксовано шар гумусованого суглинку, що в окремих випадках має потужність до 0,6—0,7 м, отже сягає глибини до 0,9—1 м. З цим шаром пов'язані всі заглиблені археологічні об'єкти. Нижче починається шар лесовидного суглинку. В тих місцях, де археологічні об'єкти не зафіксовані, культурний шар не перевищує глибини 0,4—0,5 м.

На поселенні досліджено 25 житлово-господарських комплексів, з яких 20 відноситься до I тисячоліття н. е. Культурно-хронологічну належність 5 комплексів встановити не вдалось. Це — господарська споруда № 5, господарська яма № 9 та будівельні залишки № 10, 11, 15 у вигляді аморфних скучень глиняної обмазки та перепаленої глини. Крім того, зафіксований шар скіфського часу, зустрічаються окремі фрагменти кераміки доби бронзи (рис. 2).

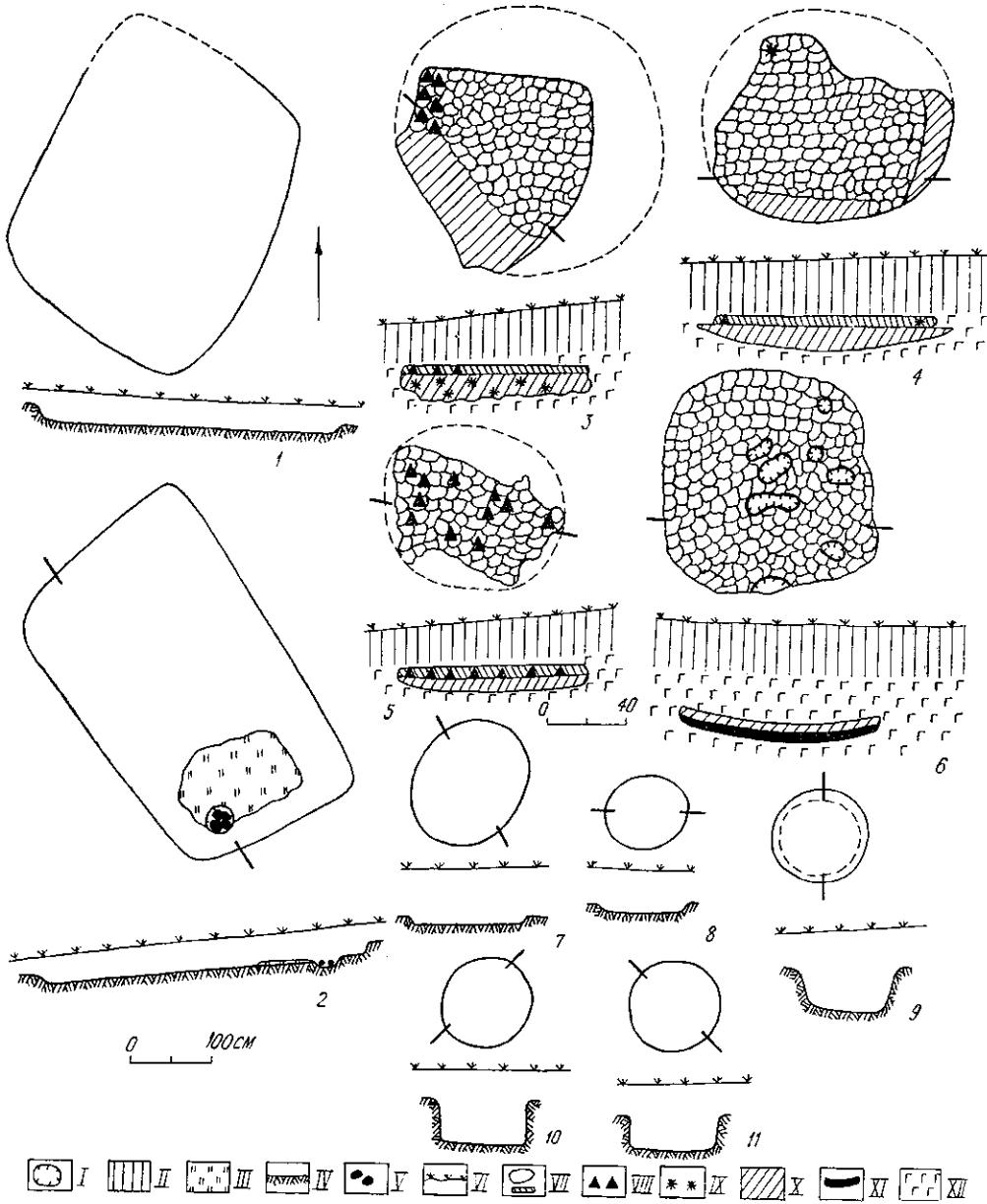

Рис. 3. Плани, профілі та розрізи об'єктів київської культури:

1 — споруда 16; 2 — житло 25; 3 — піч 1; 4 — піч 2; 5 — піч 3; 6 — піч 4; 7 — яма 12; 8 — яма 13; 9 — яма 14; 10 — яма 18; 11 — яма 23; I — ямки; II — орній шар; III — залишки глинобитної підлоги; IV — материк; V — керамічний щлак; VI — сучасна поверхня; VII — підмазка череня; VIII — кераміка; IX — уламки мінералу; X — глиняна обмазка жовтого кольору; XI — глиняна обмазка, перепалена до червоного кольору; XII — гумусовий суглинок.

Досліджені житлово-господарські комплекси 1 тисячоліття н. е. репрезентують два послідовних періоди функціонування поселення. Первій пов'язаний з об'єктами київської культури, другий — з ранньосередньовічними комплексами кінця V — середини VIII ст. н. е.

До київської культури на поселенні Обухів VII належать залишки 7 житлово-господарських споруд і 5 господарських ям.

Залишки споруди № 16 відкриті у вигляді котлована прямокутної форми, орієнтованого діагоналями по лінії північ — південь. Котлован зафікований на глибині 0,3 м від сучасної поверхні. Заповнення його являє собою гумусний суглинок темного кольору з фрагментами кераміки, кісток тварин, глиняною обмазкою з відбитками дерев'яних кон-

структурі та перепаленою глиною. Дно котлована, що, імовірно, збігавось з долівкою споруди, являє собою світлий суглинок і має глибину 0,45 м від сучасної поверхні. Про каркасну конструкцію стінок свідчить глиняна обмазка з відбитками пруття. Залишки опалювальної споруди не збереглись. Площа котлована складала 12 м² (3,8×3,2) (рис. 3, 1).

В заповненні котлована виявлені уламки кераміки, що належать семи посудинам. Виділяється фрагмент ліпної біконічної корчаги, формувальна маса якої має домішки великорозмірного шамоту, поверхня зберігає сліди загладжування пальцями.

Залишки споруди № 17 виявлені на відстані 2,1 м на захід від споруди № 16 у вигляді котлована прямокутної форми, орієнтованого діагоналями по лінії північ—півден. Котлован зафікований на глибині 0,3 м від сучасної поверхні, має площину 17 м² (4,2×4 м). Східний кут і прилеглі до нього стінки простежуються погано через те, що вони перерізані господарськими ямами № 21, 24) ранньосередньовічного часу. Заповнення котлована являє собою гумусний суглинок темного кольору, насичений фрагментами кераміки, кістками тварин, глиняною обмазкою з відбитками дерев'яних конструкцій, перепаленою глиною та камінням. Дно котлована, що правило за долівку, являє собою світлий суглинок і розчищено від сучасної поверхні на глибині 0,6 м. Залишки опалювальної споруди не знайдені (рис. 4).

В заповненні виявлені фрагменти кераміки приблизно від чотирьох посудин київської культури. Реконструйовано частину ліпного біконічного горщика великих розмірів, орнаментованого наліпним валиком із заглибинами, та частину ребристої лискованої миски чорного кольору. В тісті горщика є домішки шамоту, поверхня зберігає сліди загладжування пальцями (рис. 5, 8, 10, 18).

В східному кутку споруди трапився фрагмент скляної намистини блакитного кольору, що, імовірно, пов'язаний, як і знахідки уламків кераміки ранньосередньовічного часу, з ямою № 24.

Залишки житлово-господарської споруди № 25 виявлені на відстані 2,2 м на північний захід від споруди № 17 у вигляді котлована прямокутної форми, витягнутого по лінії північний захід — південний схід. Котлован зафікований на глибині 0,3 м від сучасної поверхні, має площину 11 м² (4,3×2,6 м) (рис. 3, 2). Заповнення котлована являє собою гумусний суглинок темного кольору, насичений фрагментами ліпної кераміки, кістками тварин, глиняною обмазкою. Долівка споруди зафікована на глибині 0,38—0,4 м від сучасної поверхні і являє собою світлу, добре утрамбовану глину, нанесену на дно котлована. Найкраще вона збереглась у південній частині. У південному кутку була розчищена яма діаметром 0,3, глибиною 0,1—0,12 м від рівня долівки, що компактно заповнена великими уламками керамічного шлаку. Можна припустити, що це — залишки вогнища або невеликої печі. Безпосередньо біля ями з керамічним шлаком, на долівці, було розчищено багато фрагментів ліпної кераміки. У північному кутку на долівці знайдено фрагмент біконічного сплющеного прясла з широким отвором (рис. 5, 1).

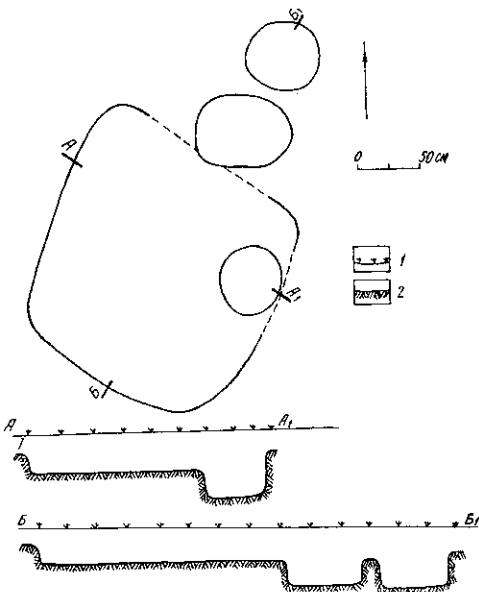

Рис. 4. План і розрізи споруди № 17 та господарських ям 21, 22, 24: 1 — сучасна поверхня; 2 — материк.

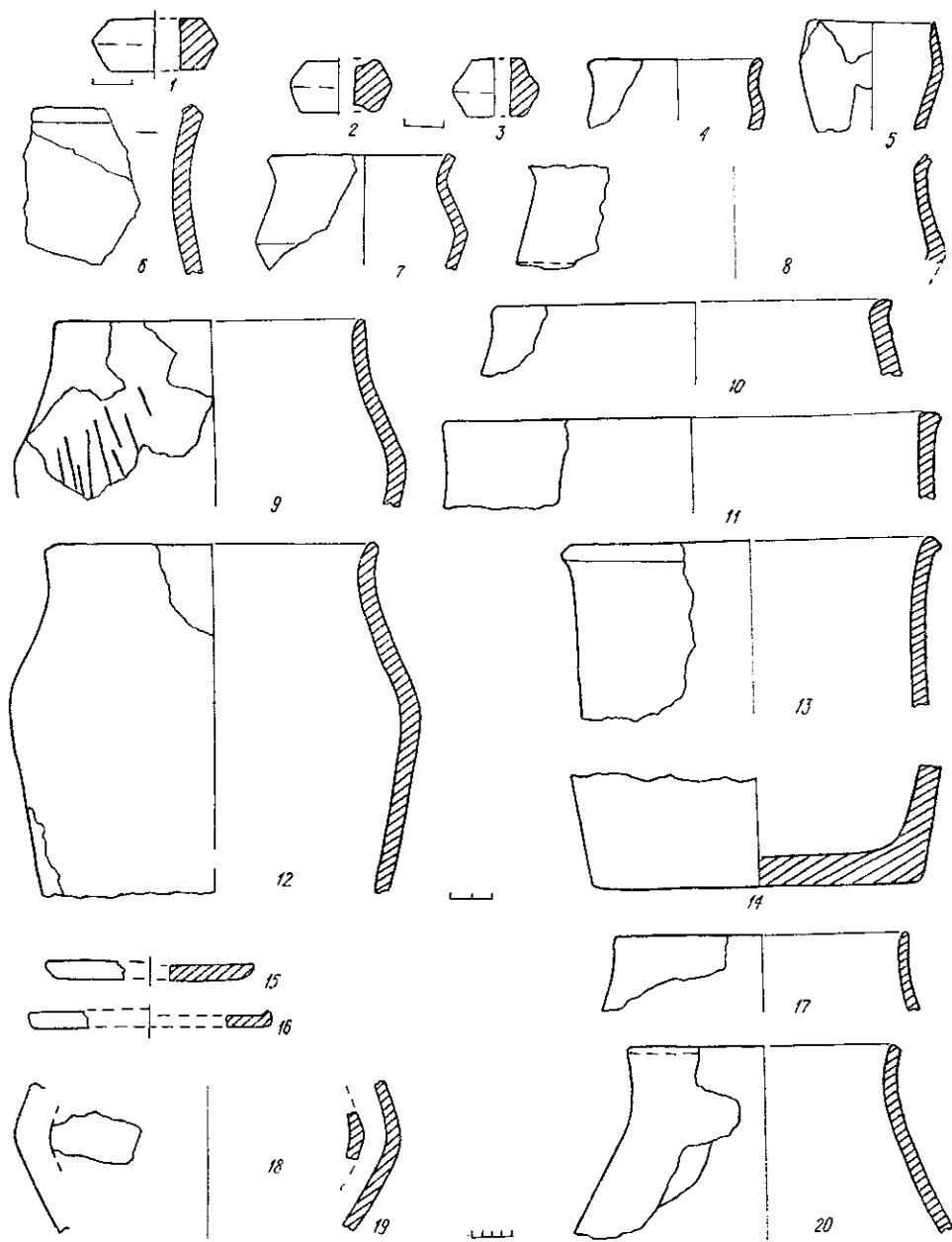

Рис. 5. Глиняні прясла (1—3) та кераміка (4—20) київської культури:
1—7 — житло 25; 2 — яма 23; 3, 4, 9, 16 — культурний шар; 8, 10, 18 — споруда 17; 11, 19 — споруда 16; 12—14, 20 — піч 1; 15 — яма 18; 17 — піч 3.

В заповненні споруди № 25 виявлені фрагменти кераміки, що належать приблизно 10 посудинам київської культури. Серед них виділяються: ліпний ребристий кубок червоного кольору з підложену поверхнею, два ребристі горщики середніх розмірів, орнаментовані штрихами, написаними гребінцем, слабо профільований горщик середніх розмірів з трохи звуженою шийкою і невеликим дном, на поверхні якого добре помітні сліди загладжування пальцями (рис. 5, 5—7).

Виходячи з наведеного опису споруд київської культури, можна припустити, що об'єкт № 25 був житловим, на що вказують конструктивні ознаки та наявність залишків опалювальної споруди. А об'єкти № 16, 17, ймовірніше, були залишками господарських споруд. Крім житлово-

господарських споруд київської культури на поселенні розкриті залишки чотирьох печей, що споруджені поза житлами.

Залишки печі № 1 виявлені на відстані 17 м на північ від житла № 25, на глибині 0,22 м від сучасної поверхні у вигляді череня округлої форми діаметром 1,1 м. З південно-західного боку збереглись глинобитні стінки на висоту до 0,1 м. У верхній частині вони нахилені до середини, що дає можливість зробити припущення про півсферичне склепіння печі. Черінь підмазаний глиною зеленуватого кольору завтовшки 1 см, що збереглася лише в деяких місцях. В північно-західній частині зафіковано керамічну вимостку, зроблену з уламків ліпних посудин, товщина стінок яких досягає 1,5 см. Нижній шар череня являє собою перепалену глину жовтого кольору завтовшки 0,12—0,2 см із включенням уламків мінералу розмірами 8—20 см, що містять окис заліза. Черінь споруджено на гумусному суглинку без підсипки (рис. 3, 3).

В конструкції череня використано 43 уламки кераміки, що належать п'яти ліпним посудинам. Серед них можна реконструювати фрагменти верхніх частин двох біконічних корчаг, ребристий горщик середніх розмірів з високою прямою шийкою та верхню частину слабо профільованого (циліндроконічного) горщика з невиділеними заокругленими вінцями (рис. 5, 12—14, 20).

Залишки печі № 2 трапились на глибині 0,2 м, на відстані 3,2 м на захід від печі № 1. Вони також представлені черенем глинобитної печі округлої форми. Збережені залишки череня мають в діаметрі 0,93 м. Черінь двошаровий. З південного і західного боків збереглись залишки верхнього шару, що являють собою глиняну обмазку жовтого кольору із включеннями уламків ліпної кераміки та мінералу, що містить окис заліза. Нижній шар підмазаний глиною жовтувато-зеленого кольору. Черінь споруджено на підсипці з лесовидного суглинку. Біля східної частини його розкрито скupчення перепаленої глини розміром $0,35 \pm 0,18$ м, що, імовірно, являє собою залишки стінок або склепіння печі. З північного і східного боків печі, на рівні залягання череня простежуються плями перепаленої землі, що утворилися, мабуть, під дією високих температур в період функціонування печі (рис. 3, 4). В конструкції череня було використано чотири фрагменти стінок ліпних посудин, один з яких орнаментовано наліпним валиком.

Залишки печі № 3 у вигляді череня виявлені на глибині 0,25 м, на відстані 0,8 м на південь від печі № 2. Черінь № 3 погано збережений через те, що знаходиться на межі орного шару і гумусного суглинку. Залишки його витягнуті з північного заходу на південний схід і мають розмір $1 \times 0,55$ м. Черінь одношаровий складної конструкції: глиняна обмазка жовтувато-зеленого кольору завтовшки 1,5 см нанесена на шар кераміки, настелений на перепалену глину жовтого кольору (рис. 3, 5).

В конструкції череня використано 42 фрагменти кераміки від двох біконічних горщиків великих розмірів, що на поверхні мають сліди за-гладжування пальцями (рис. 5, 17).

Залишки печі № 4 у вигляді нижньої частини — череня виявлені на глибині 0,5 м від сучасної поверхні, на відстані 3,8 м на південь від печі № 3. Черінь округлий в плані, його діаметр 1,3 м. З боків черінь трохи піднятий, зниження до центру складає 8—10 см. Черінь двошаровий. Верхній шар являє собою утрамбовану глину червоно-жовтого кольору завтовшки 3—4 см. Нижній шар — сильно перепалена глина червоного кольору завтовшки 1,5—3 см. Обидва шари в багатьох місцях мають отвори, можливо, пошкоджені під час експлуатації печі або пов'язані з конструктивними особливостями. Стінки і склепіння печі не збереглись (рис. 3, 6).

Крім залишків житлово-господарських споруд на поселенні відкрито п'ять господарських ям київської культури.

Яма № 12 розчищена на відстані 19 м на північний схід від споруди № 16. Контури ями зафіковані на глибині 0,6 м від сучасної поверхні. В плані яма має округлу форму діаметром 1,5 м. Стінки ями вер-

тикалльні, дно заокруглене, нерівне. Глибина ями 0,12 м. В засипці виявлені фрагменти кераміки київської культури і кістки тварин (рис. 3,7).

Господарська яма № 13 розкрита на відстані 4 м на південний схід від попередньої. Контури ями зафіксовані на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. В плані має заокруглену форму діаметром 1,15 м. Стінки ями вертикальні, дно заокруглене, нерівне. Глибина ями 0,12 м. В засипці ями — фрагменти кераміки київської культури, кістки тварин (рис. 3, 8).

Господарська яма № 14 виявлена на відстані 1 м на північний захід від ями № 13. Контури ями зафіксовані на глибині 0,5 м від сучасної поверхні. В плані яма має округлу форму, діаметр 1,15 м. Стінки похилі, звужуються в нижній частині, дно горизонтальне, нерівне. Глибина ями 0,5 м від сучасної поверхні. В засипці ями виявлено кілька фрагментів кераміки київської культури (рис. 3, 9).

Господарська яма № 18 виявлена на відстані 1,5 м на південь від споруди № 17. Контури ями зафіксовані на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. В плані яма має округлу форму, діаметр 1,1 м. Стінки ями вертикальні, дно рівне, горизонтальне. Глибина ями 0,6 м (рис. 3, 10). В засипці і на дні ями виявлені фрагменти кераміки, що належать восьми посудинам київської культури, та кістки тварин. Серед кераміки виділяються уламки диска-жаровні, привертає увагу частина низької біконічної посудини з товстим денцем (рис. 5, 15).

Господарська яма № 23 виявлена на відстані 1 м на захід від ями № 18. Контури її зафіксовані на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. Яма має округлу форму діаметром 1,2 м. Стінки ями вертикальні, дно рівне, горизонтальне. Глибина ями 0,84 м (рис. 3, 11). В засипці та на дні виявлені фрагменти кераміки, що належать трьом посудинам київської культури, біконічне прясло та кістки тварин (рис. 5, 2).

Найбільш масовим матеріалом київської культури з поселення Обухів VII є кераміка, що становить понад 800 фрагментів.

За функціональними ознаками основу керамічного комплексу складає кухонний (горщики, диски) і тарний (корчаги) посуд.

Ліпний кухонний посуд за формами різноманітний. Переважають округлобокі і біконічні горщики, порівняно невелика кількість слабо профільованих посудин. Більшість посудин неорнаментовано. Кераміка має переважно червонувато-бурий, рідше — жовтуватий колір. Випал нерівномірний. Формувальна маса готувалась з червоної глини з домішкою грубозернистої шамоту та піску. Поверхня посудин горбкувата, в більшості має сліди загладжування пальцями, особливо виразні в середній частині, інколи підлощена.

Корчаги з поселення Обухів VII мають біконічну форму, виразне, трохи загладжене ребро, розташоване біля середини висоти, трохи відігнуті назовні заокруглені вінця (рис. 5, 17—20). Про наявність округлобоких корчаг свідчить лише кілька фрагментів верхніх частин (рис. 5, 6). Інколи корчаги прикрашені у верхній частині, під вінцями наліпним валиком, що у деяких випадках орнаментований заглибинами або насічкою. Аналогії для них знаходимо в Казаровичах, Ходосівці (Діброва)².

Горщики середніх і малих розмірів поділяються на два типи: округлобокі та ребристі. Перші мають округлі високі плічка, поставлені на 2/3 висоти посудини, порівняно широку шийку, трохи відігнуту назовні, заокруглені або навкісно зрізані вінця. Ребристі горщики стрункі, з трохи заокругленим ребром, що розташоване приблизно на середині висоти. Вінця трохи відігнуті, зрізані або заокруглені. Частина ребристих посудин, переважно малих розмірів, має підлощену поверхню (рис. 5, 10, 12).

Слід відзначити, що серед посудин саме цього типу зустрічаються горщики, орнаментовані по всій поверхні штрихованими розчосами, нанесеними за допомогою гребінця. Аналогічна орнаментація пов'язується

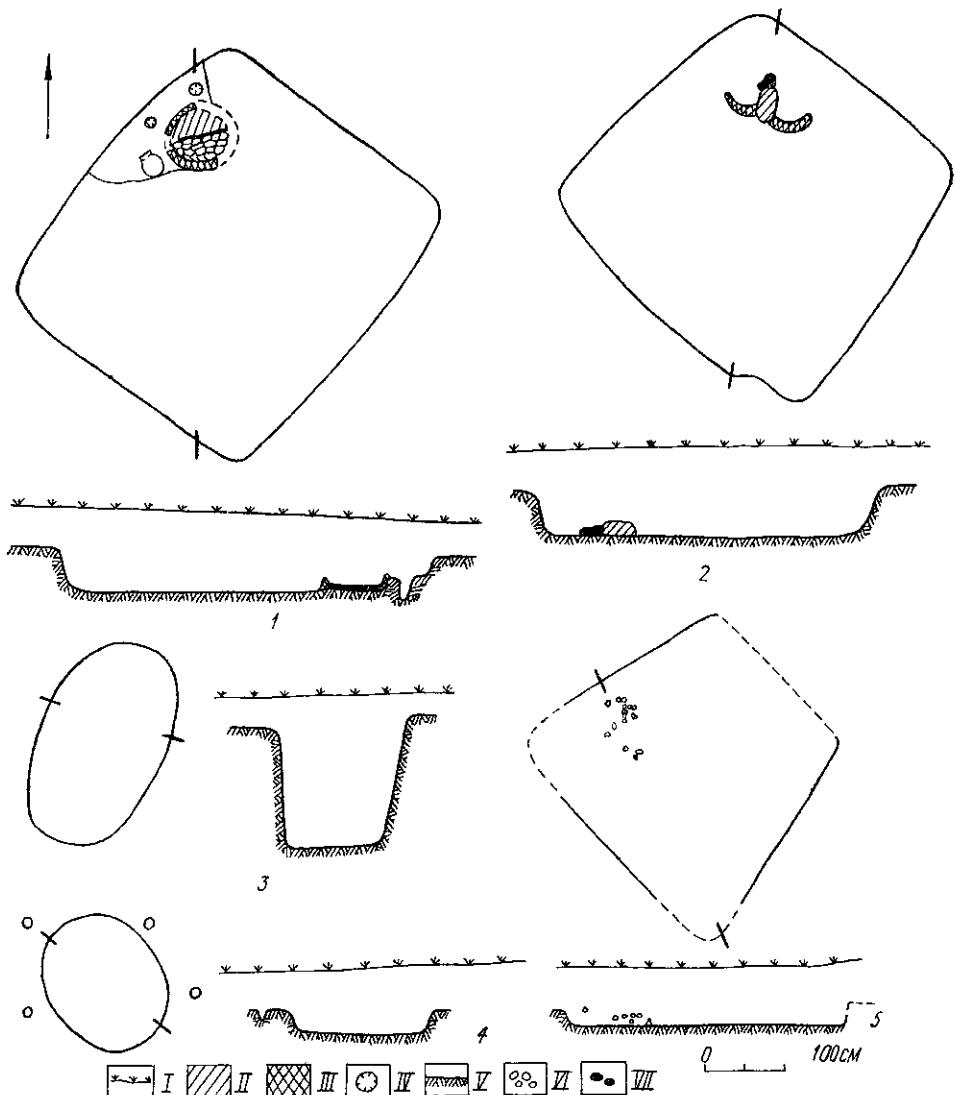

Рис. 6. Плані та розрізи ранньосередньовічних об'єктів:

I — житло 6; 2 — житло 7; 3 — яма 8; 4 — яма 19; 5 — житло 20; I — сучасна поверхня; II — обмазка жовтого кольору; III — глиняна обмазка червоного кольору; IV — ямки від стовпів; V — материк; VI — керамічний шлак; VII — уламки мінералу.

з північними елементами і в Середньому Подніпров'ї відома лише на окремих пам'ятках³ (рис. 5, 9).

Слабо профільовані посудини на поселенні Обухів VII подано уламками кількох тюльпановидних горщиків середніх розмірів з невиділеною шийкою і заокругленими вінцями (рис. 5, 11, 13).

Диски з поселення Обухів VII представлені двома типами. Це — вироби, виготовлені з глини з домішкою піску та дрібнозернистого шамоту, без закраїн або з трохи потовщеним краєм. Одна з площин — ретельно загладжена. До другого типу відносяться диски з ледве виділеним бортником та старанно загладженими верхньою та нижньою поверхнями (рис. 5, 15, 16).

Столова кераміка на поселенні Обухів VII подана фрагментами гострореберних лискованих мисок чорного кольору та тонкостінним кубком червоного кольору із підлощеною поверхнею, що має заокруглене ребро, розташоване у верхній частині посудини, невиділену шийку і заокруглені вінця (рис. 5, 5, 8).

Для повної характеристики керамічного комплексу київської культури треба додати поодинокі знахідки із культурного шару поселення уламків кружальної кераміки черняхівської культури, кухонної і столової, лискованої, що датується IV ст. н. е.

На поселенні знайдено три глиняних прясла, що відносяться до київської культури. Два з них сплющені, мають гострореберну біконічну форму і підлощену поверхню, третє має заокруглене чітко виражене ребро (рис. 5, 1—3). Аналогічні прясла відомі в Казаровичах, Нових Безрадичах тощо⁴.

Аналогії для матеріалу київської культури з поселення Обухів VII в Середньому Подніпров'ї знаходимо на пам'ятках: Нові Безрадичі, Бортничі, Казаровичі, Ходосівка (Діброва)⁵. Але найповніші походять з пам'яток Обухів II, Обухів III. Матеріал київської культури з поселення Обухів VII відповідає ранньому етапу функціонування поселення Обухів II (комплекси першого та другого типів), що датується IV — початком V ст. н. е.⁶ Таким чином, характер описаного матеріалу і наведені аналогії дозволяють датувати комплекси київської культури поселення Обухів VII IV — початком V ст. н. е.

Наступний період функціонування поселення представлений трьома житлово-господарськими комплексами та чотирма господарськими ямами. Залишки житла № 6 виявлені на відстані 5 км на північний захід від печі № 2 у вигляді прямокутного котлована, орієнтованого діагоналями за сторонами світу. Верхня межа котлована зафіксована на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. Площа його 10,5 м² (3×3,5 м). Заповнення являє собою гумусний суглинок темного кольору, в якому знаходяться фрагменти ліпної кераміки, кістки тварин. Долівка житла зафіксована на глибині 0,8 м від сучасної поверхні. Вона являє собою добре утрамбовану глину зеленуватого кольору, нанесену на світлий суглинок (дно котлована). Про каркасну конструкцію стінок житла свідчить значна кількість глиняної обмазки з відбитками пруття, що знайдена у заповненні котлована (рис. 6, 1).

В північному кутку житла розкриті залишки нижньої частини глиnobитної печі, округлої в плані, діаметром 0,7 м. Стінки печі збереглись на висоту до 11 см. Їх верхня частина має незначний нахил до середини. В південній частині печі частково зберігся черінь, підмазаний зеленувато-жовтою глиною. Через погану збереженість східної частини печі неможливо визначити точне місцезнаходження челюстів. Найбільш вірогідно, що вони були розташовані в південно-східній частині і звернені до центру житла.

Під завалом склепіння і стінок печі знайдені уламки жаровні із світлої глини та ліпної кераміки.

З конструктивних особливостей житла слід відзначити вирізану в суглинку приступку заввишки 0,16—0,18 м від рівня долівки, розташовану між західною стінкою житла і західною стінкою печі. На цій приступці розкриті дві ямки від стовпів діаметром 0,13 і 0,11, глибиною 0,19—0,25 м.

На відстані 0,14—0,15 м від західної стінки печі, на приступці виявлено уламок верхньої частини великого ліпного горщика з високими заокругленими плічками. Збереглись вінця, орнаментовані заглибинами, зробленими паличкою, і шийка середніх розмірів. У глині — домішки шамоту, колір червонувато-коричневий, поверхня загладжена (рис. 7, 25).

В печі житла № 6 під завалом стінок і склепіння виявлено фрагменти від 12 посудин. Серед них виділяється фрагмент верхньої частини ліпного горщика середніх розмірів з трохи відігнутими, майже прямыми вінцями і низькими заокругленими плічками (рис. 7, 6).

Всього у заповненні котлована житла № 6 знайдено фрагменти кераміки приблизно від 6 посудин. За технологічними ознаками кераміка однотипна: має загладжену поверхню, червонувато-бурий колір, формувальна маса складається з червоної глини з домішкою шамоту і піску, випал нерівномірний. За формами — це горщики, що мають чітко

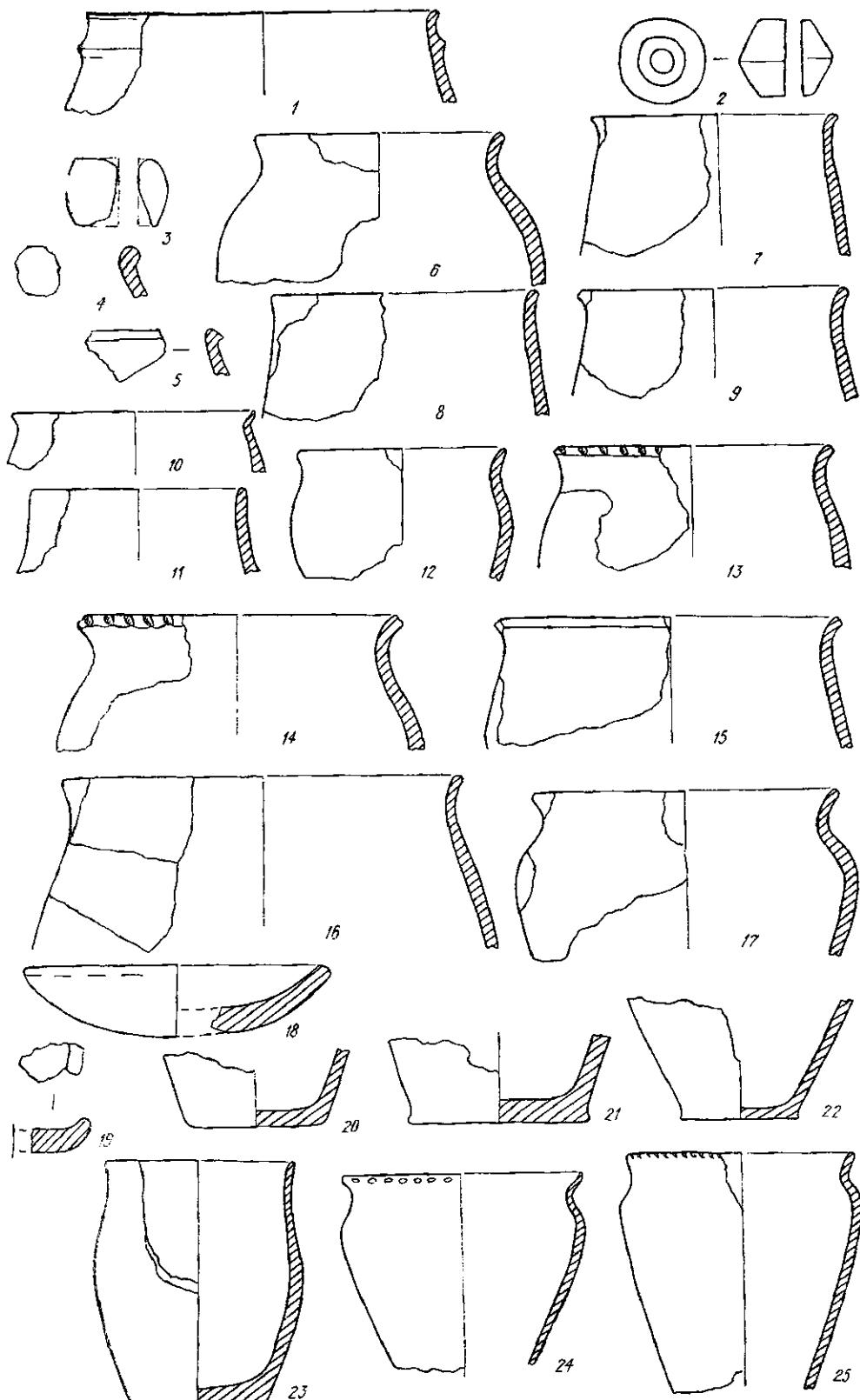

Рис. 7. Ранньосередньовічна кераміка (1, 4—25) та глиняні прядла (2, 3):

1, 4, 5, 10 — житло 20; 6, 17, 25 — житло 6; 7 — яма 19; 3, 8, 9, 12, 15, 19, 23 — культурний шар; 11, 13, 14 — яма 22; 2, 16, 20, 22 — яма 24; 18, 21 — яма 21; 24 — житло 7.

виражені плічка, поставлені дещо вище 2/3 висоти посудини, та відігнуті назовні вінця. В заповненні житла також виявлено залізний ніж з трикутною спинкою та уламок проколки, зробленої з трубчастої кістки (рис. 7, 17, 25; 8, 3, 4).

Залишки житла № 7 виявлені на відстані 10 м на південний захід від житла № 6 у вигляді прямокутного котлована, орієнтованого діагоналями за сторонами горизонту. Площа котлована дорівнює 9 м² (3×3 м), верхня межа зафіксована на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. Заповнення котлована являє собою темний гумусний суглинок з кістками тварин, фрагментами кераміки, перепаленої глини та вугілля.

Дно котлована зафіксовано на глибині 0,9 м від сучасної поверхні у вигляді добре загладженого суглинку світлого кольору. Імовірно, що дно котлована і долівка житла співпадали (рис. 6, 2).

Чимало глиняної обмазки з відбитками пруття, знайденої у заповненні котлована, свідчить про каркасну конструкцію стінок житла.

У північному кутку котлована на глибині 0,6 м від сучасної поверхні зафіксовано скупчення перепаленої округлої форми розміром 0,5—0,7 м. Після розчистки встановлено, що це — залишки глинобитної печі поганої збереженості. Піч мала складну конструкцію; на дні котлована було споруджено округлу площадку заввишки 8—10 см з уламків мінералу, що містив окиси заліза та глинняних вальків. Поверхня цього підвищення підмазана шаром добре утрамбованої світлої глини, на якій, певно, і було споруджено склепіння печі. Про це свідчить багато уламків перепаленої глини на підвищенні та біля нього. Під завалом перепаленої глини знайдено кілька уламків ліпної кераміки, що належать ліпному горщику великих розмірів з великими заокругленими плічками, відігнутими назовні вінцями, прикрашеними пальцевими заглибинами (рис. 7, 24).

Рис. 8. Вироби з глини (5), кістки (3) і заліза (1, 2, 4, 6, 7); 1, 2, 6, 7 — із культурного шару; 3, 4 — із житла № 6; 5 — із житла № 20.

В заповненні котлована житла виявлені фрагменти кераміки від чотирьох ліпних посудин.

В цілому кераміка із житла № 7 однотипна: поверхня посудин загладжена, дещо горбкувата, колір червонувато-бурий, випал нерівномірний. За формами кераміка аналогічна знайдений в житлі № 6.

Залишки житла № 20 відкриті на відстані 6 м на південний схід від споруди № 17 у вигляді котлована прямокутної форми, орієнтованого також діагоналями за лінією північ — південь. Котлован зафіксований на глибині 0,52 м від сучасної поверхні, має площу 10,5 м² (3,4×3,1 м) (рис. 6, 5). Заповнення котлована — гумусний суглинок темного кольору, в якому знаходяться фрагменти ліпної кераміки, кістки тварин, глиняна обмазка з відбитками дерев'яних конструкцій. В західному кутку на глибині 0,76 м від сучасної поверхні розчищено залишки опалювальної

споруди у вигляді аморфного розвалу, що складався з великих уламків перепаленої глини. На цьому ж рівні на відстані 1,4 м південніше знаходилася ліпна плошка (рис. 8, 5). Нижче вказаного рівня практично не зафіковано кераміки I тисячоліття н. е., хоча до глибини 1,4 м від сучасної поверхні йде культурний шар з виразними уламками кераміки скіфського часу. Таким чином, можна вважати, що долівка споруди фіксується на рівні залягання розвалу (0,76 м від сучасної поверхні).

В заповненні житла № 20 виявлені фрагменти кераміки, що належать 13 посудинам. Виділяються фрагменти верхньої частини ліпного горщика великих розмірів, прикрашеного наліпним валяком, та верхньої частини ліпного горщика з округлими плічками і потоншеними відігнутими назовні вінцями (рис. 7, 1, 10).

Господарська яма № 8 виявлена на відстані 4,5 м на захід від житла № 6. Контури ями зафіковані на глибині 0,3 м від сучасної поверхні. В плані яма має овальну форму розміром $2 \times 1,3$ м. Великий діаметр орієнтований за лінією північний схід — південний захід. Глибина ями 1,35 м. Стінки в нижній частині дещо звужуються донизу. Дно ями горизонтальне, розмір $1,7 \times 1$ м (рис. 6, 3). На стінках в деяких місцях збереглася підмазка світлою глиною. В заповненні ями знайдено невелику кількість кераміки і кісток тварин. На дні ями матеріал не зафікований. Більшість кераміки, виявленої в заповненні, відноситься до третьої четверті I тисячоліття н. е. Це фрагменти горщиків з вертикальними або трохи відігнутими назовні вінцями. Незначна частина кераміки із заповнення ями належить до київської культури. Це насамперед фрагмент нижньої частини посудини, орнаментованої штрихами, нанесеними гребінцем. Цікаво відзначити, що у формувальній масі, з якої виготовлено денце, виявлено великий уламок ліпної посудини, орнаментованої у такий саме спосіб. Привертає увагу і уламок диска-жаровні та два фрагменти стінок посудин бурого кольору з лискованою поверхнею.

Господарська яма № 19 виявлена на відстані 0,7 м на північ від споруди київської культури № 16. Контури ями зафіковані на глибині 0,85 м від сучасної поверхні. В плані яма має овальну форму, витягнуту з північного заходу на південний схід, розмір $1,4 \times 1,2$ м. Стінки ями вертикальні, дно рівне, горизонтальне. Глибина ями 0,23 м. На дні ями трапились великі кістки тварин, а також фрагменти від двох ліпних посудин. Серед них привертає увагу верхня частина слабо профільованого ліпного горщика темного кольору із заокругленими плічками і стягнуту вінцевою частиною; поверхня загладжена, горбкувата від значної домішки шамоту (рис. 7, 7). Біля ями простежувались чотири ямки від стовпів, що мали глибину 5—10, діаметр 10—12 см, які вказують на наявність перекриття (рис. 6, 4).

Господарська яма № 21 трапилася на відстані 2 м на південний захід від ями № 19 (у північно-східній частині споруди № 17). Її контури зафіковано на глибині 0,58 — 0,59 м від сучасної поверхні. В плані яма має овальну форму, витягнуту зі сходу на захід, розмір $1,6 \times 1,2$ м. Стінки вертикальні, дно рівне, горизонтальне. Глибина ями 0,5 м (рис. 4). В засипці та на дні ями — фрагменти ліпної кераміки, кістки тварин, уламки мінералу. Фрагменти кераміки, що походять з ями № 21, належать чотирьом ліпним посудинам, серед яких виділяється фрагмент півсферичної мисочки з навкісно зрізаними вінцями (рис. 7, 18, 21).

Господарська яма № 22 виявлена на відстані 0,25 м на північний схід від ями № 21. Контури ями зафіковані на глибині 0,45 м від сучасної поверхні. В плані яма має округлу форму діаметром 1,1 м. Стінки ями вертикальні, дно рівне, горизонтальне. Глибина ями 0,55 м (рис. 4). В засипці та на дні ями виявлені уламки кераміки ранньослов'янського часу. Серед них можна реконструювати шість посудин (рис. 7, 11, 13, 14).

Господарська яма № 24 виявлена на відстані 1,25 м на південь від ями № 21. Контури її зафіковано на глибині 0,25 м від сучасної поверхні. В плані яма має округлу форму діаметром 1,1 м. Стінки ями вертикальні, дно рівне, горизонтальне. Глибина ями 0,8 м (рис. 4). Приверта-

ють увагу знайдені в засипці глиняне біконічне прясло витягнутих пропорцій з вузьким отвором, стінка якого була пошкоджена в давнину, та уламок проколки, виготовленої з ікла. Кераміка, виявлена в ямі, однотипна. Це уламки ліпних горщиків червонуватого та темного кольорів, що мають заокруглені плічка і стягнуту вінцеву частину. Поверхня загладжена, горбкувата внаслідок значної домішки шамоту, випал нерівномірний (рис. 7, 2, 16, 20, 22).

Ранньосередньовічний керамічний комплекс представлений ліпним кухонним (горщики, сковорідки) та столовим (миска) посудом. Кераміка має переважно червонувато-бурий, рідше — темний, майже чорний колір. Випал посудин нерівномірний. Формувальна маса готувалась з червоної глини з домішкою дрібнозернистого шамоту і піску. Поверхня посудин загладжена, дещо горбкувата від домішки шамоту.

Переважна більшість горщиків має чітко виражені опуклі плічка, розташовані у верхній третині посудини (рідше — більше до середини), відігнуті назовні вінця. Ці горщики нерідко орнаментовані насічкою або защипами по зовнішньому краю вінець (рис. 7, 6, 12—17, 24, 25). Кераміка такого типу походить із житл № 6, 7 та господарських ям № 21, 22. Найближчі аналогії в Середньому Подніпров'ї відомі на поселенні Обухів II, Ходосівка, Сахнівка (улоговина між горами Дівицею і Дегтярною) та інших комплексах, що датуються VII—VIII ст. н. е.⁷

Окремо виділяється керамічний комплекс житла № 20, де поряд з горщиками, що мають опуклі плічка, розміщені у верхній частині посудини і невисокі відігнуті назовні вінця, зустрічаються фрагменти біконічних посудин, в тому числі орнаментовані наліпним валиком під вінцями (рис. 7, 1, 4, 5, 10).

Аналогічні комплекси походять з пам'яток Гута-Михайлівська, Деревка, що датуються V—VI ст. н. е. і пов'язані з пеньківським етапом слов'янських пам'яток⁸.

До цього ж періоду можна віднести горщики малих і середніх розмірів з пологими заокругленими плічками, розташованими більше до середини висоти, стягнутою горловиною і дещо відігнутими назовні заокругленими вінцями. Колір цих посудин темний, майже чорний. Посудини такого типу походять з господарської ями № 19, із засипки господарської споруди № 5, а також із культурного шару поселення, не пов'язаного з об'єктами (рис. 7, 7—9, 23). Цілком аналогічні посудини складають основу керамічного комплексу третього типу поселення Обухів II. Аналогії відомі в Середньому Подніпров'ї на пам'ятках Сахнівка (уроч. Гончариха) та Нові Безрадичі в комплексах, що датуються дослідниками V—VI ст. н. е.⁹ До цього ж періоду можна віднести також фрагмент сковорідки, що має невисокий борт (рис. 7, 19).

Столовий посуд представлений ліпною мисочкою півсферичної форми із навскісно зрізаними вінцями, поверхня якої ретельно загладжена, а формувальна маса містить велику кількість дрібнозернистого шамоту (рис. 7, 18).

Глиняні прясла, пов'язані з ранньосередньовічними комплексами, мають витягнуту біконічну або округлобоку форму і порівняно вузький отвір (рис. 7, 2, 3). Вироби із заліза представлені трьома ножами з трикутною спинкою (рис. 8, 4, 6, 7). В житлі № 6 та в господарській ямі № 24 знайдено кістяні проколки (рис. 8, 3).

В цілому ранньосередньовічний матеріал поселення Обухів VII має найближчі аналогії в комплексах середнього етапу поселення Обухів II¹⁰. Це дає змогу дещо уточнити хронологію комплексів поселення Обухів VII і виділити серед них більш ранні (житло № 20, господарська яма № 19 та кераміка з культурного шару), які можна датувати кінцем V—VI ст. н. е. Решта об'єктів за характером матеріалу відноситься до середини VII—VIII ст. н. е.

Окремо слід відзначити знахідку уламка залізної фібули (голка з пружиною) на глибині 0,27 м від сучасної поверхні, на відстані 1,4 м на північний схід від залишків печі № 4. Цей фрагмент може бути пов'язаним з поселенням Обухів VII.

заний з високою двочлененою залізною фібулою з сильно виступаючим кінцем приймача. Аналогічні фібули походять з пам'яток Ходосівка, (Діброва), Куяня, Железовіце (ЧССР) і датуються кінцем IV—V ст. н. е.¹¹ (рис. 8, 2).

Цікавою є знахідка залізного серпа з гачкуватим руків'ям і слабо загнутим лезом, виявлена в культурному шарі поселення на відстані 850 м на північний захід від печі № 2, на глибині 0,6 м від сучасної поверхні (рис. 8, 1). Аналогічний серп походить з Бортничів¹². Подібні вироби зустрічаються також на пам'ятках Абідня, Колочин I та ін.¹³ Такі серпи із загнутим кінцем п'ятки виділяються в окрему підгрупу серед серпів із слабо загнутим лезом. На Правобережжі Дніпра вони відомі до V—VI ст. н. е., а у південних районах Верхнього Подніпров'я—до VI—VII ст. н. е. Отже, знайдений серп може належати як до комплексу київської культури, так і до ранньосередньовічного комплексу V—VI ст. н. е., що наявні на поселенні Обухів VII¹⁴.

Таким чином, дослідження поселення Обухів VII дали змогу одержати нові дані про ранньослов'янську матеріальну культуру Середнього Подніпров'я в другій та третій четверті I тисячоліття н. е. та дозволили дещо уточнити її періодизацію. На поселенні виділяються два послідовних хронологічних періоди його функціонування. Перший пов'язаний з матеріалами київської культури і датується IV—початком V ст. н. е. Другий період представлений ранньосередньовічними комплексами першої — третьої четверті I тисячоліття н. е., серед яких можна виділити більш ранній матеріал (кінець V—VI ст. н. е.).

Досліджені комплекси дають змогу зробити висновок про синхронне функціонування на вузькій території трьох поселень київської культури — Обухів II, Обухів III, Обухів VII і розміщення їх «гніздами».

Порівняння цих поселень дозволяє виділити спільні риси у топографії — розташування на схилах балок складного профілю, що перерізають плато; у плануванні — об'єкти розміщались невеликими групами, що складались з кількох споруд; домобудівництві — наявність каркасно-глиnobитних жител і господарських споруд, незначно заглиблених у ґрунт; спорудженні великих печей поза межами жител, в конструкції черенів яких нерідко використовується кераміка. Багато спільніх рис є у керамічному комплексі, насамперед це — наявність основних груп і типів: ребристих, округлобоких та слабо профільованих посудин. Відрізняє керамічний комплекс поселення Обухів VII наявність значної кількості кераміки, орнаментованої штрихами.

Характер ранньосередньовічної матеріальної культури поселення Обухів VII підтверджує спільність розвитку східнослов'янської культури в північних районах Середнього Подніпров'я.

Н. С. АБАШИНА

Раннеславянское поселение Обухов VII на Стугне

Резюме

Рассматриваемое в статье раннеславянское поселение Обухов VII содержит материальную двух последовательных периодов. Первый представлен объектами киевской культуры (IV — начало V в. н. э.), второй — раннесредневековыми комплексами конца V — середины VIII вв. н. э.

Материалы поселения Обухов VII содержат новые данные по изучению материальной культуры восточных славян в процессе ее развития в северной части Среднего Поднепровья, что позволяет хронологические и генетические связи памятниками.

¹ Кравченко Н. М. Исследование славянских памятников на Стугне. — В кн.: Славяне и Русь. Киев, 1979, с. 74—92.

² Максимов Е. В., Орлов Р. С. Поселение и могильник второй четверти I тыс. н. э. у с. Казаровичи близ Киева. — В кн.: Раннесредневековые восточнославянские древности. Л., 1974, с. 14; Даниленко В. М. Пізньозарубинецькі пам'ятки київського типу. — Археологія, 1976, 19, с. 77—78.

³ Максимов Е. В., Орлов Р. С. Указ. соч., с. 17—18; Максимов Е. В. Новые зарубинецкие памятники в Среднем Приднепровье. — МИА, 1969, № 160, с. 39—41; Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории УССР. — Киев, 1982, с. 135—136; Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Новая находка блях с эмалью на Киевщине. — КСИИМК, 1955, вып. 60, с. 145—149; Кравченко Н. М., Абашина Н. С., Гороховский Е. Л. Нові пам'ятки I тисячоліття н. е. в Київському Подніпров'ї. — Археологія, 1975, 15, с. 93—94.

⁴ Максимов Е. В., Орлов Р. С. Указ. соч., с. 18—20; Даниленко В. Н. Вказ. праця, с. 72.

⁵ Даниленко В. М. Вказ. праця, с. 69—83; Максимов Е. В., Орлов Р. С. Указ. соч., с. 11—21.

⁶ Кравченко Н. М. Указ. соч., с. 83—86; Абашина Н. С., Гороховский Е. Л. Керамика пізньозарубинецького поселення Обухів III. — Археологія, 1975, 18, с. 61—71.

⁷ Кравченко Н. М. Указ. соч., с. 87—88; Орлов Р. С. Розвідки ранньослов'янських пам'яток поблизу Києва. — Археологія, 1972, 5, с. 98—105; Приходнюк О. М. Ранньосередньовічне слов'янське поселення на р. Росі. — В кн.: Дослідження з слов'янсько-руської археології. К., 1976, с. 101—119.

⁸ Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI—IX ст. н. е. — К., 1980, с. 47—49, 58—59.

⁹ Кравченко Н. М. Указ. соч., с. 86—87; Даниленко В. М. Вказ. праця, с. 79—91.

¹⁰ Кравченко Н. М. Указ. соч., с. 86—88.

¹¹ Даниленко В. М. Вказ. праця, с. 77, 88; Амброз А. К. Фибулы юга Европейской части СССР. — В кн.: Археология СССР (САИ, 1966, вып. ДІ-30), с. 60—67; Хавлюк П. И. Раннеславянские поселения в бассейне Южного Буга. — В кн.: Раннесредневековые восточнославянские древности. Л., 1974, с. 181—183, 211—212.

¹² Даниленко В. М. Вказ. праця, с. 73, 84.

¹³ Поболь Л. Д. Итоги изучения древностей железного века Белорусского Полиднепровья. — В кн.: Древности Белоруссии. Минск, 1969, с. 103—108; Сымонович Э. А. Городище Колочин I на Гомельщине. — МИА, 1963, вып. 108, с. 133—134.

¹⁴ Краснов Ю. А. Из истории железных серпов в лесной полосе европейской части СССР. — КСИА АН СССР, 1966, вып. 107, с. 17—21; Минасян Р. С. Классификация серпов Восточной Европы железного века и раннего средневековья. — АСГЭ, 1978, вып. 19, с. 75—80.

М. А. ПЕЛЕЩИШИН, О. Л. ПОЗІХОВСЬКИЙ

Охоронні розкопки поселення VIII—VII ст. до н. е. поблизу с. Хорів на Горині

Ранньозалізний вік на Західній Волині краще вивчений у середній течії р. Горинь, де виділено могилянську групу пам'яток. В результаті вивчення трупоспалального могильника в с. Могиляни Ровенської обл.¹ та кількох поселень вдалося з'ясувати приблизну територію поширення пам'яток цієї групи, особливості кераміки, похованельний обряд, поставити питання про зв'язки з іншими групами населення тощо². Однак недостатньо з'ясованими залишаються питання про густоту розміщення, топографію та розміри поселень, характер житлово-господарського будівництва, зв'язки з синхронними племенами на суміжних територіях та ін.

В статті подається аналіз матеріалів з охоронних розкопок поселень поблизу с. Хорів Острозького р-ну Ровенської обл., проведених археологічною експедицією Львівського держуніверситету в 1974 і 1976 рр. Вони дозволяють глибше висвітлити історичний розвиток населення могилянської групи.

В 1—1,5 км на південний захід від с. Хорів знаходитьться п'ять поселень. Два з них розташовані на першій низькій надзаплавній терасі широкої долини лівого берега р. Горинь, три — на піщаних підвищеннях у заплаві.

Поселення в уроч. Підлужжя займало смугу вздовж краю тераси довжиною близько 500 і шириною 88—100 м. Культурний шар, який залягав у чорноземі до глибини 1 м від сучасної поверхні, містив рештки кількох різночасових поселень*.

У південно-західній частині поселення було закладено два розкопи загальною площею 710 м². В розкопі 1 виявлено дві розташовані на віддалі 4,5 м одна від одної ями. Одна з них овальна ($2 \times 1,4$ м), мала прямовисні материкові стінки та похиле дно, глибина від сучасної поверхні — 1 м. В ямі було багато попелу з вугликами, а на дні — один майже цілий та уламки двох інших горщиків, дві покришки (рис. 1, 1—4). В другій подібній ямі ($1,6 \times 1,5$ м) знаходилися дрібні шматки глинняної обмазки, вуглини, розбиті кістки тварин та кілька уламків кераміки.

В культурному шарі траплялись уламки переважно горщиків і мисок. Вони виготовлені з глини з домішкою кварцу, рідше — шамоту, добре випалені, вигладжена поверхня переважно коричневого кольору. окремі миски мають пролощену темну поверхню. Горщики невеликі, тонкостінні. Серед них простежується кілька різновидів: а) горщики з двома малими вушками під краєм, прикрашені «перлинним» і ямковим орнаментом під краєм вінець (рис. 1, 1, 2). Подібні горщики до цього часу були невідомі на пам'ятках могилянського типу; б) горщики з вузь-

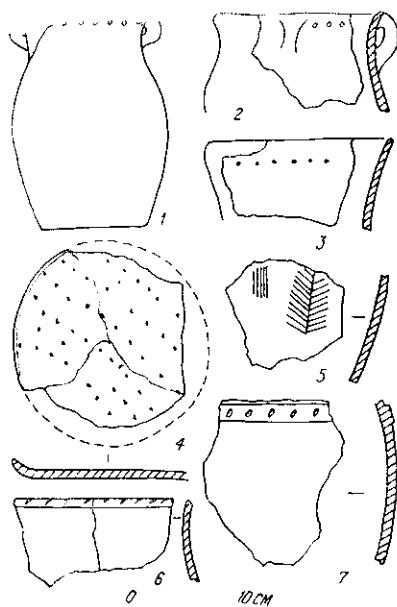

Рис. 1. Посуд з поселення в уроч. Підлужжя біля с. Хорів (1—7).

* Тут виявлено залишки кількох поселень мідно-бронзового віку та слов'янського селища VIII—X ст.

ким горлом та високими розхиленими вінцями, прикрашеними рядком округлих ямок (рис. 1, 3); в) горщики, прикрашені валиком на верхній частині (рис. 1, 7). Можливо, окремий різновид складають горщики з дещо звуженою шийкою та косо зрізаним краєм, прикрашеним скісними заглибленнями (рис. 1, 6).

Привертає увагу фрагмент горщика, виготовленого з великою кількістю грубих зерен шамоту. На його поверхні зберігся мотив заглиблого орнаменту у вигляді «ялинки» та п'яти коротких вертикальних ліній (рис. 1, 5). Близькі мотиви орнаменту зустрічаються на посуді

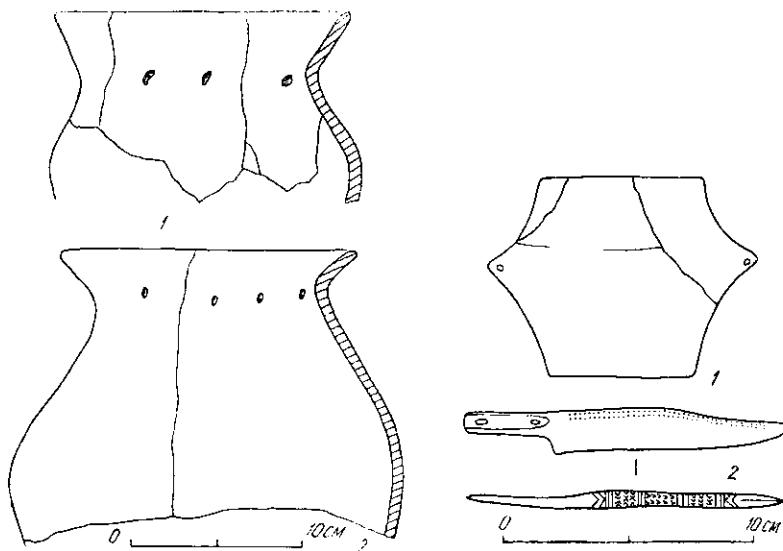

Рис. 2. Посуд з поселення в уроч. Підлужжя біля с. Хорів (1—2).

Рис. 3. Знахідки лужицької культури в уроч. Підлужжя біля с. Хорів (1—2).

висоцької культури³. Представлені фрагменти миски мають загнутий до середини край. Покришки плоскі із загнутим доверху потоншеним краєм, прикрашені ямками, укладеними в лінії (рис. 1, 4). Подібні покришки виступають на суміжних територіях, в тому числі і на пам'ятках лужицької культури на території Польщі⁴. Знайдено також кілька глиняних пряслиць. Вони біконічні і циліндричні з перехватом посередині.

Заслуговують уваги матеріали інших частково синхронних з могилянською групою культур. Серед них слід згадати про два фрагментовані горщики, виготовлені з глини із домішкою кусочків перепаленого кременю коричнева поверхня їх старанно вигладжена. Горщики мають сильно розхилені вінця та плавно біконічний тулуб. На горловині нанесено орнамент у вигляді овальних і дугоподібних ямок (рис. 2, 1, 2). Подібні горщики є характерними для милоградської культури в середній течії Горині, Случі і в Білорусі⁵. Вони вказують на наявність контактів ранніх милоградських племен з місцевим населенням.

Деякі речі свідчать про зв'язки з племенами лужицької культури. Серед них привертає увагу невелика біконічна посудинка з двома розміщеними на ребрі вушками (рис. 3, 1). Вона виготовлена з глини з домішкою дрібного піску, коричнево-сіра поверхня вигладжена. Посудина має аналогії на території Польщі⁶. Цікавою знахідкою лужицького походження є бронзовий ніж з орнаментованою спинкою (рис. 3, 2). Він близький до ножа з Домброви на території Польщі, який датується IV періодом бронзи (1000—800 рр. до н. е.)⁷. Згаданий ніж дозволяє віднести час виникнення поселення ще до кінця бронзової доби.

Залишки іншого поселення, розташованого майже в 400 м на північ від попереднього (уроч. Бродівщина), представлені підйомним матеріалом. Поселення простягнулося вздовж краю низької надзаплавної тераси р. Горинь. В кількох шурфах, закладених у південній частині поселення, виявлено слабо насичений культурний шар у чорноземі до глибини 0,8 м від сучасної поверхні*. На поверхні приблизно в центральній частині поселення виявлено кілька скупчень шматків глиняної обмазки від наземних будинків.

Комплекс матеріалів ранньозалізного часу складається з керамічних уламків, виготовлених з домішкою дрібного піску, великовзернистого кварцу. Серед них переважають фрагменти горщиків з наліпним розчленованим валиком та скісними заглибленими по краю і шийці посудин (рис. 4, 1, 3). Дещо виділяється маленький біконічний горщик зі старанно проложену поверхнею та відбитою ручкою (рис. 4, 2). Досить багато і різних мисок переважно з лощеною поверхнею. Серед них можна виділити миски із загнутим досередини тонким краєм та миски з широким відтягнутим досередини краєм (рис. 4, 4, 7.). Цікавий фрагмент біконічної миски з високими розхиленими вінцями, прикрашеної на ребрі «перлинним» орнаментом, а зсередини групами скісних заглиблених ліній (рис. 4, 5). Знайдено також кілька біконічних пряслиць, одне з яких прикрашено по ребру скісними заглибленими рисочками (рис. 4, 6, 8).

Три інші поселення розміщені на підвищеннях, що простягаються смугою в долині ріки. Ширше досліджувалося поселення в уроч. За озером, на місці незначного підвищення біля стариці Горині. На дослідженні площи (540 м^2) культурний шар залягав у гумусованому піску до глибини 0,8 м від сучасної поверхні, він містив знахідки різного часу.

Матеріали ранньозалізного часу залягали до глибини 0,5 м. Це переважно уламки посуду та кілька пошкоджених кам'яних зернотерок. Посуд представлений горщиками, мисками та кількома черепками, які різняться між собою за складом керамічної маси. Значна частина його виготовлена з домішкою дрібного піску, деякі — товченого каменю, випал якісний, поверхня вигладжена, інакож злегка шершава, колір коричневий з темним і жовтим відтінками. Більшість горщиків стрункі, тюльпаноподібні, з тонким дном,

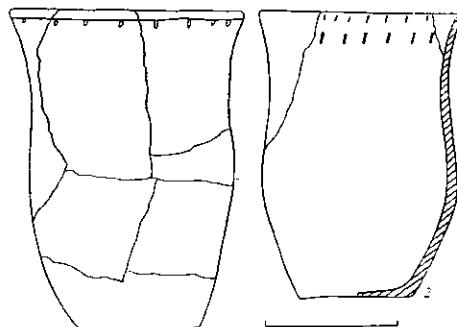

Рис. 5. Посуд з поселення в уроч. За озером біля с. Хорів (1—2).

прикрашений по краю і шийці заглибленими пальцевими вдавленнями валиком (рис. 5, 1, 2).

Частина горщиків має товсте невелике дно, біконічний тулуб і плавно відігнутий вінця. На верхній частині є ребристий відтягнутий валик і

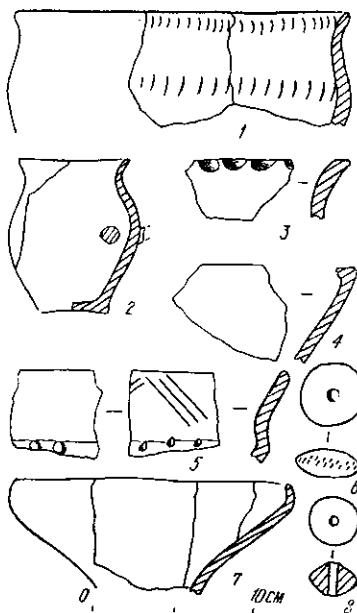

Рис. 4. Керамічні вироби з поселення в уроч. Бродівщина біля с. Хорів (1—8).

* Тут виявлено також матеріали неоліту—бронзи та давньоруського часу.

рядок насірзних проколів (рис. 6, 1). Подібні горщики до цього часу відомі у могиллянській групі, натомість відтягнутий валик на шийці є характерним для горщиків комарівської культури⁸, зрідка виступає і у висоцькій культурі⁹.

Серед мисок переважає тип з відтягнутим досередини широким краєм. Дещо відмінною є миска з профільованими плічками та високими розхиленими вінцями, на яких нанесено «перлинний» орнамент і групи скісних ліній у вигляді трикутників (рис. 6, 2). Виступає і спрощений варіант цих мисок (рис. 6, 3). Подібні неорнаментовані миски відомі

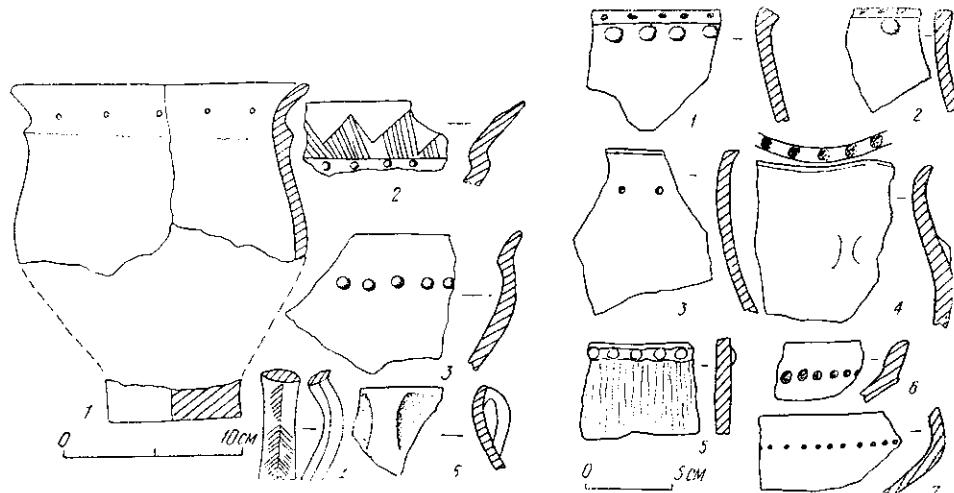

Рис. 6. Посуд з поселення в уроч. За озером біля с. Хорів (1—5).

Рис. 7. Посуд з поселення в уроч. Ожогоща біля с. Хорів (1—7).

в білогрудівській культурі пізньобронзового часу¹⁰. Як прямий пережиток пізньобронзового часу слід трактувати і мотив закреслених трикутників, характерний для орнаментальних сюжетів комарівсько-тшинецької культури, зокрема для території тшинецьких племен¹¹. В дещо зміненому вигляді він зберігся на кераміці лужицької і висоцької культур¹². Слід згадати про фрагменти кількох черпаків з дугоподібною невеликою ручкою. На одній з ручок виконано заглиблений орнамент у вигляді «ялинки» (рис. 6, 4, 5).

В 1976 р. досліджувалося багатошарове відкрите ще в кінці 50-х років поселення в уроч. Ожогоща. Це піщана дюна овальної форми (180×90 м), що піднімається до 5 м над рівнем долини ріки. На дослідженні у центральній частині площа (близько 160 м²) культурний шар залягав до глибини 1 м від сучасної поверхні. Він містив знахідки різного часу. Матеріали ранньозалізного часу представлені невеликим вогнищем з глиняним черенем та фрагментованим посудом. На черені вогнища діаметром близько 0,6 м трапилося кілька уламків горщиків з проколами під вінцями, розбиті кістки тварин і птахів. Посуд виготовлений з невеликою кількістю дрібного піску, а інколи — шамоту і товченого граніту. Більшість уламків належало горщикам двох різновидів. Горщики першого різновиду — близькі до тюльпаноподібних, прикрашені по краю скісними заглибленнями, розчленованим валиком, проколами під вінцями тощо (рис. 7, 1—3). Другий різновид репрезентований горщиком із защипами на плічках та відтягнутим краєм з масивними заглибленнями (рис. 7, 4). Один з горщиків мав ошершавлену зовнішню поверхню (рис. 7, 5). Такий спосіб обробки поверхні характерний для більш західних пам'яток так званої лежницької групи¹³. В керамічному комплексі є фрагменти мисок, прикрашених ямками на верхній частині (рис. 7, 6, 7).

Близьке за характером поселення ранньозалізного часу було виявлено на розташованій поблизу дюні (уроч. Поляна). В стінках силюсної траншеї і в кількох шурфах виявлено кілька фрагментованих горщиків і півсферичних мисок.

Аналіз матеріалів з поселень біля с. Хорів свідчить про значну густоту поселень рубежу бронзового і залізного віку в середній течії р. Горинь, про їх розміщення групами, які, можливо, належали групам населення в межах племені. Розміщення поселень на низьких надзаплавних терасах і безпосередньо в заплаві ріки, відносна бідність культурного шару свідчать про короткочасність їх існування, обумовленого важливою роллю скотарства. Наявність на кераміці певних архаїчних рис бронзової доби підтверджує думку про місцеве походження населення та відсутність значних етнічних переміщень на початку ранньозалізного часу¹⁴. Разом з тим місцеве населення мало зв'язки практично з усіма навколошніми районами.

Н. А. ПЕЛЕЩИШИН, О. Л. ПОЗИХОВСКИЙ

Охранные раскопки поселения VIII—VII вв. до н. э. у с. Хоров на Горыни

Резюме

В 1974 и 1976 гг. археологической экспедицией Львовского госуниверситета исследовались многослойные поселения у с. Хоров Острогского р-на Ровенской обл. в среднем течении р. Горинь, на которых были получены также материалы раннекороткочасного времени.

На поселении в уроч. Подлужье вскрыты две ямы с остатками глиняной обмазки, фрагментами керамики. На исследованной площади собран различный материал, в том числе отдельные находки милоградской и лужицкой культур.

На других поселениях в уроцищах Бродивщина, За озером, Ожогоща и Поляна в результате раскопок и разведочных работ собран значительный материал.

Полученные материалы свидетельствуют о значительной плотности поселений и близости их вещественных комплексов. Они принадлежали одному племенному населению, обитавшему здесь в раннекороткочасное время и сохранившему традиции культуры эпохи поздней бронзы.

¹ Смішко М. Ю. Погребения раннекороткочасного века в с. Могиляны Ровенской области. — КСІА АН УССР, 1957, вып. 7, с. 54—57.

² Крушельницька Л. І. Пам'ятки могилянського типу. — Археологія, 1974, 13, с. 11—12; Крушельницька Л. І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза. — К., 1976, с. 72—82.

³ Крушельницька Л. І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза, рис. 20.

⁴ Kostrzewski J., Chmielewski W., Jaźdżewski K. Pradzieje Polski. — Wrocław etc. 1965, wyd. II,rys. 59, 4.

⁵ Свешников I. K. Пам'ятки милоградської культури в басейні р. Горинь. — Археологія, 1971, 2, с. 72, рис. 4, 4, 6, 7, 13, 16.

⁶ Kostrzewski J., Chmielewski W., Jaźdżewski K. Pradzieje Polski, rys. 44, 1; 45, 1; 59, 13.

⁷ Ibid., rys. 40, 11.

⁸ Стародавнє населення Прикарпаття і Волині. — К., 1974, с. 186.

⁹ Крушельницька Л. І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза, с. 50.

¹⁰ Археологія Української РСР. К., 1971, т. 1, с. 399, рис. 112, 3.

¹¹ Березанская С. С. Средний период бронзового века в Северной Украине. — Киев, 1972, табл. XVII, 12; XLIV, 5.

¹² Kostrzewski J., Chmielewski W., Jaźdżewski K. Pradzieje Polski, rys. 58, 3, 4.

¹³ Крушельницька Л. І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза, с. 25.

¹⁴ Там же, с. 81.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АИМ — Археологические исследования в Молдавии
АИУ — Археологические исследования на Украине
АО — Археологические открытия
АП УРСР — Археологічні пам'ятки УРСР
АС — Археологические съезды
АСГЭ — Археологический сборник Государственного Эрмитажа
ВДИ — Вестник древней истории
ВИ — Вопросы истории
ІА — Інститут археології
КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МАСП — Материалы по археологии Северного Причерноморья
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
НА ИА АН УССР — Научный архив Института археологии АН УССР
ПСРЛ — Полный свод русских летописей
СА — Советская археология
САИ — Свод археологических источников
ААН — Acta Archaeologica Academie scientiarum Hungarica, Budapest
АН — Archeologia Homerica

ЗМІСТ

Статті

Іванченко Л. І., Орлов Р. С. Про локалізацію літописного Юр'єва	1
Отрощенко В. В., Рассамакін Ю. Я. Половецький комплекс Чингульського кургану	14

Публікації та повідомлення

Балакін С. А. Мезолітичне поселення в уроч. Бурлаків Яр на Дністрі	37
Маріна З. П. Курган ямного часу біля с. Соколове на Дніпропетровщині	48
Черняков І. Т. Деталі шоломів пізньобронзової доби	56
Черненко Є. В., Горелік М. В. Про «деталі шоломів» пізньобронзової доби	61
Дяченко В. Д., Покас П. М. До антропології населення Північного Криму в епоху бронзи	64
Скиба Л. Є. Знахідка ливарної формочки III ст. н. е. в Києві	68
Абашіна Н. С. Ранньослов'янське поселення Обухів VII на Стругні	72

Охорона археологічних пам'яток

Пелещин М. А., Позіховський О. Л. Охоронні розкопки поселення VIII--VII ст. до н. е. поблизу с. Хорів на Горині	87
Список скорочень	92

С О Д Е Р Ж А Н И Е

Статьи

<i>Иващенко Л. И., Орлов Р. С.</i> О локализации летописного Юрьева	1
<i>Отрощенко В. В., Рассамакин Ю. Я.</i> Половецкий комплекс Чингульского кургана	14

Публикации и сообщения

<i>Балакин С. А.</i> Мезолитическое поселение в уроч. Бурлаков Яр на Днестре	37
<i>Марина З. П.</i> Курган ямного времени около с. Соколово на Днепропетровщине	48
<i>Черняков И. Т.</i> Детали шлемов позднебронзовой эпохи	56
<i>Черненко Е. В., Горелик М. В.</i> О «деталях шлемов» позднебронзовой эпохи	61
<i>Дяченко В. Д., Покас П. М.</i> К антропологии населения Северного Крыма в эпоху бронзы	64
<i>Скиба Л. Е.</i> Найдена литейной формочки III в. н. э. в Киеве	68
<i>Абашина Н. С.</i> Раннеславянское поселение Обухов VII на Стужне	72

Охрана археологических памятников

<i>Пелещишин Н. А., Позиховский О. Л.</i> Охранные раскопки поселения VIII—VII вв. до н. э. у с. Хоров на Горыни	87
Список сокращений	92

Академия наук Украинской ССР
Институт археологии
Украинское общество охраны памятников
истории и культуры

АРХЕОЛОГИЯ

Республиканский межведомственный сборник
научных трудов

Основан в 1971 г.

ВЫПУСК 53

(На украинском языке)

Киев, издательство «Наукова думка»

Затверджено до друку вченовою радою Інституту археології АН УРСР

Редактор А. О. Золотарьова. Художний редактор О. В. Вишневський.
Технічний редактор В. А. Краснова. Коректори О. С. Улезко,
А. М. Брушко.

ІБ № 7498

Здано до набору 11. 10. 85. Підп. до друку 04. 03. 86. БФ 01032.
Формат 70×108/16. Папір друк. № 1. Літ. гарн. Вис. друк. Ум. друк.
арк. 8,4. Ум. фарбо-відб. 8,75. Обл. вид. арк. 8,55. Тираж 1000 пр.
Зам. 3702. Ціна 1 крб. 30 к.

Видавництво «Наукова думка». 252601 Київ 4, вул. Рєпіна, 3.

Обласна книжкова друкарня. 290000 Львів, вул. Стефаника, 11.

**ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» У 1986 р.
ВИПУСТИТЬ У СВІТ КНИГУ:**

Даниленко В. М. Кам'яна могила. — 12 арк — 1 крб. 80 к.

Монографію присвячено дослідженню відомої пам'ятки образотворчого мистецтва давньої людини у хронологічному діапазоні кількох археологічних епох: від пізнього палеоліту до початку І тис. н. е. Введено у науковий обіг нове історичне джерело із життя давніх людей і дано його інтерпретацію. Для істориків, археологів, мистецтвознавців.

Найбільш тривалий час замовлення приймає книгарня видавництва «Наукова думка» (252001 Київ 1, вул. Кірова, 4), що надсилає книги іногороднім замовникам післяплатою.

НАУКОВА ДУМКА